

**T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE İLE KOSOVA ARASINDAKİ EKONOMİK
İŞBİRLİĞİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Rujdi MAZREKU

Balıkesir – 2017

**T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE İLE KOSOVA ARASINDAKİ EKONOMİK
İŞBİRLİĞİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Rujdi MAZREKU

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Bedriye TUNÇSİPER

Balıkesir – 2017

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün İktisat Anabilim Dalı'nda 201312551007 numaralı Rujdi MAZREKU'nun hazırladığı "Türkiye ile Kosova Arasındaki Ekonomik İşbirliğinin Değerlendirilmesi" konulu YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 25.01.2017 tarihinde yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ/OY ÇOKLUĞU ile karar verilmiştir.

Başkan (Danışman)

Prof. Dr. Bedriye TUNÇSİPER

Üye

Prof. Dr. Nalan ÖLMEZOĞULLARI

Üye

Prof. Dr. Ali Kemal GÜRBÜZ

Yukardaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylıyorum.

08/02/2017

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Halil İbrahim ŞAHİN

ÖNSÖZ

Tez çalışmam süresince çalışmayı yönlendiren, yardımlarını esirgemeyen ve değerli fikirleriyle yol göstererek bana yardımcı olan danışman hocam Prof. Dr. Bedriye TUNÇSİPER'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Çalışmam süresince bitmeyen sorularım ile rahatsızlık verdiğim ve karşılığında hep yardım aldığım Araş. Gör. Ömer Faruk BİÇEN'e teşekkürü borç bilirim.

Eğitim hayatım boyunca her türlü maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen sevgili babam Bahtiyar MAZREK'e sevgili annem Culsim MAZREK'e zor ve stresli günlerimde yanımda olan Nuran SAYLI'ye teşekkür ederim.

Balıkesir, 2017

Rujdi MAZREKU

ÖZET

TÜRKİYE İLE KOSOVA ARASINDAKİ EKONOMİK İŞBİRLİĞİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

MAZREKU, Rujdi

Balkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Yüksek Lisans, İktisat Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Bedriye TUNÇSİPER

2017, 120 Sayfa

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızla sayıları artmakta olan ekonomik bütünleşmeler, günümüz rekabetten korunmak ve ticaret hacimlerini artırmak için ülkelerin dikkatini çekmiştir. Son yıllarda ülkeler ekonomik bütünleşmelere dahil olmasalar bile ülkeler arasında karşılıklı işbirliğine giderek serbest ticaret anlaşmaları, gümrük konularıyla ilgili anlaşmalar, ekonomik işbirliği anlaşmaları imzalayarak ticaretlerini artırma yoluna gitmişlerdir. 2008 yılında bağımsızlığını ilan eden Kosova'da birçok ülkeyle işbirliğine gitmiştir. Son on yılda Kosova ile Türkiye arasında ticaretin geliştirilmesi için çok sayıda anlaşma karşılıklı imzalanmıştır.

Bu çalışmamız ilk teorik olarak ele alındıktan sonra Kosova'nın coğrafi yapısı ve tarihsel gelişimiyle birlikte ekonomisinin durumu değerlendirilmiştir. Devamında çalışmamızın da temel amacı olan, Türkiye ile Kosova arasındaki ekonomik işbirliği ele alınarak, iki ülke arasındaki ticaretin hangi düzeyde olduğu araştırılmıştır. İki ülke arasında yapılan anlaşmaların ticareti nasıl etkilediğini ve çalışmanın teorik kısmında bahsettiğimiz gibi bir bütünleşme ve ortaklığa bürünme durumunun olup olmadığı araştırılmaya çalışılmıştır. Çalışmada son olarak, Türkiye ile Kosova arasında gerçekleşen ticarete yönelik ampirik testler ile analiz edilerek durum değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kosova, Ekonomik Bütünleşmeler, Ekonomik İşbirliği, Zaman Serisi Analizi

ABSTRACT

THE EVALUATION OF ECONOMIC COOPERATION BETWEEN TURKEY AND KOSOVA

MAZREKU, Rujdi

Balikesir University, The Institute of Social Sciences,

Master, Economy Department

Thesis Supervisor: Prof. Dr. Bedriye TUNÇSİPER

2017, 120 Pages

After World War Two the increasing number of economic integrations started to attract attention of the countries considering actual protection from competition and increasing trade volumes. In recent years even countries that are not included in economic integrations started mutual cooperation between each other by signing free trade agreements, agreements related to customs deals, economic cooperation agreements regarding to increase their trade. Also Kosova started cooperating with many countries after declaration of independence in 2008. In last ten years there were reciprocally signed many agreements between Kosova and Turkey aiming trade development.

In this study firstly we will approach theoretical then we will evaluate the economic situation of Kosova by geographic structure and historical development. In progress we will approach the basic aim of this study that is the economic cooperation between Turkey and Kosova and research the level of trade between these two countries. Our aim is to research how does the agreements between these two countries impact trade and as we told in theoretical part of our research we will research if there is any integration or partnership situation between these two countries. Finally in our research we made empirical tests and analysis for the assessment of the situation.

Key Words: Kosova, Economic Integrations, Economic Cooperation, Time Series Analysis

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XI
KISALTMALAR.....	XII
GİRİŞ.....	1
1. EKONOMİK BÜTÜNLEŞMELER VE EKONOMİ ÜZERİNE ETKİLERİ .3	
1.1 Ekonomik Bütünleşmeler	3
1.1.1. Ekonomik Bütünleşmelerin Amacı.....	6
1.1.2. Ekonomik Bütünleşmeler ve Özellikleri.....	8
1.1.3. Ekonomik Bütünleşmelerin Aşamaları	11
1.1.3.1. Ekonomik İşbirliği Anlaşması	11
1.1.3.2. Serbest Ticaret Bölgesi	11
1.1.3.3. Gümrük Birliği.....	12
1.1.3.4. Ortak Pazar.....	13
1.1.3.5. Ekonomik Birlik.....	14
1.1.3.6. Ekonomik ve Parasal Birlik	15
1.1.4. Ekonomik Bütünleşmenin Olumlu ve Olumsuz Yönleri ve Başarı Koşulları.....	16
1.1.5. Ekonomik Bütünleşmeyi Kolaylaştıran Faktörler	18
1.2. Gümrük Birliğinin Ekonomik Etkileri	19
1.2.1. Gümrük Birliğinin Statik Etkileri	20
1.2.1.1. Üretim Etkisi	20
1.2.1.1.1. Ticaret Yaratıcı Etki	20
1.2.1.1.2. Ticaret Saptırıcı Etki.....	21
1.2.1.2. Tüketim Etkisi	21
1.2.1.3. Ticaret Hadlerine Etkisi	21

1.2.2. Gümrük Birliğinin Dinamik Etkileri.....	22
1.2.2.1. Rekabet Artışı Etkisi	22
1.2.2.2. Ölçek Ekonomilerine Etkisi	23
1.2.2.3. Dışsal Ekonomiler Etkisi	23
1.2.2.4. Teknolojik Gelişme Etkisi	23
1.2.2.5. Yatırımları Özendirme ve Sermaye Etkisi	24
2. KOSOVA’NIN GENEL YAPISI VE TARİHSEL SÜRECİ.....	25
2.1. Kosova’nın Fiziki Özellikleri ve Coğrafi Konumu	25
2.2. Kosova’nın Tarihsel Gelişimi.....	30
2.2.1. Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti’nin Kurulması	30
2.2.2. Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti’nin Dağılma Süreci	32
2.2.3. Kosova’da Bağımsızlık Hareketleri ve NATO Müdahalesi	34
2.2.4. Kosova’nın Bağımsızlık İlanı	36
3. KOSOVA EKONOMİSİ İLE TÜRKİYE VE KOSOVA ARASINDAKİ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ.....	39
3.1. Kosova Ekonomisi	39
3.1.1. Kosova Ekonomisinin Genel Yapısı	39
3.1.2. Kosova Tarım ve Ormanlık Sektörü	50
3.1.3. Kosova Sanayi, Madencilik ve Enerji Sektörü	55
3.1.4. Kosova İnşaat Sektörü	57
3.1.5. Kosova’nın Dış Ticaret Politikası ve Vergiler.....	60
3.2. Türkiye ve Kosova Arasındaki Ekonomik İşbirliğinin Değerlendirilmesi	61
3.2.1. Türkiye ve Dış Açılım	61
3.2.2. Türkiye ve Kosova İlişkileri: Tarihi Bakış	63
3.2.3. Kosova – Türkiye Ticari İlişkileri	65
4. TÜRKİYE İLE KOSOVA ARASINDAKİ TİCARETİN AMPİRİK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ	73
4.1. Türkiye ile Kosova Arasındaki Ticaretine Yönelik Ampirik Testler.....	73
4.1.1. Giriş	73
4.1.2. Veri Seti ve Çalışmada Kullanılan Ekonometrik Yöntem.....	73
4.1.2.1. Veri Seti	73
4.1.2.2. Ekonometrik Yöntem.....	74
4.1.2.2.1. Verilerin Trend Analizi ve Mevsimsellikten Arındırılması.....	76
4.1.2.2.2. Birim Kök Testleri	80

4.1.2.2.1. Augmented Dickey Fuller Testi (ADF)	80
4.1.2.2.3. Johansen Eşbütünleşme (Cointegration) Analizi	84
4.1.2.2.4. Granger Nedensellik Analizi	89
4.1.2.2.5. Etki – Tepki (Impluse-Response) Analizi	91
4.1.2.2.6. Varyans Ayırıştırması (Variance Decomposition)	94
5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	98
KAYNAKÇA	100
EKLER.....	105

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Ekonomik Bütünleşmeler ve Özellikleri.....	9
Tablo 2: Kosova'nın Sınır Komşularıyla Olan Uzaklıkları	27
Tablo 3: Kosova'daki Toplam Nüfusun Etnik Dağılımı (2011).....	27
Tablo 4: Kosova'nın Yaş Oranına Göre Nüfusun Dağılımı (2011).....	28
Tablo 5: Kosova'da Yıllara Göre GSYH.....	40
Tablo 6: Seçilmiş Balkan Ülkelerinin Reel GSYİH Büyüme Hızı	40
Tablo 7: Kosova'da Sektörlere Göre Şirket Sayıları ve İstihdam.....	41
Tablo 8: Kosova'da Sektörlere Göre Enflasyon Verileri (%).....	42
Tablo 9: Sektörlere Göre Kosova'ya Gelen Doğrudan Yabancı Yatırımlar Yatırımlar	43
Tablo 10: Ülkelere Göre Gelen Doğrudan Yabancı Yatırımlar Yatırımlar	44
Tablo 11: Doğrudan Yabancı Yatırımlar	44
Tablo 12: Kosova'nın Yıllara Göre Mal ve Hizmet İhracatı (ABD\$)	45
Tablo 13: Kosova'nın Yıllara Göre Mal ve Hizmet İthalatı (ABD \$)	46
Tablo 14: Kosova'da Yıllara Göre Dış Ticaret Dengesi (ABD \$).....	47
Tablo 15: Kosova'nın İhraç ve İthal Etiği Ürünler	48
Tablo 16: Kosova'nın İlk 10 Ülke Dış Ticaret Verileri (000 €)	49
Tablo 17: İthal ve İhraç Edilen Tarımsal Ürün Çeşitleri.....	51
Tablo 18: Kosova Tarım Sektöründe İş Gücü Verileri	53
Tablo 19: Kosova'da Yıllar İtibari İle Kömür Üretimi.....	56
Tablo 20: Kosova'da Enerji Kaynakları Kullanımının Sektöre Göre Dağılımı (%)..	57
Tablo 21: Kosova İnşaat Malzemeleri Yıllık İthalat ve İhracat Verileri	58
Tablo 22: Türkiye ile Kosova Arasında Yapılan İkili Anlaşmalar	65
Tablo 23: Türkiye – Kosova Dış Ticaret Değerleri (Milyon Dolar).....	67
Tablo 24: Kosova'nın İlk 10 Ülke Dış Ticaret Verileri	68
Tablo 25: Türkiye ile Kosova Arasında Dış Ticarete Konu Olan Mal Grupları.....	69
Tablo 26: Kosova'ya Ülkelere Göre Gelen Yatırımlar	71
Tablo 27: Çalışmada Kullanılan Veriler ve Kısaltmaları.....	74
Tablo 28: Değişkenlerin Düzey Değerlerine (0) İlişkin ADF Birim Kök Testi	
Sonuçları	82

Tablo 29: Değişkenlerin Birinci Farklarına (1) Göre ADF Birim Kök Testi Sonuçları	83
Tablo 30: Gecikme Uzunlukları Test Sonuçları	84
Tablo 31: LM Otokolerasyon Testi Sonuçları	85
Tablo 32: Ki-Kare (Chi-sq) Testi.....	86
Tablo 33: Gecikme Uzunlukları Test Sonuçları	86
Tablo 34: LM Otokolerasyon Testi Sonuçları	87
Tablo 35: Ki-Kare (Chi-sq) Testi.....	87
Tablo 36: Johansen Eşbütünleşme (Cointegration) Testi Sonuçları	88
Tablo 37: Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	90
Tablo 38: Türkiye'nin Kosova'dan İthalatı (LNTKIMSA)'ın Varyans Ayırıştırması Sonuçları	95
Tablo 39: Türkiye GSYİH (LNTRGDPSA)'nın Varyans Ayırıştırma Sonuçları.....	95
Tablo 40: Türkiye'nin Kosova'ya İhracatı (LNTEXSA)'nın Varyans Ayırıştırma Sonuçları	96
Tablo 41: Kosova GSYİH (LNKGDPSA)'nın Varyans Ayırıştırma Sonuçları	96

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Kosova Cumhuriyeti Haritası	25
Şekil 2: . Kosova İşgücünün Sektörel Dağılımı	41
Şekil 3: Kosova'nın Mal ve Hizmet Hizmet İhracatının Yıllara Göre Seyri	46
Şekil 4: Kosova'nın Mal ve Hizmet İthalatının Yıllara Göre Seyri.....	47
Şekil 5: Kosova'da Dış Ticaret Dengesinin Yıllara Göre Seyri.....	48
Şekil 6: Tarımsal Nüfus Yaş Grupları Dağılımı	52
Şekil 7: Kosova'da Kayıtlı Olarak Faliyet Gösteren Şirket Verileri.....	59
Şekil 8: Kosova ve Türkiye'nin 2006:1 – 2015:4 Yılları Arasındaki Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GDP) Serileri.....	76
Şekil 9: Kosova ve Türkiye'nin 2006:1 – 2015:4 Yılları Arasındaki Dış Ticaret Serileri.....	77
Şekil 10: Kosova ve Türkiye'nin 2006:1 – 2015:4 Yılları Arasındaki Mevsimsellikten Arındırılmış Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GDP) Serileri	78
Şekil 11: Kosova ve Türkiye'nin 2006:1 – 2015:4 Arasındaki Mevsimsellikten Arındırılmış Dış Ticaret Serileri	79
Şekil 12: Türkiye'nin Kosova'dan Gerçekleştirdiği İthalat (LNTKIMSA) Şoku Karşısında Diğer Değişkenin Gösterdiği Tepkiler.....	92
Şekil 13: Türkiye'nin Kosova'ya Gerçekleştirdiği İhracat (LNTEXSA) Şoku Karşısında Diğer Değişkenin Gösterdiği Tepkiler.....	93

KISALTMALAR

- AET:** Avrupa Ekonomik Topluluğu
- AB:** Avrupa Birliği
- ABD:** Amerika Birleşik Devletleri
- AGİT:** Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
- ASK:** Kosova İstatistik Kurumu
- BQK:** Kosova Merkez Bankası
- BM:** Birleşmiş Milletler
- CACM:** Merkezi Amerika Ortak Pazarı
- COMECON:** Karşılıklı Yardımlaşma Konseyi
- CEFTA:** Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması
- DYY:** Doğrudan Yabancı Yatırım
- EFTA:** Avrupa Serbest Ticaret Birliği
- EULEX:** Avrupa Birliği Kosova Hukuk Misyonu
- GSYİH:** Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
- GDP:** GSYİH (Gross Domestic Product)
- GATT:** Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
- KTTO:** Kosova Türkiye Ticaret Odası
- LAFTA:** Latin Amerika Serbest Ticaret Anlaşması
- NAFTA:** Kuzey Amerika Ülkeleri Serbest Ticaret Anlaşması
- NATO:** Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
- OGT:** Ortak Gümrük Tarifesi
- STA:** Serbest Ticaret Bölgesi
- SSCB:** Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
- TCMB:** Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
- TÜİK:** Türkiye İstatistik Kurumu

UÇK: Kosova Kurtuluş Ordusu

UNMIK: Kosova'da Birleşmiş Milletler Geçici İdari Misyonu

I.GİRİŞ

Günümüzde yoğun küreselleşmeden kaynaklanan yoğun rekabetten korunmak için ülkeler bütünleşmelere dahil olmaktadır. Ülkeler bütünleşmeye gittikleri ülkeler ile ekonomilerinde mal ve hizmet akımlarına serbesti sağlayıp mal ve hizmete engel olan kısıtlamaları ortadan kaldırıp ticareti artırmaya ve yeni pazarlar açmaya çalışmaktadırlar. İlk olarak bu tür ortaklıklar işbirliği ile başlayıp bütünleşmelerin en yoğun şekline bürünebilmektedirler. Dünyada ve Türkiye’de ekonomik gelişmeler çok hızlı bir şekilde gelişmekte ve gün geçtikçe şidetlenen rekabet ve artan dünya ticaret hacmi ülkelerin Pazar paylarını artırma çabalarını artırmaktadır. Bu durumda sanayileşmiş ve sanayileşme sürecinde olan ülkeler ekonomik durumlarını iyileştirmek ve sanayileşme sürecini hızlandırmak için bütünleşmelere katılmaktadırlar. Dünyada gerçekleşmekte olan ticaretin üçte ikisi ekonomik bütünleşmeler tarafından gerçekleşmektedir. Dünya Savaşı’ndan sonra hızla sayıları artmakta ve dünya ticaretindeki önemi ve etkisi çok büyük boyutlara ulaşmaktadır. Ülkeler girdikleri bütünleşmeler sayesinde yeni pazarlara ulaşırken ölçek ekonomileri sayesinde ticaret artışlarına da olanak sağlamaktadır. Bütünleşme sayesinde gelişmiş ülkeler yeni pazarlara ürünlerini ihraç ederken, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler de bazı malları daha ucuza ulaştacak ve bu pazarlarda mallarını satabileceklerdir.

Türkiye’de günümüz rekabet ve belirsizlik ortamında kendine yeni pazarlar bulmak için diğer ülkelerle ticaret, sosyal, kültürel alanlarda bulunmaktadır. Bu kapsamda Türkiye, Balkanlara olmakla birlikte Yugoslavya’nın yıkılmasıyla birlikte bu devletten yeni oluşan Cumhuriyetlerin de kapitalizmi benimsemeleriyle birlikte bu ülkelerle işbirliğini geliştirmek için bu ülkelere yönelmiştir. Bu bölgede son olarak bağımsızlığını ilan eden Kosova ile yoğun bir şekilde ister kültürel ister siyasi, ekonomik olarak işbirliğine gidilmiş ve yatırımlar artırılmıştır.

Kosova Güneydoğu Avrupa’nın merkezi konumunda ve Balkan Yarımadası’nın ortasında yer aldığı için stratejik bir öneme sahip olduğu için Türk yatırımcılarını da bu bölgeye çekmiş ve işbirliğinin artmasına neden olmuştur. Türkiye, Kosova bağımsızlığını ilan etmeden önce Kosova’ya yatırımları artırmış ve ticaretin ve yatırımların genişlemesi için Kosova’ile ortak kurumlar açmış ve gereken işbirliği ve gümrük anlaşmaları iki devlet arasında karşılıklı imzalanmıştır. Türkiye’ Kosova ekonomisi için de çok önemli bir yere sahip olup, ülkenin yeniden imarı, altyapı yatırımları, doğrudan yatırım ve ticaret payında önemli bir ortak konumundadır. Ayrıca Türkiye’de Kosova’nın dünyada daha fazla tanınması ve gelişmesi için gereken şeyleri yapmakta, bunun önemini belirtmek için de 2016 yılını Türkiye’de Kosova yılı olarak ilan edilmiştir.

Çalışmamızda yukarıdaki gelişmeler araştırıldıktan sonra, Türkiye ile Kosova arasındaki ekonomik işbirliğinin boyutu ve önemi araştırılmıştır. Özellikle Kosova’nın bağımsız olduktan sonra Türkiye ile ticaret hacminde ne gibi değişimler

olduğunu, iki ülke arasında imzalanan anlaşmaların ticaretteki etkisi gözlemlenmekle birlikte bu işbirliğin bütünleşmeye doğru bir yönelim gösterip göstermediğine bakılmıştır. Çalışmamızda ayrıca, iki ülkenin ticaret ve GSYİH verilerinden yararlanarak iki ülke arasındaki işbirliği, ve ticaret durumları ekonometrik program sayesinde zaman serilerine dayanarak, Birim Kök Testi, Johansen Eşbütünleşme Analizi, Granger Nedensellik Analizi, Etki-Tepki Analizi, Varyans Ayrıştırması gibi testlerle analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu analizi gerçekleştirmemizin temelinde ise iki ülkenin GSYİH'ları artması durumunda kendi aralarındaki ticarete nasıl bir etkiye neden olduğudur. Elde edilen sonuçlar, çalışmamızın sonuç ve değerlendirme bölümünde değerlendirilmiş ve iki ülke arasındaki ticaretin gelişmesi için öneriler sunulmuştur.

1. EKONOMİK BÜTÜNLEŞMELER VE EKONOMİ ÜZERİNE ETKİLERİ

Çalışmamızın bu bölümünde, teorik kısmın oluşturulması amacıyla ekonomik bütünleşmeler ve etkileri araştırılmıştır. Bölümün birinci aşamasında, ekonomik bütünleşmelerin özellikleri ve aşamaları hakkında bilgi verilirken, ikinci aşamasında ise gümrük birliği ve ekonomik etkileri üzerinde çalışılmıştır.

1.1 Ekonomik Bütünleşmeler

Bütünleşmenin temelinde serbest ticaret yatmaktadır. Serbest ticaret ise Merkantilizm'den sonar ortaya çıkmış, Adam Smith'in mutlak üstünlükleri, Ricardo'nun mukayeseli üstünlükler ve Heckser-Ohlin'in faktör donatımı teorileri üzerine inşa edilmiştir. Teoriler gündelik hayata paralel olarak değişmekte, gelişmekte ve içinde bulunduğu dönemi açıklamaya yönelik kurallar bulmaya çalışmaktadır. Ekonomik bütünleşmelerde içinde bulunduğu dönem içerisinde gelişmekte, dünya refahındaki ve ticaret miktarlarında artışlarla doğru orantılı olarak önem kazanmaktadır.

20. yy'da gelişen küreselleşme eğiliminin getirdiği yoğun rekabetten korunabilmek ve dünya ile bütünleşme sürecini hızlandırabilmek için ülkeler çeşitli zamanlarda ekonomik bütünleşme sürecine girmek zorunda kalmaktadırlar. Ekonomik bütünleşme, ulusal ekonomiler arasında bölünme ve parçalanma derecesini en az seviyede tutabilmek amacıyla yapılan birleşmeler, gruplar şeklinde tanımlanmaktadır. Ekonomik bütünleşmeleri Karluk, "Birleşmeye giden ekonomilerde mal ve hizmet akımlarında serbesti sağlayıp, mal ve ticarete engel olan kısıtlamaların ortadan kaldırarak bir ortak pazarın oluşturulmasıdır" şeklinde tanımlarken, Balessa "Bir süreç olarak, farklı ulusal devletlere ait ekonomik birimler arasındaki ayrımcılığı ortadan kaldırmaya yönelik önlemler alınması; bir durum olarak ise ulusal ekonomiler arasındaki çeşitli ayrımcılık türlerinin mevcut olmamasıdır" şeklinde tanımlamaktadır.¹

Ekonomik bütünleşmelerin tanımlanmasında çeşitli açıklamalar olmasına rağmen, ekonomistler üç temel kanı üzerinde hemfikirdirler. Bunlardan birincisi; ekonomik bütünleşmelerin temelde iş bölümüne dayanması, ikincisi; bütünleşmelerin ileri aşamalarında malların, hizmetlerin ve üretim faktörlerinin serbestçe dolaşabilmesi olarak görülürken, üçüncü genel kanı ise; ekonomik bütünleşme, mal

¹ Nazlı Cansaran, *Türkiye ve Sahra-Altı Afrika Ülkeleri Arasındaki Ekonomik İşbirliği İmkanlarının Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2012, s. 3.

ve hizmetler ile üretim faktörlerinin kaynağı ve ulaşacağı yere göre ayrıcalıklı olmayan uygulama görmesi olarak tanımlanmaktadır.

Ekonomik bütünleşme ve ekonomik işbirliği iktisatçı ve politikacılar tarafından birbirinin yerine fazla dikkatli ayırım gözetmeden sık sık kullanılan iki farklı terim olarak görülmektedir. Hatta bazen ekonomik işbirliği “bütünleşmenin ilk safhası mı, yoksa genel ifadesi midir?” şeklinde sorulabilmektedir.² Bu iki kavram farklı yazarlar tarafından farklı anlamlarda yorumlanmaktadır.

İktisadi bütünleşme ile iktisadi işbirliği arasındaki farklar

– İktisadi bütünleşme durumundaki üye ülkeler arasındaki ilişkiler daha sıkı, iktisadi işbirliği durumundaki üye ülkeler arasındaki ilişkiler daha gevşek olmaktadır.

– İktisadi işbirliği durumunda oluşturulan organizasyonlar, üye ülkelerin iktisadi egemenliği üzerinde etkili olmayı amaçlamamaktadır. İktisadi bütünleşme kapsamında yer alan ülkeler, diğer ülkelere karşı gerçekleştirdiği ortak eylemler nedeniyle egemenliklerinin bir bölümünü terk etmektedirler.

– İktisadi işbirliği kavramında oluşturulan organizasyonlar, üye devletlerden bağımsız bir güç ve otorite merkezi oluşturamamaktadırlar. İktisadi bütünleşmede ise politik toplulukların oluşturduğu bir süreç olarak görülmektedir. İktisadi iş birliğinde bağlayıcılık daha az, iktisadi bütünleşmede ise bağlayıcılık daha sıkı olarak tanımlanmaktadır.³

Dünyada ve Türkiye’de zaman geçtikçe ekonomik gelişmeler büyük derecede değişikliğe uğramakta ve gelişme göstermektedir. Küreselleşme eğilimi sonucu şidetlenen rekabet ve artan dünya ticaret hacmi şirketlerin Pazar paylarını artırma çabaları içine girmeleri sonucunu doğurmuştur. Artan rekabet ortamında piyasada var olabilmek için şirketlerin uluslararası alandaki başarılarına bağlı bulunmaktadır. En az zararla bu durumdan kurtulmayı düşünen sanayileşmiş ve yeni sanayileşen ülkeler ekonomik güvenliklerine fazla önem vermeye başlamaktadırlar. Bu globaleşme döneminde uluslararası ticarete engel olan kotalar ve miktar kısıtlamaları ortadan kaldırıldığı ve engellerin minimum düzeye getirildiği ekonomik bütünleşmelerin güçlendiği görülmektedir.⁴

Ekonomik bütünleşmelerin başlangıç tarihi literatürde İkinci Dünya Savaşından sonra başladığı belirtilmektedir. Fakat savaştan önceki dönemlerde de birleşmeye yönelik adımlar atılmıştır. Bu birleşmelerden bazıları, İngiltere ve İskoçya’nın 1703 tarihinde aralarında politik ve ekonomik birlik kurma yönündeki anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmayı 1826 yılında ise gümrük birliği anlaşmasının imzalanması takip etmiştir. Ayrıca İkinci Dünya Savaşından önce, Fransa’nın bütün

² Cansaran, s. 4.

³ Amir V. Mostanabad, *Kuruluşundan Günümüze Ekonomik İşbirliği Örgütünün Gelişmesi ve Etkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 7.

⁴ Salih Kılınç, *D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü ve Türkiye Ekonomisine Etkileri*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 7.

bölgelerinin bir gümrük birliği çatısı altında toplanması fikri, İngiliz kolonilerinin birleşme yolundaki adımları, 1910 yılındaki oluşturulan Güney Afrika Birliği, altı Avustralya kolonisinin 1900 yılında imzalayarak kurdukları Commonwealth'i, 1800'lerde 39 devletten oluşan Almanya'nın ve Prusya'nın tarifeleri kaldırması sonucunda oluşturulan Alman Gümrük Birliği (Zollverein), 1848 yılında İsviçre konfederasyonu ekonomik birliği, İtalyan devletleri arasında 1860-1866 yıllarında oluşturulan birlik, İsveç ve Norveç 1847'de ve 1921'de kurulan Belçika Lüksemburg Gümrük Birliği gibi bu konuda birçok örnek verelebilmektedir.⁵

Dünyada gerçekleşmekte olan dünya ticaretinin üçte ikisi, sayıları hızla artmakta olan ekonomik bütünleşmeler tarafından gerçekleşmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde hem dünya ekonomisinde hem de ticaretinde önemli bir hacim, etkiye ve güce sahip konuma gelmişlerdir. Bütünleşmelerin gelişme ve genişleme eğilimleri göz önünde bulundurulduğunda bu sürecin daha hızlı gelişeceği ve dünya ekonomisine olan etkisinin gelecekte çok daha büyük boyuta ulaşacağı tahmin edilmektedir. Yukarıdaki açıklamalarımıza dayanarak, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ekonomik bütünleşmelerin ülke ekonomileri için olumlu yönde etki edeceğinin bilincine varmış ve çoğunluğu da bir yada birkaç bütünleşmeye katılıp ticaretlerini artırma yoluna gitmişlerdir.

Gelişmiş ülkeler ihracata dayalı büyüme yolunu izlemekte ve imalat üretimi (mamul üretimi-nihai mal) yapmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler ise tarımsal ürün ve hammadde ihracatçısı durumunda bulunmaktadır. Ekonomik bütünleşme sürecinde teorik beklentilerin ötesinde, bütünleşmeye giden ülkelerin ekonomik yapıları, özellikleri gelişme düzeyleri ve potansiyelleri gibi birçok parameter göz önünde bulundurulmaktadır. Bu yüzden gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında yapılan bütünleşmeler bağlamında farklılıklar olması kaçınılmaz olarak görülmektedir. Bu parametreler bütünleşmenin sonuçlarının etkileyecek hatta belirleyecek olan faktörler olmaktadır. Aralarındaki bu farklılıklar bütünleşmeden sağlanacak kazançların en temel belirleyicisi niteliğinde bulunmaktadır. Bu bütünleşmeden sağlanacak kazançların en temel belirleyicisi niteliğinde bulunmaktadır. Bu bütünleşmeden gelişmiş ülkeler kazançlı çıkarken, gelişmekte olan ülkelerin bütünleşmeden sağlayacağı yararlar kısıtlanmaktadır.

Gelişmiş ülkelerde tarife yapısında "tarife merdivenleri" denilmekte olan bir uygulama görülmektedir. Bu uygulama sanayileşmiş ülkelerde hammaddeden mamül mallara doğru yükselecek şekilde bulunmaktadır. Hammadde de sıfır yada sıfıra yakın, yarı mamul ve mamul mallard da oransal olarak yükselen bu tarifeler gelişmekte olan ülkelerin hammadde üreticisi olmasının nedenlerinden biri olarak sayılmaktadır.⁶

⁵ Ayhan Gençler, *Karadeniz Ekonomik İşbirliği: Analitik Bir Yaklaşım*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 7.

⁶ Cansaran, s. 7.

Ülkelerin ekonomik bütünleşmeleri gitmeleri durumunda, ülkelerin yeni pazarlara ulaşmalarına ve ölçek ekonomilerinden yararlanmalarına ve ticaret hicimlerinin artmasına neden olmaktadır. Gelişmiş ülkeler değeri yüksek çok sayıda ve çeşitli sanayi ürününün ihracatçısı konumunda oldukları için büyük pazarlara ihtiyaç duyarlar. Ekonomik bütünleşmelere katılarak ihraç etmek zorunda oldukları bu mallar için bütünleşmeler sayesinde istediklere pazarlara ulaşabilmekte ve yararlanabilmektedirler. Gelişmekte olan ülkeler ise oturdukları bütünleşmede ticaret artışları, birbirlerine aynı malı satmak zor olacağından ve teklif edecekleri mal ve çeşide sahip olmadıklarında bütünleşmeden elde edicekleri fayda sınırlı kalmaktadır. Bunun içindir ki gelişmiş ülkelerde birlik içinde yapılan ticaret yüksek, gelişmekte olan ülkelerde ise düşük oranlarda kalmaktadır.

1.1.1. Ekonomik Bütünleşmelerin Amacı

Günümüzde artan dünya ticaret hacmi ve küreselleşmenin getirdiği rekabet ile birlikte, şirketlerin pazar paylarını yükseltme yarışı içine girmişlerdir.. Bu rekabet ortamında kendilerini pazarda tutabilmek, uluslararası arenda başarılı olmaya bağlı bulunmaktadır. Bu durumdan en az kayıpla çıkmayı hedefleyen sanayileşmiş ve yeni sanayileşen ülkeler ekonomik güvenliklerine daha fazla önem vermeye başlamaktadırlar. Bunun sonucunda günümüzde hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler entegrasyon sürecine katılmaktadırlar. Ülkeler neden ekonomik bütünleşmeye ihtiyaç duyarlar? Bu sorunun cevabı iki yönlü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkeler iktisadi ilişkilerini çeşitli araçlarla (tarife, kota v.b) sınırlayarak, koruma altına alan ülkeler serbest ticaret teorisinin savunduğu kuralları uygulayarak ülke refahlarını her zaman daha yüksek tutacakları bilincine varmaktadırlar. Birbirlerine uyguladıkları politikaları kaldırarak serbest ticaretin gelişimine fırsat verebilmektedirler ve öte yandan da kendileri aralarında oluşturdukları ortak pazarı dışardan gelebilecek ekonomik tazyiklere karşı koruma politikası uygulayabilmektedirler.

Ülkeler ekonomik bütünleşmeye katılarak ticaret hacimlerini artırmak, üretim kapasitelerini genişletmeyi amaçlamaktadır. Bunun neticesinde ülkelerin milli gelirleri artarak refah seviyeleri de yükselmektedir. Ülkeler ekonomik bütünleşmelere katılarak siyasi ve ekonomik egemenliklerinden vaz geçerek üst bir kuruma devredebilirler. Bunun karşılığında ticareti artırarak toplumsal refahı artırabilirler. Ülkeler bölge dışı bloklara karşı daha büyük bir rekabet gücüne sahip olarak, politik alanda daha etkili olmak istemekte yani politik potansiyelerini yükseltmek istemektedirler. Ekonomik bütünleşmeye katılan ülkelerin bir diğer önemli nedenlerden biri de, ülkeler bölgesel olarak bir arada yaşamak durumunda olan komşu ülkeleri ile çatışak yerine güçlerini bir araya getirerek çıkar çatışmalarını önleyerek güçlerini artırmaktır.

Piyasa fiyatları, bir mal veya hizmetin hem özel kişilere hem de topluma olan yararını göstermektedir. Yani maliyetini belirtmektedir. Birinci en iyi politika özel maliyet-sosyal maliyet veya özel fayda-sosyal fayda arasında bir fark bulunmadığı durumu ifade etmektedir. Bunların arasında bir sapma bulunmamaktadır.

Geleneksel büyüme modelleri ekonomik bütünleşmelerin üye ülke ekonomilerine etkilerinin oldukça sınırlı olduğunu öne sürmektedirler. Ancak modern içsel büyüme teorileri entegrasyonların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini daha kapsamlı ve uzun dönemli olduğunu göstermekte, birçok ampirik çalışma da bunu desteklemektedir. Öte yandan ekonomik bütünleşme teorisine göre bütünleşmenin üye ülkelerin ekonomik büyümesinde katkı sunabilmesi ancak doğru üyelere kurulmuş bir bütünleşmede gerçekleşebilmektedir.

Gelişmiş ülkeler ekonomik bütünleşmeden, sömürgeciliğin yok olmaya yüz tutması ve bu nedenle büyük çapta kaynak aktarımından mahrum kalmaları sonucu en azından mevcut imkanlarını muhafaza altında tutma beklentisi içinde bulunmaktadırlar. Gelişmekte olan ülkeler ise kendi imkanlarını birleştirme ve bu yolla eksikliklerini tamamlayarak kalkınmalarını geliştirmek istemektedirler. Bütünleşme ile birlikte, bir yandan piyasalarını koruma altına alırken, öte yandan iç piyasa genişlemesinden faydalanan sanayilerin yeni pazarda daha etkin ve daha ekonomik üretim yapısına kavuşarak uluslararası rakipleriyle rekabet edebilmekte ve ekonomik birleşme bu ülkelere pazarlık gücü kazandırmaktadır. Nispi fiyatları lehlerine çevirerek ekonomilerinde bir iyileşme imkanı sağlamaktadır. Bu nispi iyileşme olayına "ikinci en iyi" denilmektedir. İkinci en iyi politika birinci en iyi politikadan sapmalar gerçekleştiğinde, bu farkı en aza indiren politikaya denilmektedir.⁷

1950 yılında bir grup ülkenin aralarındaki ticareti serbestleştirici politika izlemelerini konu edinen ekonomik bütünleşme teorisi; ülkelerin ekonomik bütünleşme akımlarına katılarak üretim kapasitelerini, kaynak verimliliklerini ve toplumsal refah düzeylerini artırmayı amaçlamaktadırlar. Günümüzde gelişen piyasa, sanayileşme hızı ve pazar ağırlığı ülkelerin ekonomik bütünleşmeye gitmesine neden olmaktadır. Gelişen piyasa ve sanayileşme hızı kaynak verimliliğini yükseltmekte, içsel ve dışsal ölçekli ekonomiler sağlamakta, teknolojik gelişmenin hızlanmasını sağlamakta ve dış rekabeti artırmaktadır. Ekonomik bütünleşmeler ekonomik ve siyasal güçlerin bir araya getirilmesini sağlayarak birleşme dışında kalanlara karşı daha büyük dayanışma sağlamak veya uluslararası politikada daha etkin rol almalarına neden olmaktadır.⁸

Ekonomik bütünleşme içerisine işbölümü ögesini barındıran, etki alanı içerisindeki ekonomide mal ve faktör hareketliliğini sağlayan, ticareti koruyucu ve

⁷ Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat*, (16. Baskı) İstanbul: Güzem Yayıncılık, 2007, s. 215.

⁸ Faysal M. Gökalp, *Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi, Çevresinde Türk Deniz Ticaret Sektörünün Gelişme Olanakları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2000, s. 6.

ayrımcı etkilerden ülkeleri arındıran bir yapı oluşumunu kapsamaktadır. Bütünleşmeler, siyasi bakımdan bağımsız olan ülkeleri ekonomik yönden birbirine daha bağımlı hale getirmektedir. Sanayileşmiş ülkelerin, hızlı üretim artışına karşı iç ulusal piyasaların yetersizliği ekonomik birlikler oluşturarak piyasanın genişletilmesine yardımcı olurken, az gelişmiş ülkeler de iç piyasalarını birleştirmek yoluyla sanayileşme hızlarını yükseltmeye çalışmaktadırlar.

İktisadi birleşmelere katılan ülkelerin ekonomik kaynaklarını daha verimli kullanılması ve bu kullanımın sonucunda daha düşük maliyetli üretimin gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. Bunun sonucunda gerçekleştirilen düşük maliyetli üretim de toplumun toplam refahında bir atışa götürmesi anlamına gelmektedir. Üretimin artırılması, üretimdeki maliyet düşüşleri nedeniyle tüketimi artırarak toplumun refahını da artırmaktadır. Maliyetlerin azalması nedeniyle ticaret yaratıcı etkiyi hızlandırarak bu çerçevede dışa karşı daha etkili bir rekabet ortamının oluşturulması ve ölçek ekonomilerinden yararlanarak iktisadi faktörlerin optimum derecede verimli kılınmasına neden olmaktadır.

Ekonomik bütünleşmelere dahil olan ülkelerin pazar paylarının genişlemesi ve ticari engellerin ortadan kaldırılması sonucunda ekonomilerin kapasiteleri artar ve ekonomik gelişmeleri hızlanır. Ekonomik bütünleşmeler ise ülkelerin bu yöndeki amaçlarına ulaşmaları için en elverişli yöntem olarak kabul görmektedir.⁹

Ülkelerin kalkınma ve sanayileşmeleri için yeterli bir büyüklükte pazara ihtiyaç duymaktadır. Bu büyüklükte bir pazarın bulunmaması sonucunda, ülke ekonomisinin etkin bir üretim yapısına ulaşması nerdeyse imkansızdır. Ülkeler de ekonomik bütünleşmelere katılarak büyük pazarın avantajını elde ederler. Diğer yandan ülkelerin ekonomilerin kalkınma hamlesini başlatma ve sürdürmek için aralarında ekonomik entegrasyonlara katıldıkları görülmektedir.

1.1.2. Ekonomik Bütünleşmeler ve Özellikleri

Ekonomik bütünleşmeler her ne kadar 1800'lü yıllara kadar uzanan bir geçmişe sahipse de iktisat literatüründe yer edinmeye başlamaları İkinci Dünya Savaşı'ndan sonar olmaktadır. Bu tahriten sonra ekonomik bütünleşme sayılarında hızlı bir artış gözlenmiş ve bu artış ülkelerde bir domino etkisine sebep olmaktadır. Ülkeler etraflarındaki ekonomik bütünleşme sayılarındaki artışlardan etkilenmiş , ayrımcı bir muameleye maruz kalmamak için de kendileri de bir entegrasyon sürecinde yer alma gayreti göstermişlerdir. Dünya Sağlık Örgütü'ne kayıtlı bölgesel bütünleşmelerin dünya ticaretinden aldıkları payın %51 civarında olması, bütünleşmelerin arz etikleri önemi teşkil etmektedir.

⁹ Cansaran, s. 9.

Entegrasyonun belirgin özellikleri şunlardır:

- Bütünleşme süreci daha çok belli bir bölgenin iktisadi olduğu kadar siyasi bütünlüğünü de amaçlamaktadır.
- Birlik esasen üye ülkelerin iktisadi yapılarında değişimlere yol açmaktadır.
- Birlik aynı zamanda sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal uyumu gerektirmektedir.
- Bütünleşme bütün bu radikal değişimlerin sürdürülebilmesi için, uluslar üstü bir karar organını gerektirmekte ve "milli egemenlik" belli ölçüde bu organa bırakılmalıdır.¹⁰

1980 sonrasında önem kazanmış ve sonuçlarıyla hayatı her yönüyle etki altına alan küreselleşme yalnız dışa açık ekonomileri değil, dışa kapalı ekonomileri de büyük ölçüde etkisi altına almıştır. Ekonomik bütünleşmeye giden ekonomilerde mal ve hizmet akımlarına serbestlik sağlayıp, ticarete engel olan kısıtlamaları kaldırarak, bir ortak Pazar yaratma şekli olan ekonomik bütünleşmeleri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dikat çekmiş ve önem kazanmıştır. Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar inşası için oluşturulan bir takım uluslararası kuruluşlar, uluslararası ekonomik bütünleşmelerin temelini teşkil etmekte ve ilk örneklerini oluşturmaktadır.¹¹ Ekonomik bütünleşme bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik bütünleşmenin değişik aşamaları bulunmaktadır. Ekonomik bütünleşme aşamaları:

- Ekonomik İşbirliği Anlaşması (Preferential Trading Agreements),
- Serbest Ticaret Bölgeleri (Free Trade Association),
- Gümrük Birliği (Customs Union),
- Ortak Pazar (Common Market),
- İktisadi Birlik (Economic Union),
- Ekonomik ve Parasal Birlik (Economic and Monetary Union), şeklinde bir sıralamaya tabi tutulmaktadır. Ülkeler Arasındaki bu işbirlikleri sınırlı bir kısım mallar üzerindeki tarife indirimlerinden başlayarak, çok daha kapsamlı birliklerin kurulmasına kadar değişen bir süreç seyretmektedir.¹²

Ekonomik bütünleşmeler, taraf ülkelerin amaçlarına ve bütünleşmenin derecesine göre altı başlıkta toplanabilmektedir.

¹⁰ Seyidoğlu, s. 204.

¹¹ Emin Ertürk, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi*, Bursa; Ezgi Kitapevi Yayınları, 1993, s. 44.

¹² Cansaran, s. 11.

Tablo 1: Ekonomik Bütünleşmeler ve Özellikleri

Ekonomik Bütünleşme Şekilleri	Üyeler Arası Serbest Ticaret	Ortalama Gümrük Tarifesi	Üretim Faktörlerinin Serbest Dolaşımı	Ekonomi Politikalarında Uyum
Serbest Ticaret Bölgesi	VAR	YOK	YOK	YOK
Gümrük Birliği	VAR	VAR	YOK	YOK
Ortak Pazar	VAR	VAR	VAR	YOK
Ekonomik Birlik	VAR	VAR	VAR	VAR
Ekonomik ve Parasal Birlik	VAR	VAR	VAR	VAR

Kaynak: Emin Ertürk. (2002). Uluslararası İktisadi Birleşmeler. İstanbul, Alfa Yayınları, s. 48.

Ekonomik bütünleşme, bir ülke sınırları içindeki farklı bölgelerin ekonomik bütünleşmesi, farklı ülkelerin bir bölge içinde birleşmelerini amaçlayan ekonomik bütünleşmeler, farklı bölgesel grupların birleşmesi ve tek bir ekonomik ve politik birim haline dönüşmesini amaçlayan dünya bütünleşmesi olmak üzere üç değişik şekilde görülebilmektedir.

Ekonomik bütünleşmeler süreci daha çok belli bir bölgenin iktisadi olduğu kadar siyasi bütünlüğünü de amaçlamaktadır. Üye ülkelerin iktisadi yapılarında radikal değişimlere yol açmakta ve aynı zamanda sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal uyumu getirmektedir. Üye ülkeler bütünleşme sürecinde, bu değişimlerin gerçekleşmesi için uluslar üstü bir karar organı gerekli olması nedeniyle milli egemenliklerinden ödün vermekte, bu organa bırakmaktadır.¹³

¹³ Emin Ertürk, *Uluslararası İktisadi Birleşmeler*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2002, s. 49.

1.1.3. Ekonomik Bütünleşmelerin Aşamaları

En dar kapsamlı ekonomik bütünleşme aşamasından en geniş aşamasına kadar ekonomik bütünleşmeler aşağıda incelenmektedir.

1.1.3.1. Ekonomik İşbirliği Anlaşması

Ekonomik bütünleşmeler içerisinde en dar kapsamlı birleşme şeklini oluşturmaktadır. Anlaşmayı imzalayan ülkeler, belirli mallar üzerinden gümrük tarifelerini kaldırmaktadırlar. Bu tür bir birleşmedeki temel amaç, anlaşmaya giden ülkeler arasındaki ticaret hacmini artırmak, uluslar arası ticarete ait olan engelleri kaldırarak bu alandaki kontrolleri en aza indirmektedir. Commonwealth Ekonomik İşbirliği bu tür bir birleşmeye örnek verilebilmektedir.¹⁴

1.1.3.2. Serbest Ticaret Bölgesi

Serbest ticaret bölgesi, üyeleri arasında kısıtlayan veya engelleyen tarife ve kotaların kaldırıldığı, üyelerin birlik dışında kalanlara karşı ise ortak gümrük tarifesi uygulama zorunluluğunun olmadığı ekonomik bütünleşme şekli olarak tanımlanmaktadır. İki yada daha fazla ülke arasında malların ve hizmetlerin serbest dolaşımdaki engeller olan gümrük tarifeleri ve miktar kısıtlamalarını kaldırmalarını kapsamaktadır. Bölgeye giren hizmetler için yaratılan ortak piyasa, üretim faktörlerinin girişine açık bulunmaktadır. Bu tür birleşmelerde, ekonomi politikası uygulanmaktadır. GATT Anlaşmasının 24. Maddesinde serbest ticaret bölgesi “üye ülkeler arasındaki ticaretin nerdeyse tamamına yakın bölümden vergi ve diğer kısıtlamaların kaldırılması” olarak tanımlanmaktadır.¹⁵

Serbest ticaret bölgesindeki amaç, üye ülkelere aralarında mal ve hizmetlere ilişkin ticareti serbestleştirerek ortak bir Pazar yaratmak olarak görülebilmektedir. Ticaretin serbestleştirilmesi, AB’de olduğu gibi tüm ekonomik faaliyet dalları için geçerli olabileceği gibi, EFTA’da olduğu gibi belli bir sektör için, Avrupa Kömür Çelik Topluluğu’nda olduğu gibi belli bir mal grubu için oluşturulabilmektedir. Serbest ticaret bölgesinde uyulması zorunlu tek bir tarife sistemi bulunmamaktadır. Bu aşamada ülkelerin diğer ülkelere ortak gümrük tarifesi uygulamaması, ulaştırma masrafları arasındaki farkı bertaraf etmemesi koşuluyla ihtiyaçların tarifinin düşük olduğu ülkeden ithalat yapıp, başka ülkeye satmalarına yol açmaktadır. Yani kar elde

¹⁴ V. Mostanabad, s. 9.

¹⁵ Erol İyibozkurt, *Uluslararası İktisat*, Bursa: Ezgi Kitapevi Yayınları, 2001, s. 247.

etmeye çalışmaktadır. Ticaret bölgesindeki malların bir taraftan diğer tarafa giderken, bunların kontrolü için manşei şahadetnamesi gerekmektedir.

Bu şekildeki bir bütünleşme ortak dış tarife uygulayan bütünleşmelerin aksine bazı olumsuzlukları doğurmaktadır. Shibata göre, birlik dışındaki bir ülkeden yüksek tarifeli ülkeye mal ihraç edecek olan ülke, malları önce birlik içindeki en düşük tarifeli ülkeye göndermektedir. Buradan re-eksport yapılmaktadır. İhracatın böyle dolanbaçlı yollara sapsmış olması ticaretin yön değiştirmesi (Trade deflection) olarak adlandırılmaktadır. En düşük tarifeli üye ülkenin durumdan zarar görmemesi için malların üretim yerlerini gösteren mense belgeleri düzenlenmektedir. Bu belgelere göre düşük tarifeli ülke üzerinden geçip yüksek tarifeli ülkeye giden ticaret üzerinden yüksek tarifeli ülke aradaki gümrük farkını almaktadır.¹⁶

Serbest ticaret bölgesi uygulamasına en iyi örneği Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (EFTA) oluşturmaktadır. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşması (NAFTA), Latin Amerika Serbest Ticaret Birliği (LAFTA) verebilecek diğer örnekler olarak sayılabilmektedir.

1.1.3.3. Gümrük Birliği

Üyelerin karşılıklı ticaretleri üzerindeki gümrük tarifeleri, kotalar, ithal ve ihraç yasaları gibi her türlü engel veya kısıtlamaların kaldırılarak üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük tarifesinin uygulandığı bütünleşme şekli olarak tanımlanabilmektedir.

Günümüzde iktisadi bütünleşme hareketleri içinde en sık rastlananlar, gümrük birliği ile serbest ticaret bölgeleridir. Bunların her ikisinde de üye ülkeler arasındaki gümrük tarifeleri ve kotaların kaldırılması söz konusudur. Ancak gümrük birliklerinde dışa karşı ortak bir gümrük tarifesi uygulanırken, serbest ticaret bölgelerinde her ülke kendi özel tarife uygulamasını sürdürmektedir. Dolayısıyla her gümrük birliği aynı zamanda bir serbest ticaret bölgesidir. Ancak bunun tersi söylenemez.¹⁷

Gümrük birliği üye ülkeler arasındaki ticareti serbestleştiren bir uygulamadır. Bu bağlamda gümrük birliği, birlik üyesi ülkeler tarafından yurtiçinde üretilen malların, o malları daha düşük maliyetle üreten üye bir ülkeden satın alınmasına yol açar. Gümrük birliğinin, yurtiçi üretimin daha düşük maliyetli üye ülke üretimiyle ikame edilmesine yol açmasına, “Ticaret Yaratıcı Etki” denir.

Gümrük birliği, birliğe üye olmayan ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi yoluyla koruma sağlayan bir organizasyondur. Bu bağlamda gümrük birliği, birlik

¹⁶ Rıdvan S. Karluk, *Uluslararası Ekonomi*, İstanbul: Beta Basım Yayınevi, 2003 s. 204.

¹⁷ Seyidoğlu, s. 205.

öncesinde en düşük maliyetle üretim yapan birlik üyesi olmayan ülkelerden satın alınan malların, gümrük birliği sonrasında o malları daha yüksek maliyetle üreten üye ülkeden satın alınmasına yol açabilir. Gümrük birliğinin ticaretin en düşük maliyetle üretim yapan birlik üyesi olmayan bir ülkeden, daha yüksek maliyetle üretim yapan, ancak birlik üyesi olan bir ülkeye kaymasına yol açmasına, “Ticaret Saptırıcı Etki” denir. Gümrük birliğinin, ticaret yaratıcı etkisinin toplumsal refahı olumlu biçimde etkilemesinin nedeni, üye ülkeler arasındaki tarifelerin birlik sonrasında kaldırılmasıdır. Bunun sonucunda kaynak dağılımının değişmesi ve tüketici refahının artması beklenir. Buna karşılık gümrük birliğinin ticaret saptırıcı etkisinin toplumsal refahı olumsuz biçimde etkilemesinin nedeni, üye ülkelerin üye olmayan ülkelere karşı ortak bir tarife uygulamaları ve buna bağlı olarak da üretimin daha etkin, yani daha düşük birim maliyetle üreten ancak üye olmayan ülkeden daha az etkin olan üye ülkeye kaymasıdır. Sadece ticaret yaratan bir gümrük birliği, henüz üretim hem tüketim üzerindeki etkileri itibarıyla, küçük bir ülkede toplumsal refahı artırır. Buna karşılık hem ticaret yaratan hem ticaret saptıran bir gümrük birliğinin küçük bir ülkede toplumsal refahı nasıl etkileyeceği, hangi etkinin daha büyük olduğuna bağlıdır. Ticaret yaratıcı etkisi ticaret saptırıcı etkisinden daha büyük ise, gümrük birliği genel anlamda toplumsal refahı yine artırır.

1.1.3.4. Ortak Pazar

Gümrük birliğinin tüm koşullarının dahil olduğu ve buna ek olarak emek, sermaye, girişimci gibi üretim faktörlerinin üye ülkeler arasında serbest dolaşımını sağlayan ekonomik bütünleşme şekli olarak kabul edilmektedir. Gümrük birliği aşamasının bir ileriki aşamasıdır. Üretim faktörlerinin serbest dolaşımını engelleyen bütün unsurların ortada kaldırıldığı, üçüncü ülkelere karşı ortak gümrüğün uygulandığı bir bütünleşme şekli olarak sayılmaktadır. Bu birlik içinde ülkedeki sermaye için, en uygun yatırım alanı bulmak serbest hale gelirken, emek de üye ülkeler arasında serbestçe dolaşarak kendi becerisine uygun iş ve ücreti elde etme olanağına sahip olmaktadır. Hem mal ve hizmet piyasalarında hem de üretim faktörleri piyasalarında serbest dolaşımın sağlanması, ortak Pazar içinde faktör fiyatlarının eşitlenmesini ve kaynakların etkin kullanılmasını sağlamaktadır.¹⁸

Ortak pazar anlaşması üye ülkeler arasında iç ticarete tüm tarifeleri ve diğer kısıtlamaları kaldırırken, ortak dış tarifeler koymakta ve üye ülkeler arasında emek ve sermaye ve bilgiyi içeren üretim faktörlerinin bölge içinde serbest dolaşımına olanak sağlamaktadır. Üretim faktörlerinin serbest dolaşımı bu bütünleşme şeklini öncekilerden ayırmaktadır. Avrupa ekonomik topluluğu bu aşamaya da örnek olarak

¹⁸ Cansaran, s. 15.

gösterilebilmektedir.¹⁹ Uzun süredir süregelen tartışmalar göstermektedir ki, bütünleşmenin dinamik etkisi; gümrük birliği oluşturmuş ülkeleri bu birlik kurallarına uymak için ek bazı faaliyetlere zorlamaktadır. Birliğe üye ülkeler aralarındaki emek, sermaye, girişimci gibi üretim faktörlerinin serbest hareketliliğini sağlayarak sınır engellerini kaldırmakta ve aralarındaki gümrük birliği ülkelerini de korurlar ise, ortak pazar oluşturmuş bulunmaktadırlar. Ortak pazar, her bir üye ülkenin iç pazarından oluşmuş “genişletilmiş bir iç pazar” olarak isimlendirilmektedir. İç pazarın temel prensipleri: Vergi harmonizasyonu, iktisat politikalarının göreceli harmonizasyonu, üretim faktörleri hareketliliğini sağlayarak sınır engellerinin kalkması şeklinde belirlenmektedir. Sınırların kalkması ise üç anlamda ele alınmaktadır.:

- Fiziksel sınırların kalkması (kişiler, mallar için),
- Teknik sınırların kalkması (normlar, hukuk prosedürleri, radio-TV yayınları, sermaye hareketleri, hizmet dolaşımı),
- Mali sınırların kalkması ve vergi uyumu şeklinde sayılmaktadır.²⁰

Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), Orta Amerika Ortak Pazarı (CACM) bu tür yapılar için verilebilecek örnekler oluşturmaktadır. Ortak pazarın en başarılı örneği ise Avrupa Birliği (AB) sayılmaktadır.

1.1.3.5. Ekonomik Birlik

Üretim faktörlerinin serbest dolaşımını sağlayan ortak pazar aşamasına ek olarak üye ülkelerin parasal mali ve sosyal politika ve kurumlarının birleşmesini öngören birlik olarak tanımlanmaktadır. Tek para sistemi, tek merkez bankası ve birleştirilmiş mali sistem ile ortak dış ticaret politikalarının uyumlaştırılması ekonomik birliğin temelini oluşturmaktadır. Balessa'ya göre bu durum “tam ekonomik bütünleşme” adıyla anılmaktadır ve ayrı bir aşama olarak ele almaktadır. Ulaşılabilecek maksimum bütünleşme düzeyi bu aşama olarak kabul edilmektedir. Birliğe üye ülke ekonomileri tam olarak birleştirmektedir.

Ekonomik bütünleşme ve tam ekonomik bütünleşme parasal ve mali bütünleşme kavramlarını içinde barındırmaktadır. Parasal bütünleşme sabit döviz kurunun mümkün olan en dar bant içinde dalgalanmasına izin verildiği, paritenin sabit tutulmaya çalışıldığı sistem olarak görülmektedir. En ileri safha olarak ise tek bir ortak paranın kullanılması olarak görülmektedir. Ülkelerin düzenli ve isteklere uygun işleyen bir parasal bütünleşme için para politikalarındaki bağımsızlıklardan feragat etmeleri öngörülmektedir. Ülkelerin merkez bankası yerlerini birliğin merkez

¹⁹ Zamirbek Manasov, *The Aspects Of Central Asian Economic İntegration After 1991: The Reasons Of İnefficiency*, Middle East Technical Universty A Thesis Submitted To The Graduate School Of Sciences Of, The Degree Of Master Of Sience İn Eurasian Studies, Ankara 2008, s. 13.

²⁰ Seyidoğlu, s. 205.

bankası almaktadır. Parasal bütünleşmeye en güzel örnek AB gösterilmektedir. Bu birlikte 1 Ocak 1999 yılında Euro tek para, tek para politikası yürütülecek olan Avrupa Merkez Bankası ortak merkez bankası olarak kabul edilmiştir. 2002 yılında ise ulusal paralar tedavülden kaldırılmıştır.²¹

Mali bütünleşme ise vergi sistemi yoluyla gerçekleştirilmektedir. Satış vergisi, katma değer vergisi gibi dolaylı vergilerin birlik içindeki üye ülkelerde eşit olması birliğin oluşmasında önemli bir adım sayılmaktadır.

Bugün için AB, özellikle Maastricht anlaşmasından sonra üyeleri arasında malların, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımını sağlanması, ekonomi, para ve maliye politikalarının uyumlaştırılması uygulamadaki ilerlemeler ile iktisadi birliğe doğru yönelen bir topluluk olarak görülmektedir.

1.1.3.6. Ekonomik ve Parasal Birlik

Siyasi birlik te diyebileceğimiz ekonomik ve parasal birlik, iktisadi birlikten bir sonraki aşama olup, iktisadi birliğin tüm koşullarının dahil olduğu buna ek olarak üye ülkelerde ulusal ekonomik bağımsızlığın büyük ölçüde kaldırılması ve bunun yerini uluslar üstü bir otoritenin alması olarak nitelendirilmektedir. Birliğe üye ülkeler arasında ulusal para ve maliye politikaları uyumlaştırılıp, ülkelerin ulusal paraları arasında sabit kur ilişkisi uygulanmaktadır. Birlik içerisinde mal ve faktör hareketlerine konulan kısıtlamaların kaldırılması reel anlamda ekonomik bütünleşme için yeterli olmakla birlikte, tam bütünleşme için parasal birlik ve siyasal bütünleşme şart olarak kabul edilmektedir. Bunun nedeni ise ekonomik ve parasal birliğin oluşmasının amacı sadece faktör ve mal piyasalarının kaynaşmasını ve istikrarını değil aynı zamanda para ve finans piyasalarının büyümeyi engellemeyecek ve hatta teşvik edecek şekilde uyumlaştırılmasını gerekli kılmaktadır. Bu aşama siyasi birlik olarak da adlandırılmaktadır.²²

Bir bütünleşme sürecinin siyasal birlik aşamasına ulaşabilmesi için, ekonomik birliğe olduğu gibi bazı elverişli koşulların bulunması gerekmektedir. Bunlar, şu biçimde özetlenebilmektedir:

- Ortak siyasal ve hukuksal değerler ile uygulamaların varlığı,
- Kültürel görece homojenite,
- İşbirliğinin basit bir düzeyden başlatılması,
- İleriye yönelik ortak bir amaç yoğunluğu,
- Ekonomik-parasal birlik koşullarını düzenleyen ortak yapılar ve ortaklığı harekete geçirici mekanizmalar,

²¹ S. Karluk, s. 207.

²² Erdal M. Ünsal, *Uluslararası İktisat*, Ankara: İmaj Yayıncılık, 2005, s. 410.

- Gelişen işbirliği sürecinin çoğunluk yararına olduğuna, ortaklıktan sağlanan yararların eşit ve karşılıklı, sorumlukların da orantılı olduğuna inanılması,
- Karşılıklı olarak tüm faaliyet, oldu, ve olaylardan haberdar olunmasının sağlayacak mekanizmaların varlığı şeklinde olmaktadır.²³

20.yy'da hızla gelişen küreselleşme eğilimiyle, ülkeler bir yandan bu eğilimin beraberinde getirdiği yoğun rekabetten korunmaya çalışırken diğer yandan dünya ile bütünleşme sürecini hızlandırma sürecine girmişlerdir. Bu süreç içerisinde ticaretinde önemli değişimler yaşanmış, artan küresel rekabet ortamında ülkelere ticaret politikalarını yeniden düzenlemişlerdir. Özellikle dış ticareti kısıtlayan tarifeler ve kotalar giderek azalmış, serbest ticaret uygulaması uluslar arası ticarete hakim olmuştur. Özellikle sanayileşmiş batılı ülkelere, ikinci dünya savaşından sonra dünya ticaretinde denkleşmeye imkan sağlamak, dış ticareti canlandırmak amacıyla ekonomik bütünleşme sürecine girmişler ve çeşitli organizasyonların sayısı hızla artmıştır.

Ekonomik entegrasyon sürecine katılan ülkelerin ekonomik yapılarında, üretim kapasitelerinde ve kaynak verimliliklerinde büyük değişiklikler meydana getirmektedir. Bu değişiklikler zaman içinde oluşan milli geliri, kalkınma hızını ve ekonomik refahı etkilemektedir. Küreselleşme döngüsünde, çok uluslu şirketler ve bütünleşmeler ülkeler arasında rekabet yaratarak dünya ekonomisi üzerinde etkili olmaktadır. Bu çerçevede rekabet avantajını kaybeden gelişmekte olan ülkeler ekonomilerini çok uluslu şirketler ve bütünleşmeler kanalıyla küresel piyasalara açmaktadırlar.

1.1.4. Ekonomik Bütünleşmenin Olumlu ve Olumsuz Yönleri ve Başarı Koşulları

Entegrasyon sürecine giden ekonomiler, kendi ihracatlarının önündeki engelleri kaldırdıkları ölçüde, fiyatları yüksek olan iç mallardan, bütünleşmeye gittikten sonra üye ülkelere ithal edilen ucuz mallarla ikame edebilirler. Bu yüzden iç kaynaklar, ihracata yönelik üretim için serbest kalmaktadırlar. Bütünleşme derecesi ne kadar düşük ve birlik öncesi ticari engeller ne kadar fazla ise, üyeler arasında ticaret yaratma o kadar önem kazanmaktadır. Üye ülkelerde, tüketiciler fiyatlarda meydana gelen düşüş ve seçme olanaklarından yararlanabilmektedirler.

Entegrasyonun bir diğer avantajı da Pazar genişlemesi olarak kabul edilmektedir. Ekonomiler arasında bütünleşme gerçekleşmesi durumunda Pazar genişler ve bu pazarda faaliyet gösteren firma sayısında artış gözlenir. Bu da o pazarda rekabet artışına olanak sağlamaktadır. Bütünleşmeye geçildikten sonra herhangi bir endüstri kolunda veya firma bazında ortaya çıkan yapısal değişikliklerle

²³ Seyidoğlu, s. 207.

birlikte ölçek ekonomileri de ortaya çıkmaktadır. Bütünleşmede pazarın genişlemesi sonucu teknolojik ilerleme olmakta, ileri üretim teknolojisine geçilmesi gerçekleşmekte ve bu da pazarda üretim üstünlüğünü getirmektedir.²⁴

Üretim çeşitliliğinin artması, özellikle üye ülkelerin aynı gelir seviyesine ve talep yapısına sahip olmaları durumunda, iç endüstriler arası ticaret seviyesinin artmasına yol açmaktadır. Bu ise bölge içi ticaretin artışı anlamına gelmektedir. Yatırım harcamalarında bir artış ortaya çıkabilmektedir. Bütünleşmeye gidilmesi ve pazarın genişlemesi ile daha karlı bir ekonomik yapının oluşumu, yatırımlar için elverişli bir ortam oluşmasına sebep olmaktadır. Uzun vadeli yatırımların oluşması, optimum ölçeğe ulaşılmasına yaklaşılmaya neden olabilmektedir.

Entegrasyona katılmanın avantajları olduğu kadar dezavantajları da bulunmaktadır. Bütünleşmeye katılan ekonomilerin kısa vadede aralarındaki farklılıklar önemli maliyetler oluşturabilmektedir. Üçüncü ülkelere karşı dış ticaretteki engellere devam edilmesi sonucu, bütünleşme içerisinde olan ülkelerde üretilmekte olan ürünlerin, üçüncü ülkelere nazaran daha ucuz görünmesi sonucunda talebin iç pazarda üretilen ürünlere kaymasına neden olmaktadır. Ülkeler yeni pazar yapısına ve bölgesel bütünleşmenin sonucu olan rekabet artışına uyum sağladıkça sektörler arası kaynak dağılımının da yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Bu durumda önemli geçiş maliyetleri söz konusu olacağı, ayrıca liberasyonu engelleyici, korumacı baskılarla karşılaşılabilen bir süreç olacaktır.

Ülkelerin ekonomik bütünleşmeye inarak katılmaları, bütünleşmenin üye ülkeler için daha yararlı ve uzun bir ortaklığın oluşacağı genel kabul görmektedir. Bu inanç üye ülkeler arasındaki eşitsizliği önlemektedir. Bütünleşmenin başarılı olması durumunda, üye ülkelerin milli gelirleri ve kalkınma düzeyleri artmakta bu da ülkelerin daha yüksek bir refah seviyesine ulaşmalarına olanak sağlamaktadır. Başarılı bir bütünleşme için ise genel şartlar:

- Kalkınma Düzeyi, Üretim Yapısı ve Kaynak Dağılımı; bütünleşmeye üye ülkeler, bütünleşmenin başarılı olması için, kalkınma düzeyleri birbirlerine yakın olmaları gerekmektedir. Genellikle sanayi sektörlerinin gelişmişlik seviyesi birbirlerine yakın ülkeler ekonomik bütünleşmelerde daha başarılı olmaktadır.
- Altyapı İmkanları; bütünleşmeye giden ülkeler, bütünleşmenin başarılı olması için, altyapı sorunları olmaması gerekmektedir. Altyapı sorunları bulunan ülkelerin ekonomilerinde piyasalar arasındaki geçişi zorlaştırmaktadır.
- Ödemeler Dengesi ve Döviz Kuru; bütünleşme sonucunda rekabet şartları değişebilmektedir. Bütünleşme gerçekleştiğinde yapılacak olan bazı politikalar iç ticareti engeleyecek şekilde hazırlanmamalıdır. Ayrıca döviz

²⁴ Refik Balay, "Küreselleşme, Bigi Toplum ve Eğitim", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S. 2, cilt: 37, 2004, s. 64.

kurlarının bütünleşmeye ve yabancı yatırımlara engel olacak şekilde değerlendirilmesine izin verilmemelidir.²⁵

- Milli Hakimiyet Anlayışı; gelişmiş ülkelerde daha az olmakla beraber gelişmekte olan ülkelerde egemenlik sorunu daha ön plandadır. Ülkeler ekonomik bütünleşmenin başarılı olabilmesi için, üçüncü ülkelere karşı oldıkları kararlar karşısında ulusal egemenliklerinden ödün vererek yetkilerini üst organlara devredebilmektedirler.
- Bölge Yatırım Politikası; bütünleşmeye dahil olan ülkelerin yatırım kararları alırken birbirlerine uyum sağlamaktadırlar. Bunun gerçekleşmemesi sonucunda, ülkelerin yapılan yatırımlardan yeterince yararlanamamaları ihtimali doğar.
- Ortaya Çıkacak Farklılıklar ve Tanzim Prensipleri; bütünleşme kurulduktan sonra kalkınma her zaman üye ülkeler arasında eşit bir şekilde gerçekleşmesi olanaksızdır. Tanzim prensibi gereği üye ülkeler arasında herhangi bir alanda farklılıklar bulunması durumunda, bu farklılığın birlik üyeleri arasında dağıtılması gerekir.
- Tamamlayıcılık ve Rakiplik Tartışması; bütünleşmeye giden ülkelerin birbirlerine rakip veya tamamlayıcı ekonomiler olmaları bütünleşmenin başarısını etkilemektedir.²⁶ Eğer ülkeler birbirlerine karşı rakip ekonomilerse, yani benzer malları üretiyorlarsa veya maliyet itibarıyla birbirine yakınsalar, bu durum, ürünler arasında ikame fırsatları yaratacağından ticaret yaratma etkisi büyük olmaktadır. Ülkeler tamamlayıcı ekonomiler ise oluşturulacak birlikte kaynakların yeniden dağılımı fazla etkilenmeyeceği için ticaret yaratma çok büyük olmamaktadır.

1.1.5. Ekonomik Bütünleşmeyi Kolaylaştıran Faktörler

Ülkelerin ekonomik bütünleşmeye girmelerindeki temel amaçlardan biri ekonomik yarar sağlamaktır. Aşağıda sayacağımız koşullar gerçekleşecek olan bütünleşmenin hem başarılı olmasında hemde ülkelerin kolayca bütünleşmeye katılmalarında büyük rol oynamaktadır. Üklere ekonomilerini bir bütünleşme içerisine yer alma çalışmalarını sürdürürken, bu bütünleşmeye girmelerini kolaylaştıran bazı faktörlerin mevcudiyetinden söz etmiştik. Bütünleşmeye gidecek olan ülkelerde bu faktörlerin bulunması, bütünleşmenin daha kolay gerçekleşmesi, daha başarılı olması ve daha uzun vadede bir bütünleşmenin gerçekleşmesinde olanak sağladığı düşünülmektedir.

Bu faktörler;

²⁵ Mehmet Şahin, “Karadeniz Ekonomik İşbirliği ve Şanghai İşbirliği Örgütünün Ekonomik Entegrasyon Bağlamında Karşılaştırılması”, *TUBAV Bilim Dergisi*, S. 2, cilt: 4, 2011, s. 144.

²⁶ Cansaran, s. 29.

- Coğrafi Yakınlık; bu faktörün ekonomik entegrasyonlarda en önemli faktör olarak kabul edilir. Ülkeler arasındaki ticaretteki zaman kaybı ve taşıma maliyetleri bu faktörün önemini belirtmektedir.
- Siyasi ve Askeri Konularda Yakınlık; bütünleşmeye gidecek olan ülkelerin dikkatini çeken diğer önemli bir faktör olarak kabul görmektedir. Bu faktöre örnek olarak, soğuk savaş döneminde AET ile COMECON iki ayrı kampı temsil etmekteydi.
- Ekonomik Gelişme Düzeylerinin Yakın Olması; bütünleşmeye gidecek olan ülkelerin ekonomik gelişme düzeylerinde farklılıkların olmaması bütünleşmenin daha başarılı olacağı kabul görmektedir.²⁷ Gelişme düzeyi farklı olan ülkelerin bütünleşmeye gitmesi sonucunda gelişme düzeyi düşük olan ülkenin lehine sonuçların ortaya çıkacağı düşünülmektedir.
- Ekonomik Sistemlerin Benzerliği; entegrasyona gidecek ülkelerin, aynı ekonomik sistemi benimsemiş olmaları, bütünleşmenin başarısına büyük etkisi olduğu kabul edilmektedir. Örnek olarak AET kapitalist ülkelerin, COMECON sosyalist ülkelerin oluşturduğu topluluklardır.
- Tarihi, Kültürel ve Din Bağlarının Bulunması; bütünleşmeye gidecek olan ülkelerin tarihi, kültürel ve dini bağlarının bulunması bütünleşmenin daha başarılı olacağı kabul edilmektedir.

1.2. Gümrük Birliğinin Ekonomik Etkileri

Gümrük birliğinin ekonomik etkileri, durağan (statik) etkiler ve dinamik (değişken) etkiler olmak üzere iki başlık altında inceleyebiliriz.. Durağan etkiler gümrük birliğine katılan üye ülkelerin ekonomik yapı ve teknolojinin değişmediği varsayımında, üretim faktörlerinin yeniden dağılımından doğacak etkilerle ilgilenmektedir. Gümrük birliğine katılan üye ülkelerin ekonomilerinde, üretim kapasitelerinde ve kaynak verimliliklerinde köklü değişikliklere neden olan sürekli etkiler ise dinamik etkiler olarak adlandırılmaktadır.

Gümrük birliği, üye ülkeler arasındaki ticari engellerin kaldırılması, dünya ticaretinin serbestleştirilmesi ve küreselleşme yolunda atılan adımlar olarak değerlendirilebilmektedir. Üye ülkelerin üye olmayanlarla yaptıkları ticaret üzerinde sürdürdükleri kısıtlamalar ise aynı zamanda dünya ticaretini serbestleştirme girişimlerini kısıtlamaktadır.

Gümrük birliği kuran ülkelerin iç sınırlarında gümrükler kalkmakta, ancak gümrük birliğine dahil olmayan diğer üçüncü ülkelere gelen mallar için aynı tarife uygulanmaktadır. Buna Ortak Gümrük Tarifesi (OGT) denilmektedir. Üçüncü ülkelere gelen mallar için gümrük vergileri ödendikten sonra bu mallar da serbest dolaşıma girmektedir. Malların serbest dolaşımını engelleyici her türlü kısıtlama, koruyucu engel, gümrük birliği uygulayan ülkeler arasında ortadan kalkmaktadır.

²⁷ Seyidoğlu, s. 241.

Gümrük birliğine dahil olan taraflar birbirlerine gümrük vergisine eş etkili fon gibi başka vergiler koyamazlar. Ayrıca malların serbest dolaşımını engeleyici miktar kısıtlamaları veya kota türü kısıtlamalar getirememektedirler.²⁸

1.2.1. Gümrük Birliğinin Statik Etkileri

Ülkeler gümrük birliğine gittiklerinde, ekonomideki nispi fiyatlar değişmektedir. Bu değişim üretim, tüketim ve ticaret yapısı ile yönünün değişmesine neden olmaktadır. Birlik sonrası teknolojinin ve ekonomik yapının sabit kaldığı varsayımı altında, üretim faktörlerinin yeniden dağılımı dolayısıyla ortaya çıkan etkilere static etkiler denilmektedir. Diğer bir deyişle faktör donanımı, teknolojik seviye ile talep yapısı gibi parametrelerin sabit kaldığı varsayımı altında gümrük birliğinin birlik içinde kaynakların yeniden dolaşımı sebebiyle ortaya çıkan etkilere denilmektedir. Gümrük birliğinin static etkileri üç başlık da incelebilmektedir.

1.2.1.1. Üretim Etkisi

Gümrük birliğinin üretim etkisi ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etki olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir.

1.2.1.1.1. Ticaret Yaratıcı Etki

Gümrük birliğinin statik refah etkilerinden üretim etkileri, belirli mallara yönelen tüketici alımlarını üçüncü ülkeler ve iç üreticilerinden ortak üretici ülkelere kayması sonucu meydana gelmektedir. Üye ülkeler arasındaki üretimin olumlu yönde gelişmesi ticaret yaratıcı etkiyle ortaya çıkmaktadır. Bu etki, üretimin yüksek maliyetli iç mallardan düşük maliyetli ortak ülke mallarına kayması sonucu oluşmaktadır. Gümrük birliği dolayısıyla birliğe üye ülkelerdeki yüksek maliyetli üretim yerine, birlik içindeki daha verimli ülkenin üretiminin geçmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Üyeler arasındaki ticaret hacminin gelişmesi bu etkiye neden olmaktadır. Birlik içinde karşılaştırmalı üstünlüklere uygun bir uzmanlaşmanın sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu etkinin büyüklüğü birliğe katılan ülkelerin refah artışlarının da büyüklüğüne neden olmaktadır.

²⁸ Süleyman Uyar, "Ekonomik Bütünleşmeler ve Gümrük Birliği Teorisi", *Dış Ticaret Dergisi*, S. 19, (Nisan 2001), İstanbul, s. 8.

1.2.1.1.2. Ticaret Saptırıcı Etki

Gümrük birliğinin kurulması sonucu, en verimli ülkenin birlik dışında kalması sonucunu birlik ülkelerinin bu ülkeden yapmakta oldukları ithalatın sona ermesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Diğer bir deyişle birlik dışında kalan ülkelerle yapılan ticaret hacminin daralmasını ifade etmektedir. Gümrük birliğinin dünya refahına etkileri ticaret yaratıcı etki ile ticaret saptırıcı etkinin göreceli büyüklüğüne bağlı bulunmaktadır. Ticaret yaratıcı etkinin saptırıcı etkiden büyük olması, birlik ortalama kaynak verimliliğini yükseltecek ve dünya refahının artmasına neden olacağı savunulmaktadır. Tam tersi durumunda ise ortalama verimliliğinin ve dünya refahının düşeceği yönünde kabul görmektedir.²⁹

1.2.1.2. Tüketim Etkisi

Bir mal ithal edilirken gümrük vergisi uygulanıyor ise, uygulanan gümrük vergisi o malın fiyatının artmasına neden olmaktadır. Gümrük birliği arasında, gümrüklerin kaldırılması malın fiyatını düşürmektedir. Fiyat yapısındaki bu düşüş tüketimi, yurt içi mallar ve üçüncü ülkelerden yapılan ithalattan birlik içi ülkelerdeki mallara yöneltilmektedir. Birlik içi ithalatın artması tüketim artışı yaratmaktadır.

Bir mala gümrük vergisi uygulanması, o malın gerçek fiyatının gümrük vergisi miktarı kadar yükselmesine neden olmaktadır. Gümrük birliğinin oluşturulması nedeni ile gümrük tarifelerinin kaldırılması, iç piyasa fiyatlarının düşmesi ile sonuçlanmaktadır. Birlik nedeniyle kaldırılan gümrükler, ekonomideki tüketim modelini değiştirmektedir.³⁰

1.2.1.3. Ticaret Hadlerine Etkisi

Gümrük birliğinde, tek tek birlik üyesi ülkelerin ve birlik dışında kalan ülkelerin ticaret hadlerindeki değişimler, bu ülkeler arasında tekrar gelirin dağılımına yol açacağı ve refah üzerinde önemli etkilere neden olacağı savunulmaktadır. Ticaret hadleri ise üye ülkeler arasındaki iş bölümü sonucu refah yükselişinden her ülkenin alacağı payı belirlemektedir. Gümrük birliğinin ticaret hadlerindeki etkileri:

Birlik içinde verimliliğin artması; verimlilikte meydana gelen artışlar birliğin üretim maliyetlerinin düşmesine neden olmaktadır. Bu düşüş üye ülkeler lehine sonuçlar doğurmaktadır.

²⁹ Seyidoğlu, s. 208.

³⁰ M.Ünsal, s. 417.

Birliğin pazarlık gücünde meydana gelen değişmeler; gümrük birliğine üye ülkelerin, birlik dışında kalan ülkelere bağlılıkları azaltmakta ve kendi kendilerine yeterlilik dereceleri artmaktadır. Buna paralel olarak da pazarlık güçleri artmaktadır.

Birliğin ekonomik büyüklüğü; birliğin ekonomik büyüklüğü yani toplam üretim hacmi büyük ise arz ve talep koşullarını etkileyebilmekte, dünya fiyatlarını değiştirebilip, dış ticaret hadlerini lehine çevirebilmektedir. Birliğin küçük olması durumunda ise, dış dünyanın sonsuz esnek arz eğrileri ile baş edemeyeceği ve ticaret hadlerini lehine çeviremeyeceği kabul görmektedir.

Birlik nedeniyle ticaretin dış ülkelere birliğe kayması; oluşturulan gümrük birliğinin ticaret sapmasına yol açtığı ölçüde, üye ülkelerin dış ülkelerle olan ticaret hadleri birlik lehine dönebilmektedir. Birlik dışı arz ve talep esnekliklerinin sıfır olması halinde, dış ticaret hadleri büyük ölçüde birlik lehine dönebilmektedir.³¹

1.2.2. Gümrük Birliğinin Dinamik Etkileri

Gümrük birliğinin oluşumu nedeniyle gerçekleşen etkilerin statik etkilerle sınırlı olmadığı varsayılmaktadır. Bu birleşme hareketleri ülke ekonomilerinde, üretim kapasitelerinde ve kaynak verimliliklerinde köklü değişikliklere neden olmaktadır. Dinamik etkiler olarak değerlendirilen bu değişimler sürekli ve ekonominin kalkınma hızını etkilemektedir. Dinamik etkiler dış rekabetteki artış, ölçek ekonomilerin doğması, dışsal ekonomilerin meydana gelmesi, teknolojik ilerlemenin hız kazanması, yatırım hacminin genişlemesi şeklinde değerlendirilmektedir.

1.2.2.1. Rekabet Artışı Etkisi

Gümrük birliğinin, üye ülkelerindeki üreticilerin birbirleriyle rekabet etmelerine neden olduğu kabul edilir. Bu rekabet ortamında üreticiler en iyi üretim tekniklerini kullanmaya ve yeni teknolojilere geçmektedir. Gümrük tarifeleri, kotalar ve diğer kısıtlamalar monopolleşmeyi ve verimliliği düşük olan işletmeleri özendirir. Birlik içinde dış ticaret kısıtlamalarının kaldırılması, yerli üreticilerin dış piyasa ile karşı karşıya kalmasına, verimliliği düşük olan üreticilerin endüstriyi terk etmesine, ancak verimli üretim yapabilenlerin faaliyetlerini sürdürmesine neden olmaktadır. Bu ortam, ortaya çıkan rekabet avantajından yararlanmak için ortak bir rekabet politikasının izlenmesini zorunlu kılmaktadır.

³¹ Cansaran, s. 22.

1.2.2.2. Ölçek Ekonomilerine Etkisi

Bir firma yada sanayi dalının içyapısında meydana gelen değişikliklerin o firma yada sanayi dalına sağladığı yararları ölçek ekonomisi, firmaların büyüklüğünden kaynaklanan maliyetlerin düşürülmesi, verimlilik ve üretimin artması ve bunun sağladığı tasarrufların yarattığı olumlu sonuçlara ise ölçek ekonomileri etkisi denilmektedir. İş bölümü ve uzmanlaşma, büyüklükten kaynaklanan yeni pazarlar bu etkileri yaratmaktadır. Belirli bir üretim hacmine sahip firmanın, üretimine daha az girdi kullanarak daha fazla çıktı ile devam edebiliyor olması bu firmanın içsel ekonomilerden yararlandığını göstermektedir.³²

1.2.2.3. Dışsal Ekonomiler Etkisi

Bir üreticinin diğer bir üreticiye yapmış olduğu karşılıksız yarar yada kayıplar dışsal ekonomi diye tanımlanmaktadır. Üye ülkelerde kitlesel üretim sonucunda endüstriye hammadde sağlayan işletmeler ileri teknoloji ve büyük ölçekli üretim yöntemlerini kullanmaya başlamaktadırlar. Bu ise hammadde ve ara malların bollaşmasına neden olmakta, kalitenin yükselmesi ve fiyatların ucuzlaması ile sonuçlanmaktadır. Dışsal ekonomiler ekonomik bütünleşmeden beklenen en önemli dinamik yararlarından biri olduğu kabul edilmektedir. Bu etki verimlilik ve büyüme hızı üzerinde olumlu sonuçlar doğurmaktadır.³³

1.2.2.4. Teknolojik Gelişme Etkisi

Gümrük birliği ile sağlanan geniş piyasa ile büyük işletmeler kurulmakta ve üye ülkelerin teknolojik ilerleme hızları yükselmektedir. Gerçekleşen bu teknolojik ilerleme sonucunda ülkelerin yurt dışından ileri teknolojilerin ekonomiye aktarılmasına ve işletmelerin büyümesinde araştırma ve geliştirme faaliyetlerine daha büyük fonlar ayırmalarına neden olmaktadır. Üretim teknolojisini geliştirerek daha az maliyetle daha çok ürün elde edilmesine yardımcı olmakta, ekonomiyi olumlu yönde etkileyerek refaha katkı sağlamaktadır.³⁴

³² Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat*, (17. Baskı) İstanbul: Güzem Can Yayınları, 2009, s. 235.

³³ Gençler, s. 20.

³⁴ Erturul Yıldırım ve Cihan Dura, "Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri Konusundaki Literatüre Bir Bakış", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 28, (Ocak-Haziran 2007), Kayseri, s. 166.

1.2.2.5. Yatırımları Özendirme ve Sermaye Etkisi

Gümrük birliği kurulduktan itibaren kaynak sağlamakta bunun sonucu ekonomide milli gelirdede bir yükseliş yaşanmaktadır. Milli gelirdeki bu yükseliş sonucu ekonomideki tasarruf ve yatırımları artırmaktadır. Gümrük birliği firmalara, tarifelerin yeniden yükselmeyeceği konusunda güven sağlayarak yatırımların riskini azaltıp karlılığı yükseltmektedir. Piyasa hacminin genişlemesi ile birlik içinde üretimin daha etkin ellerde toplanmasına ve bölgeye önemli ölçüde yabancı sermaye yatırımlarının gelmesine neden olmaktadır. Birlik içinde yatırımların artması ve rekabetin artması bölge içinde kaynakların daha iyi kullanılmasına yol açmaktadır. Bu ise verimliliği ve refahı yükseltmektedir. Ayrıca ekonomik bütünleşmenin sağlayacağı gelir artışları tasarrufları çoğaltmaktadır. Böylece toplam yatırımlar artacağı gibi yatırımların gelir içindeki payı da düşmektedir.³⁵

³⁵ Seyidoğlu, s. 237.

2. KOSOVA'NIN GENEL YAPISI VE TARİHSEL SÜRECİ

Bu bölümün birinci kısmında, Kosova'nın yapısı, fiziki ve coğrafi özellikleri ile önemi araştırılmıştır. Bölümün ikinci kısmında ise, Kosova'nın tarihsel süreci ile ilgili bilgilere yer verilecektir.

2.1. Kosova'nın Fiziki Özellikleri ve Coğrafi Konumu

Kosova, Güneydoğu Avrupa'nın merkezi konumunda ve Balkan Yarımadası'nın ortasında yer alan bir ülkedir. Önemli bir konuma sahip olan Kosova, Orta ve Güney Avrupa, Adretyatik ve Karadeniz arasında ya da Batı Avrupa ile Asya ülkeleri arasında bir köprü görevi görür. Balkan Yarımadası'nın bulunduğu herhangi bir haritaya bakılacak olursa, Balkanların geçmişte olduğu gibi günümüzde de göç, ulaşım ve ticaret yollarının geçiş güzergahı üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Yoğun çabalarına rağmen sıcak denizlere açılmayan Rusya'nın, Adretyatik denizine açılma umudunun olduğu bir konumdadır. Müslüman bir ülke olduğundan İslam Dünyası'nın Avrupa'daki gözde topraklarındanır.

Şekil 1: Kosova Cumhuriyeti Haritası

Kaynak: Kosova Cumhuriyeti İdari Bölümleri,
https://tr.wikipedia.org/wiki/Kosova%27n%C4%B1n_belediyeleri

Şekil 1’de görüldüğü üzere coğrafi konum olarak Kosova, Avrupa’nın güneyinde, Balkan yarımadasının kuzeyinde yer almaktadır. 10.887 km²’lik alanda yaklaşık 2 milyon nüfusa sahip olan Kosova’nın kuzeybatısında Karadağ, kuzey ve doğusunda Sırbistan, güneyinde Makedonya ve güneybatısında Arnavutluk bulunmaktadır. Coğrafi olarak Balkan yarımadasının merkezinde yer alması Adreyatik ve Ege denizine en kısa ulaşım yolunu oluşturmaktadır. Kosova’da iklim kırsal iklimdir. Yazları sıcak, kışları ise soğuk geçmektedir.³⁶

10.887²’lik yüzölçümüyle, Balkanların küçük ama geçmişte olduğu gibi gelecekte de sadece Balkanlar için değil; tüm komşu coğrafya için de büyük krizlere sebep olacak bir bölgedir. Bölge ülkeleri açısından baktığımızda; başta Sırbistan için Kosova toprak bütünlüğünün sağlanması açısından önem taşımakla birlikte sahip olduğu linyit, kurşun, çinko gibi zengin yeraltı kaynaklarıyla da Sırbistan enerjisi için ayrı bir önem taşımaktadır.³⁷

Karadağ, Kosova için önemli bir denize açılış noktasıdır. Bu itibarla Kosova, Karadağ için bu ülke üzerinde baskı unsuru oluşturma riskini taşımaktadır. Makedonya açısından ise Kosova, bu ülkenin içinde barındırdığı Arnavut nüfus bağlamında kilit bir ülke konumunda bulunmaktadır.³⁸

Balkanların dağılan coğrafyasında yaklaşık olarak yedi milyon Arnavut bulunmaktadır. Arnavutluk dış politikasının da önemli yeri kendi sınırları dışında yaşayan bu Arnavutları korumaktır. Arnavutluk en başından beri Kosova’yı Sırbistan’a karşı desteklemiş, Kosova’daki Arnavut haklarını savunmuştur. Ayrıca Kosova, Arnavutluk’un en önemli ticari ortaklarından biridir.³⁹

Büyük bir jeopolitik öneme sahip olan Kosova, Güneydoğu Avrupa’da, Yeni Dünya Düzenini temsil eden Batı ülkelerinin doğuya doğru, Rusya Federasyonu yanlısı sosyalist ülkelerin batıya doğru, İslam Dünyası’nın kuzeye doğru yayılma kavşağında kilit bir ülke konumundadır.

³⁶ Bedrettin Koro, *Kosova Türkçe Eğitiminde Gelişmeler*, Prizren: Blendi Basım Evi, 2011, s. 11.

³⁷ Halil Akman, *Paylaşılmayan Balkanlar*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, s. 227.

³⁸ Pınar Yürür, “Kosova’nın Bağımsızlık Süreci ve Balkanlarda Son Durum”, *Karasam Bülteni Aylık Strateji Toplantıları*, (Temmuz 2009), s. 9.

³⁹ Gün Taş, “Kosova’nın Bağımsızlık Süreci ve Temel Argümanı”, *Akademik Perspektif*, <http://akademikperspektif.com/2013/04/25/kosovanin-bagimsizlik-sureci-ve-temel-argumani/>, 25 Nisan 2013.

Tablo 2: Kosova'nın Sınır Komşularıyla Olan Uzaklıkları

Arnavutluk	111.8 km
Karadağ	78.6 km
Makedonya	158.7 km
Sırbistan	351.6 km

Kaynak: esk.rks-gov.net

Tablo 2'de gösterildiği gibi, Kosova'nın komşularıyla olan uzaklığına göz atıldığında Sırbistan ile olan uzaklığı komşu ülkeler arasında en uzak, Karadağ'la mesafe en kısadır. Demografik yapısına bakıldığında; Kosova'nın değerli stratejik konumu ve coğrafyası, Balkanlarda savaş ve karışıklıkların merkez noktalarından bir bölge olması nedeniyle demografik yapısını sürekli etkilemiş ve değişmesine sebep olmuştur. Bu bölgeye hükmedenler kendi nüfusunu artırma politikasını güdümüşlerdir.

Tablo 3: Kosova'daki Toplam Nüfusun Etnik Dağılımı (2011)

Milliyet	Nüfus	Oran %
Arnavut	1.614.127	%93
Sırp	25.718	%1.5
Türk	18.711	%1.1
Boşnak	27.488	%1.6
Rom	8.712	%0.5
Aşkâli	15.216	%0.9
Mısırlı	11.500	%0.7
Goralı	10.211	%0.6
Diğerleri	2.220	%0.1
Toplam	1.735.951	%100

Kaynak: esk.rks-gov.net

Tablo 3'te görüldüğü üzere, Kosova'daki toplam nüfusun etnik yapısına bakıldığında; toplam nüfusun %93'ünü Arnavutlar, diğer %7'sini ise diğer etnik

gruplar (Sırp, Boşnaklar, Türkler, Gorahılar, Romlar, Aşkaliler, Mısırlılar) oluşturmaktadır.⁴⁰

Görüldüğü gibi Kosova, Arnavutların yoğun olduğu bir ülkeyi teşkil etmektedir. Kosova, Arnavutluk ve diğer Balkan ülkelerine dağılmış Arnavut nüfus açısından büyük önem taşımaktadır. Kosova İstatistik Raporuna göre Kosova’da en son Nisan 2011’de yapılan nüfus sayımında 1.735.951 kişi olduğu sonucu çıkmıştır. Nüfus yoğunluğu ise 179.7 kişi/km²’dir.

Tablo 4: Kosova’nın Yaş Oranına Göre Nüfusun Dağılımı (2011)

0-14 Yaş aralığı	% 33
15-64 Yaş aralığı	% 61
65 ve üzeri	% 6

Kaynak: esk.rks-gov.net

Tablo 4’te Kosova’nın yaş oranına göre nüfus dağılımı gösterilmektedir. Kosova’da yaşayan nüfusun, %33’lük dilimini 0-14 yaş aralığı, %61’lik kesimi 15-64 yaş aralığı ve %6’sını 65 yaş ve üzerindeki nüfus oluşturmaktadır. Tabloda verilere baktığımızda Kosova genç nüfusun ağırlıklı olduğu bir devleti temsil ettiği açıkça görülmektedir.

Tablo 4’te görüldüğü üzere pastanın büyük bir kısmını genç nüfus temsil etmektedir. Ayrıca Avrupa’nın da en genç nüfusunu oluşturmaktadır. Kosova’daki gençlerin nüfusa oranı %52 civarındadır. Nüfusun yaş ortalaması ise %26.3’tür. Böylesine genç bir nüfusa sahip olması Kosova’daki doğurganlık oranının da yüksek olduğunu göstermektedir.⁴¹ Fakat bu durum son 2 yılda değişiklik göstermiştir. Kosova’dan yurt dışına özellikle Avrupa’ya kaçak yollardan gençlerin yoğun göçü söz konusudur. Verilerde kesin bir bilgi olmamakla birlikte bu sayının 300 ila 450 bin kişi olduğu belirtilmektedir. Bu durum da Kosova’daki genç nüfusun yukarıdaki gösterilen verilerden daha düşük olmasına ve bu genç nüfusun büyük bir kısmının Avrupa’da yaşamakta olduğunu göstermektedir.

Kosova’ya dini açıdan göz atığımızda nüfusun %90’ından fazlasını oluşturan Arnavut’ların %3’lük bir Katolik kesim dışında tamamının Müslüman olduğu bilinmektedir. Ülkedeki Sırp, Karadağ’lı ve Rom (Roman halkı) nüfus dışında kalan Boşnak, Türk ve diğer nüfusun büyük ölçüde müslüman olduğu söylenebilir.

⁴⁰ Bahtiyar Sipahioğlu, *Dünden Bugüne Balkanlar*, İstanbul: Akademi Matbacılık, 2010, s. 160.

⁴¹ Murat Yılmaz, *Kosova – Bağımsızlık Yolunda*, İstanbul: İlke Yayıncılık/İslam Coğrafyası Dizisi, 2005, s. 16.

Kosova'da son yapılan araştırmada dini mensubiyete göre nüfusun, %95.7'si Müslüman, %1.5'u Ortodoks, %2.2'si Katolik dinlerine mensup oldukları belirtilmiştir.⁴² Fakat son yıllarda özellikle de 1999 savaşından sonra Kosova'da ciddi boyutta misyonerlik faaliyetleri gerçekleşmiş, özellikle Katolikler tarafından gençlere yönelik verilen kurs ve eēitim adı altında Kosova gençlerine yoēun misyonerlik faaliyetleri düzenlenmiştir.

Balkanlarda konumu gereēi önemli bir yere sahip olan Kosova'nın başkenti Priştine'dir ve yarım milyonu açan nüfusu ile ülkenin en kalabalık şehridir. Diēer önemli şehirleri arasında Prizren, Ferizovik, Yakova, İpek, Gilan, Mirovia sayılabilir. Kosova'nın Merkez Belediyeleri ise; Dean, Yakova, Gıagova, Gilan, Dragaş, İstok, Kaçanik, Klina, Kosova Ovası, Kamenice, Mitroviça, Leposavi, Liplan, Nobırda, Obili, Kastriot, Rahofa, İpek, Podiyeva, Priştine, Prizren, Prizren, Skenderay, ştimle, ştripe, Suvareka, Ferizovik, Viti, Viiturn, Zubin Potok, Zvean, Malişova'dır.⁴³

Kosova'nın etrafı daēlarla çevrili olmasına raēmen daima hem ticaret kervanlarının hem de orduların getiēi bir bölge olmuştur. Kosova'dan gerçekten önemli iki yol geçmektedir. Bunlardan ilki, Prizren'i Arnavutluk'un kuzeybatı kesiminin en önemli ticaret merkezi olan İşkodra kentine, yani Adreyatik denizine baēlamaktadır. İkinci yol da Ragusa'dan başlamakla birlikte bu da birinci yol gibi Adreyatik'e çıkmaktadır. Priştine'de sivil trafiēin kullanabileceēi uluslararası standartlara uygun hava alanı mevcuttur. Günümüz itibariyle Pristine hava alanına İsviçre, Fransa, İtalya, Almanya, İngiltere, ve Türkiye hava yolları düzenli planlı uçuş yapılmaktadır. Bunun akabinde ayrıca Kosova'da askeri güç bulunduran ülkelerin askeri uçakları da Priştine hava alanına iniş-kalkış yapmakta, ikmal ve personel gibi nakil faaliyetlerini yürütmektedirler. Ayrıca Priştine ile Makedonya'nın başkenti Üsküp arasındaki mesafenin karayolu ile bir saat olması, Üsküp hava alanının da çok sık tercih edilmesine neden olmaktadır.

Kosova'da toprakların son derece verimli olması bu bölgede tarım ve hayvancılıēı yaygın bir iş sahası haline getirmiştir. Ülkenin kuzey kesiminde inko, Kurşun ve Alüminyum yatakları ile bunların işlenmesi için önemli fabrikalar bulunmaktadır. Kosova genelde dış ticaretini Makedonya, Bulgaristan, Yunanistan, Türkiye ve Arnavutluk'la gerçekleştirmektedir. Almanya, Fransa ve İngiltere özelikle savaştan sonra Kosova pazarında önemli yer edinmeye başlamışlardır. Türkiyeden daha çok elektronik malzeme, gıda ve giyecek maddeleri ile ayakabı, ziynet ve ss eşyaları ithal edilmektedir. Türkiye'den yapılan ithalat genellikle Makedonya üzerinden tırlarla gerçekleştirilmektedir. Bu konuya ayrıca üçüncü bölümde geniş olarak yer verilecektir.

⁴² Kosova'da Nüfusun %96'sı Müslüman, %1.1'i Türk, 2012, <http://www.kosovahaber.net/?page=2,12,10790> (14 Eylül 2015).

⁴³ Kosova Cumhuriyeti İdari Bölümleri, https://tr.wikipedia.org/wiki/Kosova%27n%C4%B1n_belediyeleri (14 Eylül 2015)

2.2. Kosova'nın Tarihsel Gelişimi

Kosova'nın tarihsel süreci, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin kurulması ve izleyen süreçte dağılması ile birlikte, bağımsızlığa uzanan bir süreçte ele alınmıştır.

2.2.1. Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin Kurulması

İkinci Dünya Savaşından sonra kurulan yeni Yugoslavya aslında eski Krallık Yugoslavya toprakları üzerinde “Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti” adı altında kurulmuştur. Bu yeni Cumhuriyet içinde Sırbistan, Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Makedonya ve Karadağ ile birlikte altı Federal Cumhuriyet'ten oluşmuştur.. Sırbistan sınırları içerisinde Voyvodina ve Kosova'ya önce “özel” birim status verildikten sonra sırasıyla birincisine “özerk vilayet”, ikincisine de “özerk birim” statüsü verilmiştir.⁴⁴

Tito liderliğinde Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti adıyla yeni bir devlete dönüşen Yugoslavya, Sosyalizmi benimsemiş olmasına rağmen bir çok açıdan diğer Doğu Bloğu ülkelerinden farklılık göstermiştir. Öncelikle bütün Balkan ve Orta Avrupa ülkeleri arasında Alman işgaline en sert direnişi Tito önderliğindeki Partizan hareketi vermiştir. Gevşek iki kutuplu sistemin hüküm sürdüğü bu dönemde, diğer Doğu bloğu ülkelerinden farklı olarak Yugoslavya Alman işgalinden, SSCB'nin Kızıl Ordusuna ihtiyaç duymadan kendi çabasıyla kurtulmuştur. Bu yüzdendir ki Yugoslavya savaş sonrasında bir Sovyet uydusu olmamış, bağımsızlık hareketinin liderliğini yapabilmıştır.⁴⁵

Yugoslavya Sosyalist Halk Cumhuriyeti'ni kuran 1946 Anayasası, SSCB'nin 1939 tarihli anayasasından esinlenerek hazırlanmıştır. 1946 Anayasa'sına göre, yasama meclisinin iki kanadı olacak ve böylece ülkede yaşayan diğer ulusların ve etnik grupların temsiline imkan verilecektir. Halk meclisi doğrudan yapılan seçimlerle belirlenmiş olup, Milliyetler Meclisi de Cumhuriyet'lerden seçilen temsilcilerden oluşmaktadır. Tito önderliğindeki yeni Yugoslavya'da tesis edilen Sosyalist sistemin ilk döneminde Stalin'in uygulamaları taklit edilmiştir.

Tito hem Sosyalist ülkeler arasında dayanışma olmasını savunmakta hem de SSCB'nin uydusu olmak istememekteydi. Tito'nun dış dünyada Moskova'ya sağladığı destek, 1948 yılında Yugoslavya'nın Kominfrom'dan ihraç edildiği tarihe kadar devam etmiştir. Tito, 1950 yılında özyönetim uygulamasını başlatmıştır.

⁴⁴ Osman Karatay, *Kosova Kanlı Ova*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998, s. 90.

⁴⁵ İlhan Uzgel, *Yugoslavya'nın Kurtuluşu, TDP, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar 1998-2000*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 482.

Tito'ya göre özyönetim, Sosyalizimden ayrılmayı simgelememekte aksine Sosyalizmin insani tarafını öne çıkarmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan yeni Yugoslavya'da ideolojik boşluk, 1946 yılında SSCB'nin modeli esas alınarak doldurulmuştur. 1948 yılında bu iki ülkenin yolları ayrılması sonucu, Tito'nun sorunu SSCB den farklı olmak, fakat aynı zamanda da Sosyalist kalmaktı. Özyönetim ise, Yugoslavya'daki bu boşluğu doldurmaktaydı.⁴⁶

1963 yılında yeni Yugoslavya Anayasası yapıldığında Kosova için "özerk birim" tabiri "özerk bölgeye" çevrilmiştir. Cumhuriyet'lerin onar kişi ile temsil edildiği Federal Mecliste özerk'ler de beşer milletvekiline sahiptiler.

1966 yılından sonra Sırlar Kosova'nın siyasi ve idari aygıtları üzerindeki hakimiyetlerini kaybetmişlerdir. Kasım 1968'de Arnavut hoşnutsuzluğunun, Kosova'ya Cumhuriyet statüsü verilmesi için çağrıda bulunan büyük gösterilerle serbestçe ifade edilmesine izin verilmiştir.

1968 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile Kosova ile Voyvodina'ya Cumhuriyetliklerine benzer bazı yetkiler verilmiştir. Kosova'nın Arnavut Bayrağı çekmesine izin verilmiştir. Tüm bu değişiklikler 1974 Anayasasına girmiştir.

1974 yılında yılında Yugoslavya Anayasasında yapılan kapsamlı değişiklikler sonucunda Yugoslavya'yı oluşturan altı kurucu Cumhuriyet'e (Hırvatistan, Sırbistan, Slovenya, Makedonya, Bosna-Hersek, Karadağ) ek olarak iki tam otonom bölge oluşturulmuştur. Sırbistan'ın altına kurulan bu iki özerk bölgeden biri kuzeyde Macarların yaşadığı ancak çoğunluğu oluşturmadıkları Voyvodina, diğeri de toplam nüfusun %90'ını Arnavutların oluşturduğu Kosova'dır⁴⁷

Arnavut ve Macarların Yugoslavya dışında ana devletleri olduğu için, Arnavutların çoğunluğu oluşturduğu Kosova ve Macarların çoğunluğu oluşturduğu Voyvodina "Cumhuriyet" olamazlardı. Anayasaya göre federasyonun kurucu milletlerine tanınan "kendi kaderini tayin hakkı" federe Cumhuriyetlerin federasyondan ayrılma hakkını da içermekteydi. Ama dışarıda anayurtları olduğu gerekçesiyle Yugoslavya içinde "millet" statüsü elde edemeyen Arnavutlar'ın ve diğer milliyetlerin tüm hakları için kendi kaderlerini tayin hakkını ayrılık yönünde kullanabilmeleri anayasal olarak mümkün değildi. 1974 Anayasası çokuluslu Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünü koruyabilmesi için bulunmuş en iyi düzenlemeydi, fakat Yugoslavya topraklarında yükselen milliyetçilik sonucunda artık ortada ne eski Yugoslavya ne de onun Anayasası vardı.⁴⁸

Tito, Yugoslav halkalarından destek görmüş ve Yugoslavya içerisinde en fazla nüfusa sahip olan Sırların diğerleri üzerinde tahakküm kurmasına engel

⁴⁶ İrfan Kaya Ülger, *Yugoslavya Neden Parçalandı?*, Ankara: Seçkin Yayınları, 2003, s. 66.

⁴⁷ Hasan Ünal, "Balkanlarda Geniş Mevcut Meclisi ve Türkiye", *Avrasya Dosyası*, S. 1-2, cilt 4, (1998), s. 111.

⁴⁸ Şule Kut, "Kosova Milliyetçiliğinin Kör Düğümü", *Foreign Policy*, S. 3, (1998), İstanbul, s. 64.

olmuştur. Bu amaçla ortaya konan projelerden birisi de, Kosova ve Voyvodina'ya özerk statü verilmesi olmuştur.

Yugoslavya'yı oluşturulan uluslar ve halkalar arasındaki dengeyi korumak için Tito'nun ölümünden sonra Kolektif Başkanlık Konseyi oluşturulmuştur. Bu durumda birer yıllık aralarla Cumhuriyet ve Özerk bölge liderleri Devlet Başkanlığı görevini üstleneceklerdir. Fakat bu sistem başarılı olmamıştır, çünkü Tito'nun yeri doldurulamamıştır. 4 Mayıs 1980'de Tito'nun ölümü ile Yugoslavya'da yeni bir dönem başlamıştır.

2.2.2. Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin Dağılıma Süreci

Doğu Avrupa'daki sosyalist rejimlerin 1989'un sonuna doğru birer birer yıkılmaya başlaması, bu rejimi benimsemiş olan Balkan ülkelerinde de etkisini göstermiştir. Yugoslavya'daki rejim değişikliği ise, bu ülkenin kendisine özgü yapısından dolayı, tüm bu ülkelerden daha farklı bir biçimde yaşanmıştır. Yugoslavya diğer tüm doğu Avrupa ve Balkan ülkelerinden gerek ekonomik yapısı, etnik yapısı ve federal sistemi, gerekse de dış politikası açısından farklılık göstermektedir. Dolayısıyla, hassas dengeler üzerinde duran Yugoslavya'da rejim değişikliğiyle birlikte, bir parçalanma sürecine de girilmiş oldu.⁴⁹

Bir yandan milliyetçiliğin alevlenmesi, öte yandan Yugoslavya'da yaşayan her ulusun ve bu arada azınlıkların kendilerine avantaj sağlayan talepleri ileri sürmeleri, Tito sonrasında Devlet başkanlığının dönüşümlü hale gelmesi, Kosova Arnavutlarının 1960'lı yılların sonundan başlayarak giderek artan ölçüde kurucu cumhuriyet status elde etmek amacıyla başlatığı gösteriler, Tito'nun ölümünden sonra ülkeyi parçalanmanın eşiğine getirmiştir.⁵⁰ Bu süreçte çok önemli bir dönüm noktası 1996 yılında Slobodan Miloseviç'in Sırbistan Komünist Partisi'nin başına geçmesi ile olmuştur. Aslında Marksist olan Miloseviç, Sırbistan yönetimini ele geçirdikten sonra ülkede güçlü olan Sırp milliyetçiliğinin potansiyelini hissetmiş ve iktidarını güçlendirmek için neticede ülkeyi kaçınılmaz bir şekilde yıkıma götürecektir. Milliyetçilik bayrağına sarılmıştır.⁵¹

Kosova Arnavutlarının Tito zamanından beri tekrarladıkları, artık rutin hale gelen ve "vakay-ı adiyeye" den sayılan Cumhuriyet statüsü amacıyla düzenledikleri gösterilere Sırlar, 1990'lı yılların ikinci yarısında Miloseviç'in yönlendirmesiyle tepki göstermişlerdir. Kosova Sırlarıyla dayanışma adı altında ülkenin her tarafında Sırbistan yönetiminin desteği ile gösteriler tertiplenmiş ve bu durum bir yanda Sırp milliyetçiliğini alevlendirirken, öte yandan bundan endişe duyan Sloven, Hırvat, Boşnak ve Makedonlarda yeni arayışlara neden olmuştur.

⁴⁹ Uzgel, s. 481.

⁵⁰ Misha Gelenny, *The Balkans (1804-1999)*, London: Granta Books, 1999, s. 26.

⁵¹ Tanıl Bora, *Yugoslavya (Milliyetçiliğin Provakasyonu)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 35.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ve öncesinde yaşanan gelişmeleri belleklerinde tutan diğer uluslar Sırp dominasyonundan endişe etmişlerdir. Hırvatlar ve Slovenler, Sırp'ların ülke genelinde hükümlanlık kuracağı endişesiyle ayrılıkçılığa yönelirken, Makedonlar ve Boşnaklar adem-i merkeziyetçi yeni bir yapılanma teklifini ortaya atmışlardır. Soruna bir çözüm bulmak amacıyla 1990 yılının Ocak ayında Yugoslavya Komünist Partisi'nin 14. Olağanüstü Kongresi toplanmıştır. Kongrede, merkeziyetçi yönetim yanlısı Sırbistan ile diğer Cumhuriyetler arasındaki görüş ayrılıkları giderilemediği için kongre bir karar almadan dağılmıştır.⁵²

Yugoslavya'nın dağılmasını tetikleyen ana faktör Sırp milliyetçiliği olmuştur. Milošević önderliğindeki Sırbistan Komünist Partisi yönetiminin Sırp milliyetçileri ile ittifak etmesi ülke genelinde gerilim ve endişe yaratmıştır. Özellikle Sırbistan yönetiminin 1989'da tek yanlı bir kararla, Federal Başkanlık Konseyinin onayını almadan kendisine bağlı Vojvodina ve Kosova özerk bölgelerinin statüsünü ortadan kaldırması, federasyonun sonunu getirecek gelişmelere neden olmuştur. Federal yasalara aykırı olan bu olaydan kısa bir süre sonra sırasıyla Slovenya'da arkasından Hırvatistan'da federal yasalara aykırılık teşkil eden bir gelişme meydana gelmiş, çok sayıda milliyetçi parti kurulmuştur.

1990 yılı içerisinde her Federe Cumhuriyette farklı bir tarihte yapılan seçimlerin galibi yeni kurulan milliyetçi partiler olmuştur. Ardından federal parlamentoların egemenlik kararları birbirlerini takip etmiştir. 1991 Temmuz ayı ortasında Hırvatistan ve Slovenya tek taraflı olarak bağımsızlık ilan etmiştir. Bu karara tepki duyan Sırbistan, Federal Ordu desteği ile Hırvatistan'a savaş açmıştır. 1992 Ocak ayına kadar süren çatışmalarda Vukovar, Dubrovnik gibi tarihi kentler yerle bir olmuştur. Ateşkes kararı anılan Cumhuriyetlerin bağımsızlık ilanlarından geri adım atmaları sonucunu doğurmamıştır. Aralık ayında Almanya'nın tek yanlı olarak tanıdığı bağımsızlık kararını bir süre sonra diğer ülkeler de kabul etmiştir. 1991'in Kasım ayında Makedonya ve 1992'de Bosna Hersek bağımsızlık ilan etmişlerdir.⁵³

Bosna Hersek'in bağımsızlık ilanının hemen ardından yerel Sırp güçlerin Sırbistan'ın kışkırtmasıyla başlayan saldırılar 3,5 yıl sürecek olan Bosna savaşını başlatmış olup, yüz binlerce kayba neden olmuştur. ABD'nin devreye girmesiyle savaş sona ermiştir. Savaşan tarafların temsilcilerinin katılımıyla yapılan müzakereler sonunda 1995 Kasım ayında Dayton antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre, Bosna Hersek topraklarının %49'u Sırlara, %51'i Boşnak-Hırvat Federasyonuna bırakılmıştır.⁵⁴

⁵² Vasil Tuporkovsky, "The Dissolution of Yugoslavia: An Insider's View", *Mediterranean Quarterly*, Vol: 4, No:2, (1993), Skopje, s. 19.

⁵³ Hasret Çomak ve İrfan K. Ülger, "Balkanlarda Siyasi İstikrar ve Geleceği Raporu", *BİLGESAM (Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi)*, 2009, <http://www.bilgesam.org/incele/712/-balkanlarda-siyasi-istikrar-ve-gelecegi/#.VgxSJXrtmko>, 1 Ekim 2015, s. 13.

⁵⁴ *Dayton antlaşması metni*, (t.y) http://avalon.law.yale.edu/20th_century/day04.asp, (1 Ekim 2015)

1995 yılının sonuna gelindiğinde eski Yugoslavya toprakları 5 ayrı parçaya bölünmüştür. Yugoslavya'yı oluşturan Federe Cumhuriyetlerden Karadağ ile Sırbistan'ın Yeni Yugoslavya adıyla kurdukları devlet de dağılma sürecine girmiştir. Önce devletin örgütlenme yapısı Sırbistan-Karadağ Federasyonu olarak değiştirilmiş, daha sonra da Karadağ Cumhuriyetinde yapılan referendum sonucunda 2006 yılında Karadağ bağımsızlık ilan etmiştir.

2.2.3. Kosova'da Bağımsızlık Hareketleri ve NATO Müdahalesi

1987 yılında Miloşević bir iç darbeyle Yugoslavya Komünist Partisinin başına geçmiş ve nüfusun %90'ı Arnavut olan Kosova'da Sırp milliyetçiliğini yaymaya başlamıştır. Miloşević rejimince, özerklikleri alınan Kosova ve Voyvodina, sıradan bir Sırp belediyesine dönüşmüşlerdir. 7 Eylül 1990 tarihinde Kaçanik kentinde Kosova Meclisi'nin toplanan 114 Arnavut delegesi Kosova Cumhuriyeti Anayasasını ve diğer yasaları oybirliği ile kabul etmişlerdir.⁵⁵

Kosova Özerk bölge olduğundan dolayı kendi başına bağımsızlık ilan etme hakkına sahip değildi. Fakat, 1991'in Eylül ayında Kosova'nın bağımsızlığı için referandum düzenlenmiştir. Katılımın %87 olduğu referandumda oy kullananların % 100'ü bağımsızlık yolunda oyunu kullanmışlardır. Kosova Arnavutlarına kendi geleceklerini belirleme hakkının tanınmaması gibi kararlılık dile getirilirken, bu durum Miloşević'in pozisyonunu da güçlendirmekteydi. Bu durumda Kosova'daki Arnavutların silahlara sarılıp sorunlarına çözüm aramaktan başka seçenekleri kalmamıştı. Böylece UÇK (Kosova Kurtuluş Ordusu) kurulmuştur. 1998 yılında UÇK'nın gerçekleştirdiği eylemler geniş boyutlara ulaşmış ve tüm Kosova'ya yayılmıştır.⁵⁶

Belgrad ile yapılan görüşmelerde uluslararası topluluk, Kosova sorununun bir ülkenin iç sorunu olmaktan çıktığını ikna etmeye çalışmıştır. Düzmece bir terörizme karşı savaş bahanesiyle Yugoslavya'nın Bosna-Hersek örneğinde uyguladığı senaryoları tekrar edebileceği ihtimali karşısında, batı dünyası tedirginliğe kapılmıştı. Sadece gücün kullanılmasıyla Miloşević'in belli konularda tavize yanaşacağını, ABD, Bosna savaşında görmüştü. AB ile anlaşmaya varan NATO, bunun üzerine Belgrad üzerinde askeri baskı senaryoları uygulamaya başlamıştır.

Kosova'daki durumun giderek daha kötüye gitmesi, özellikle Raçak kentinde 45 Arnavut vatandaşın katledilmeleri, ayrıca öldürülen sivillerle ilgili görüntülerin dünya mediasında ortaya çıkması, batı dünyasında büyük tepkilere yol açmıştır.

⁵⁵ *Kosova'nın Bağımsızlığı: Sürecin Tarihsel Analizi*, 2008, TASAM http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/800/kosovanin_bagimsizligi_surecin_tarihsel_analizi (1 Ekim 2015)

⁵⁶ Ana Lalaj, *Kosova RRuga e Gjat Drejt Vetevendosjes*, Tiran: Teona Yayınevi, 2000, s. 219.

ABD, askeri müdahaleye hemen geçilmesinden yana olmasına karşın, Avrupa Birliği'nin üyeleri, Kosova sorununu çözüme bağlanması için daha geniş ve kapsamlı bir diyalog sonucunda tüm taraflar için bağlayıcı olacak bir toplantının tertiplenmesi fikrini savunmaktaydılar. Fakat bütün taraflar, Yugoslavya üzerinde askeri baskıların yoğunlaşması üzerinde hemfikirlere. Avrupa ülkelerinin birinde yapılacak uluslararası görüşmeler için her iki tarafın da hazırlanması istenmiştir. Düzenlenen bu görüşmelere Kosova'dan UÇK temsilcileri (Aralarından biri Hashim Taçi, sonradan Kosova Başbakanı olmuştur) ile Sırbistan yetkilileri, Fransız ve İngiliz dışişleri bakanlarının katılımıyla bu toplantı düzenlenmiştir.⁵⁷

Rambuye Konferansı 6 Şubat 1999 tarihinde başlamıştır. Temas Grubu'nun daha önce hazırladığı esas belge her iki tarafa da sunulmuştur. Bu belgede Kosova statüsünü 3 yıl içerisindeki geçici politik çözümünü ve bu anlaşmanın garantörlüğünü NATO birliklerinin üstlenmesini öngörmekteydi. Bu yüzden NATO, çatışma halinde olan taraflara sürekli baskı uygulayarak, Güvenlik Konseyi ve Temas Grubu'nun kararlarını gerçekleştirilmesinde ısrar etmiştir.⁵⁸

Sırlar, Rambuye Konferansında anlaşma şartlarında sürekli karşı çıkarak anlaşmayı zora sokuyorlardı. Sırbistan'ın anlaşmayı kabul etmesi durumunda kendi egemenliklerinden vazgeçmek anlamına geliyordu, NATO birlikleri istedikleri taktirde rahatça Sırbistan topraklarına girebilmekteydi. Kosovalılar tarafından imzalanmasına rağmen Sırbistan yönetimi imzalamadığı için anlaşma geçerliliğini yitirmiş, Rambuye görüşmelerinden sonuç alınamayınca NATO, Kosova'ya müdahale etmek zorunda kalmıştır.⁵⁹

Giderek kötüleşen insani durum, uluslararası topluluğun müdahale etmesine mecbur bırakıyordu. Kosova'da onbinler yurtlarından kovulması, yerlerinden yurtlarından olması, sivillerin savaş kurbanı olması, karşısında uluslararası topluluk ve NATO'nun eli bağlı kalamazdı. Sırbistan'ın 119 No'lu kararı uygulaması için baskılar gelmişti, fakat Belgrad yönetimi bunu hiçbir zaman uygulamaya yanaşmadı. NATO, Miloşeviç'in Kosova'da başlattığı taruzlara son verip, askeri birliklerini Kosova'dan çekmemesi ve Kosova'lı Arnavutlarla yapıcı bir diyalog başlatmaması durumunda, Yugoslavya'ya hava saldırıları düzenleyeceğini bildirdi.

Bu durum gerçekleşmeyince, 24 Mart 1999 yılında saat 18:15 sularında Yugoslavya'ya karşı NATO hava kuvvetlerinin saldırısı başlamıştır. Hava saldırıları 78 gün sürmüş ve gerçekleştirilen bu hava saldırılarında genellikle, uçaksavar birlikleri, radar istasyonları, askeri komuta ve irtibat merkezleri ve askeri havaalanları hedef alınmıştır. NATO müdahalesinde ve gerçekleşen operasyonlarının öncüleri ABD ve İngiltere olmuştur. Hava saldırıları sırasında Sırlar tarafından 800

⁵⁷ M. Cem Oğultürk, "Kosova'nın Bağımsızlık Süreci Kapsamında ABD Dış Politikasının Analizi", *Güvenlik Stratejileri*, S. 19, (2010), Ankara, s. 112.

⁵⁸ Blerim Shala, *Vitet e Kosoves; 1998-1999*, Pristine: Zeri Yayınları, 2003, s. 214.

⁵⁹ Emir Türkoğlu, *Kosova Arnavutlarının Milliyetçiliği*, Ankara: Asam Yayınları, 2001, s. 121.

bin Kosova'lı yurtlarından kovularak, başta Arnavutluk ve Makedonya ve diğer ülkelere mülteci olarak sürülmüştür.

NATO'nun gerçekleştirdiği hava saldırılarına Belgrad 78 gün dayanabilmiş ve 3 Haziran 1999 tarihinde uluslararası arabulucular tarafından önerilen anlaşma ilkelerini Yugoslavya Parlamentosu kabul etmek zorunda kalmıştır. 10 Haziran'da BM Güvenlik Konseyi'nin kabul ettiği kararı gereği, 12 Haziran 1999'da Sırp askeri kuvvetleri Kosova'yı terk etmeye başlamasıyla, diğer yandan NATO güçleri Kosova'ya girmeye başlamış ve savaş sona ermiştir.⁶⁰

Müdahale sonrası, NATO Kosova'ya asker konuşlandırmış ve Kosova'nın güvenliğini sağlanmıştır. Bölge yönetimi de BM Misyonu olan UNMIK tarafından yönetilmeye başlanmış ve bu görevler günümüze kadar ulaşmıştır. NATO'nun hava saldırılarının başarılı olmasından ve Kosova'ya müdahale etmesinden sonra çok uluslu birlikler bu ülkede konuşlanmışlardır.

6 Ekim 2000 tarihinde Sırbistan'da yapılan seçimlerde Milošević yenilgiye uğramasına rağmen bunu kabul etmemiş, fakat ülke genelinde yapılan kitlesel gösteriler sonucunda istifa etmiştir. 28 Haziran 2001'de Milošević, savaş suçlarından dolayı yargılanmak üzere, Hollanda'nın Lahey kentindeki uluslararası savaş suçları mahkemesine teslim edilmiş, ancak mahkemesi tamamlanmadan burada ölmüştür. BM gözetiminde bulunan Kosova'da ise geçici bir hükümet göreve başlamış ve Kosova, bağımsızlığa bir adım daha yaklaşmıştır.

2.2.4. Kosova'nın Bağımsızlık İlanı

Birleşmiş Milletler Örgütü Güvenlik Konseyi 1244 No'lu kararı gereğince, Kosova artık bir uluslar arası manda yönetimini oluşturuyordu. BM Kosova Misyonu (UNMIK) denetimi altında geniş bir özyönetimin hakim olduğu özerk bir bölgenin oluşmasını hedefleyen bu misyon, bölgenin nihai statüsü hakkında 2003 yılından itibaren doğrudan görüşmelere başlanmasına rağmen, bir türlü nihai bir karara bağlanamamıştır. 27 Ocak 2007 tarihinde BM'nin Kosova Temsilcisi Marti Ahtisaari planını açıkladı. Bu planın içeriği Kosova'ya gözetim altında bağımsızlık verilmesini öngören bir plandı.

Martti Ahtisaari, Kosova Anayasasının şekillenmesinde iskeleti kuranda kendisiydi. Martti Ahtisaari'nin Kosova planının özünde şu maddeler yer alıyordu:

- Kosova, kendi kendini yönetme hakkına sahip olmalı ve uluslararası antlaşmalara taraf olabilmelidir.
- Kosova, uluslararası örgütlere katılabilmelidir.

⁶⁰ Mehmet Kraja, *Mirupafshim Ne Nje Luft Tjeter*, Priştine: Rofaza Yayınları, 2003, s. 190.

- Kosova'daki sivil ve askeri konuları düzenleyebilmek ve barış ile statükoyu koruyabilmek amacıyla uluslararası örgütler bu ülkeye sivil görevliler ve askerler göndermelidir.
- Kosova, uluslararası kuruluşların gözetiminde ve desteğinde aşamalı olarak bağımsızlığa doğru yürümelidir.

Ayrıca Kosova planında üç çok önemli konu da bulunmaktaydı.

- Kosova'nın mevcut tüm sınırları korunmalıdır.
- Kosova'nın başka ülkelerle bütünleşmemesi. (Arnavutluk ve Makedonya ile birleşmemesi veya büyük etnik Arnavut devletinin bir parçası olmaması)
- Kosova'daki azınlıklar sorunu.⁶¹

Bunlar gerçekleşirken diğer yandan, Kosova Başbakanı Haşim Taçi de bağımsızlık ilanı için, ABD ve AB ülkeleriyle temaslarda bulunuyordu. ABD bağımsızlığa sıcak bakarken, AB ülkeleri ise bu konuda daha temkinliydi.

Kosova Parlamentosu, bağımsızlığın ilan edilmesi için, Sırbistan seçimlerinin geçmesini bekledi. Ardından 17 Şubat 2008 tarihinde Kosova Meclisinde, Sırp Milletvekillerinin katılmadığı oturumda bağımsızlık ilan etti.⁶² Kosova'yı ilk tanıyan ülke Kosta Rika olurken, ABD hemen arkasından geldi. Türkiye de Avrupa ülkeleri ile beraber Kosova'yı ilk tanıyan ülkeler arasında yer almıştır.⁶³

Sırbistan kendisinden kopan toprak parçasının bağımsızlığının hiçbir zaman tanımayacağını ilan etmiştir. Rusya ise Sırbistan'dan yana taraf olmuş ve Sırbistan' desteklemiştir. Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi, Kuzey Kıbrıs meselesinden dolayı, İspanya Bask Bölgesi ve Katalonya'dan dolayı, Azerbaycan da Dağlık Karabağ'a örnek olur endişesiyle, Kosova'nın bağımsızlığını halen tanımamış bulunmaktadır. Bağımsızlık ilanı sonrasında Kosova'yı tanıyan ülkeler arasında Japonya, Macaristan ve Hırvatistan da katılmıştır. En son Antigua ve Barbuda 20 Mayıs 2015 tarihi itibarıyla Kosova'nın 18 Şubat 2008'de tek taraflı olarak ilan ettiği bağımsızlığını resmen tanıyan 111. ülke olmuştur. Bu tanıma süreci sürekli gelişerek devam edecek bir seyir izlemektedir.⁶⁴

Kosova'yı 111 ülke tanısa bile, Rusya Federasyonu ve Çin'in desteğiyle Sırbistan, Kosova'nın BM'ye kabul edilmesini engelinecektir. Çünkü, BM Güvenlik Konseyi'nin olumlu bir önerisi olmadığı sürece, Kosova BM üyesi olamamaktadır. Güvenlik Konseyi'nin veto hakkına sahip olan, Rusya Federasyonu ve Çin, en azından belli bir dönem daha Kosova'nın bağımsızlığına karşı çıkmaya devam edeceklerdir.

⁶¹ Özer Binici, "Kosova'nın Bağımsızlık Süreci ve Uluslararası Ortamda Yankıları", Akademik Perspektif, <http://akademikperspektif.com/2013/10/21/kosovanin-bagimsizlik-sureci-ve-uluslararasi-ortamda-yankilari/>, (21 Ekim 2013)

⁶² Bahtiyar Sipahioğlu, *Tarihi ve Siyasi Yönüyle Kosova*, Prizren: Grafix Basımevi, 2009, s. 271.

⁶³ *Kosova*, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kosova>, (3 Ekim 2015)

⁶⁴ *Kosova'nın Tanınması*, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kosova>, (4 Ekim 2015)

Sırbistan da diğer yandan kararların oybirliği ile alındığı, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na ve Avrupa Konseyi'ne, Kosova'nın üye olmasını engelleyecektir. 1244 no'lu BM Güvenlik Konseyi kararı yürürlükte kaldığı sürece, uluslararası ortamda Kosova'yı bağımsızlıktan önce olduğu gibi, UNMIK adı altında temsil etmeye devam edecektir. Bunun dışında UNMIK'in altında çalışacak olan bir de Avrupa Birliği Misyonu EULEX (The European Union Rule of Law Mission in Kosovo) Kosova'da Görev yapacaktır.

UNMIK, EULEX ve Kosova Hükümeti arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi alanında daha çok şey yapılması gerekse de, UNMIK'in ikinci plana itilerek Ahtisaari Planı'na uygun olarak kabul edilen, Kosova Yasalarının denetimini, uygulamasını ise EULEX yapacaktır.

Kosova için önemli ve unutulmaması gereken konulardan bir diğeri de, Güney Kıbrıs Rum Kesimi, İspanya ve Romanya gibi ülkelerin Kosova'nın bağımsızlığına karşı çıktıkları sürece, Kosova'ya vaat edilen AB üyeliğinin ve NATO üyeliğinin imkansız olduğudur. Uzun dönemde ise, Kosova'nın güvenliğinin sağlanması, egemenliği kısmen olsa da ABD ve AB politikalarına bağlı olmasıdır.⁶⁵

⁶⁵ Erhan Türbedar, "Kosova'nın Bağımsızlığının Sırbistan, Bosna-Hersek ve Makedonya'ya Etkileri", *Avrasya Dosyası*, Cilt 14, S. 1, (2008), s. 25.

3. KOSOVA EKONOMİSİ İLE TÜRKİYE VE KOSOVA ARASINDAKİ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ

3.1. Kosova Ekonomisi

Bu bölümün birinci kısmında, Kosova ekonomisinin genel analizi ve sektörleri ile ilgili genel bilgiler yer alacaktır. Bölümün ikinci kısmını oluşturan bölümde ise, Türkiye ile Kosova ekonomik işbirliği ve bu ilişkinin boyutuna verilerle analiz edilerek yer verilecektir.

3.1.1. Kosova Ekonomisinin Genel Yapısı

Bu ekonomik değerlendirme başlığı altında, Kosova ekonomisine ait, gayri safi yurtiçi hasıla, fiyat hareketleri, bütçe, işgücü, doğrudan yabancı yatırımlar ve dış ticaret konuları ele alınmıştır. Kosova, Avrupa'nın en yoksul devletlerinden biri olmasına rağmen 2002 yılından itibaren sürekli büyüyen bir ekonomi trendine sahiptir. Topraklarının % 52'si tarıma elverişli geri kalan % 38'i ise dağlık alanlardan oluşmaktadır.⁶⁶

1999 yılından sonra uluslararası toplum savaş sürecinde oluşan zararları ortadan kaldırmak için, Kosova ekonomisinin altyapısını yeniden inşaa etmeye başlamıştır. Uluslararası toplum ve diaspora, (Diasporadan başlıca Almanya ve İsviçre) ciddi mali ve teknik yardımda bulunmuşlardır. Bu yardımlar Kosova'nın Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın %13 - %15'ini oluşturmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, savaşın ardından toparlanmaya çalışan Kosova, bağımsızlık ilanından sonra da doğrudan yabancı yatırımlar artmış ve 2000 yılından itibaren giderek daha iyiye gitmiştir.

Yayınlanmış son verilere göre Kosova'nın Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'sı 7.273.849.011 Dolar kişi başında düşen milli gelir miktarı da 3.750 dolar civarında seyretmektedir. Kosova ekonomisi ile ilgili GSYİH ve büyüme verileri tablo 5'te daha ayrıntılı gösterilmektedir.

⁶⁶ Konya Ticaret Odası, *Kosova Cumhuriyeti Ülke Raporu*, Konya, 2009, s.10

Tablo 5: Kosova'da Yıllara Göre GSYH

Yıllar	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Cari ABD \$)
2008	5.771.473.142
2009	5.634.824.257
2010	5.750.799.437
2011	6.636.703.418
2012	6.445.201.908
2013	7.073.021.773
2014	7.386.758.657

Kaynak: Worldbank

Tablo 5'te görüldüğü gibi Kosova'da yıllara göre Gayri Safi Yurtiçi Hasılası 2008 yılından sonra devamlı bir artış göstermiştir. Büyüme verileri de aşağıda yer alan Tablo 6'da gösterilmiştir. Büyüme oranlarının daha iyi anlaşılması için bazı Balkan ülkelerine de yer verilmiştir.

Tablo 6: Seçilmiş Balkan Ülkelerinin Reel GSYİH Büyüme Hızı

Ülkeler	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kosova	7.2	3.6	3.3	4.4	2.8	3.4	3.0
Makedonya	5.0	-0.9	2.9	2.8	-0.4	2.9	3.4
Sırbistan	3.8	-3.5	1.0	1.6	-1.5	2.5	-0.5
Arnavutluk	7.5	3.4	3.5	2.3	1.1	0.4	2.1
Karadağ	6.9	-5.7	2.5	3.2	-2.5	3.5	2.3
Bosna Hersek	5.6	-2.7	0.8	1.0	-1.2	2.1	0.7

Kaynak: Kosova Merkez Bankası – BQK (Raporti Zhvilimeve Makroekonomike)

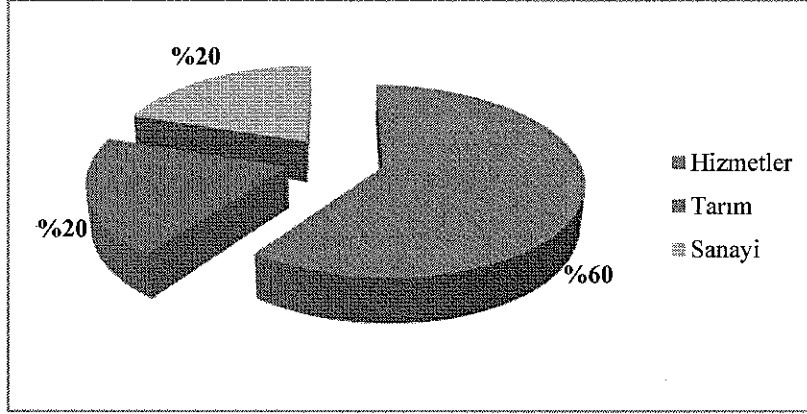
Tablo 6'da görüldüğü üzere, Kosova'nın Reel GSYİH büyüme verileri diğer Balkan ülkeleriyle kıyaslanacak olursa ortalama bir seyir izlemekle birlikte birçok ülkenin üstünde bir büyüme trendine sahip olduğu görülmektedir. Son yıllarda dünya ekonomilerinde kaydedilen durgunluk Kosova'ya da yansımaktadır. Hem Avrupa ülkelerinin büyüme trendleri hem de Balkan bölgesi değerlendirildiğinde Kosova'nın %3 gibi göreceli olarak iyi bir büyüme oranı yakaladığı söylenebilir.⁶⁷

Kosova işgücü ve istihdam pazarına ait verilerin büyük bir bölümü, Kosova Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ile Vergi Dairesinde kayıtlı vergi yükümlülüklerine ait verilerdir. 2012 yılında Kosova İstatistik Kurumu işsizlik oranını %40 olarak belirlemiştir. Son verilere göre Kosova'da iş arayanların sayısı 338.534 kişidir. Bunların arasında %59.3 ile en büyük pay, vasıfsız iş gücüne aittir.

⁶⁷ Banka Qendrare e Repoblikes e Kosoves (Kosova Cumhuriyeti Merkez Bankası), *Raporti Zhvilimeve Makroekonomike 2015*, Prishtine, 2015, s. 16.

İş arayanların arasında bayan işsizlerin oranı %47'dir. İşsizliğin en fazla yaşandığı iller ise %18,9 ile başkent Priştine, %18,8 ile Mitroviça, %17.1 ile Prizren'dir.⁶⁸

Şekil 2: . Kosova İşgücünün Sektörel Dağılımı

Kaynak: Kosova İstatistik Kurumu esk.rks.gov.net

Şekil 2'de gösterildiği gibi Kosova ekonomisi; %60' Hizmetler, %20'si Tarım ve %20'si de sanayi sektörlerinden oluşmaktadır.

Kosova İstatistik Kurumu Ekonomik istatistikler ve Milli Hesaplamalar Dairesinin açıklamasına göre şirketlerin yapısal görünümü Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: Kosova'da Sektörlere Göre Şirket Sayıları ve İstihdam

Şirket Türü	Sayısı	Yüzdesi %	Sektör	İstihdam	Yüzdesi %
Ticari Şirketler	19.770	47.7%	Ticaret	39.334	31.9%
Hizmet Şirketleri	4.572	11%	İmalat Sektörü	20.761	16.8%
İmalat Sanayi	4.504	10.9%	İnşaat Sektörü	14.981	12.2%
Ulaşım, Telekom	3.447	8.4%	Ulaşım, Depo, Telekom	11.158	9.1%
Otel, Restoran	3.459	8.4%	Otel ve Restoran	6.356	5.2%
Diğer Hizmetler	2.632	6.4%	Hizmet Sektörü	10.796	8.8%
(Maden v.s) Çıkarma Sanayisi	202	0.5%	Enerji Üretim ve Dağıtım, Gas, Buhar ve Su ile ilgili	10.727	8.7%

⁶⁸ Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Ekonomi Sektörü Genel Analiz Raporu*, Priştine, 2012, s. 5.

			Şirketler		
Enerji Üretim ve Dağıtım, Gas, Buhar ve Su ile ilgili	64	0.2%	Diğer	9.120	7.3%
Diğer	2.738	6.5%			
Toplam	41.418	100%	Toplam	123.233	100%

Kaynak: Kosova Türkiye Ticaret Odası (KTTO Bülteni)

Kosova ekonomisi çalışma sayılarına baktığımızda ise, birinci sırayı %31.9 ile ticaret sektörü yer alır ve ticaret sektörü de az çalışana sahip küçük işletmelerden oluşmaktadır.

Kosova'da toplam işsizlik içerisinde iş arayanların %59.3'ü gibi büyük bir kısmı vasıfsız işgücünü oluşturması aynı zamanda Kosova'da kaliteli işgücü piyasasında sıkıntı yaşandığı göstermektedir. İşsizlik oranının ve vasıfsız işgücünün yüksek miktarda olması, işgücü maliyetlerinin düşük olmasına neden olmaktadır.

Kosova'da fiyat hareketlerine bakıldığında, 2000 yılından sonra fiyat seviyelerdeki sürekli yükseliş hayat standartlarını düşürmüş, fakat 2009 yılından sonra bu yükseliş kesilmiştir.⁶⁹

Tablo 8: Kosova'da Sektörlere Göre Enflasyon Verileri (%)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Yiyecek	23.5	-4.8	1.0	16.9	-1.3	4.0	-1.2
Enerji	4.1	5.2	4.9	1.5	7.9	1.4	2.3
Hizmetler	2.5	-3.1	1.8	3.3	1.6	1.5	0.7
Diğer Ür.	-0.1	3.6	-1.5	4.7	4.6	4.7	3.3

Kaynak: Kosova Merkez Bankası – BQK (Raporti Zhvilimeve Makroekonomike)

Kosova İstatistik Kurumu'nun (ESK) açıkladığı son verilere göre, üretici fiyatlarına baktığımız zaman 2013 ile 2014 arasında %1 oranında bir artışın meydana geldiğini göstermektedir. Üretim maliyetleri artan sektörler arasında madden cevheri çıkarma (%7) ve mobilya ile diğer işleme sanayi (%5.4) yer almaktadır. Üretim maliyetleri azalan sektörler arasında ise ulaşım araçları (%-10.8), makine ve yedek parça (%-5.6) ile giyim sanayi (%-4.1) oluşturmaktadır. Kosova'da tüketici

⁶⁹ Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Ekonomi Sektörü Genel Analiz Raporu*, Pristina, 2012, s. 6.

fiyatlarının toplamda istikrarlı olduğunu söyleyenebilir. Genel itibariyle Kosova'da enflasyon %2 seviyelerinde seyretmektedir.⁷⁰

Kosova bağımsızlıktan sonra, çok kısa bir süre içerisinde yasal düzenlemeleri gerçekleştirerek, piyasa ekonomisine geçişte ve makroekonomik istikrarın sağlanmasında önemli gelişme kaydetmiştir. Kosova'da para birimi olarak önceleri Sırp Dinarı kullanılırken, 2002 yılında Euro yeni para birimi olarak benimsenmiştir.⁷¹ Kosva'da Euro'ya geçilmesi, döviz kuru riskini azaltmış ve yabancı yatırımın artmasını sağlamıştır.⁷²

Kosova bağımsızlığını ilan etikten sonra yabancı yatırımların odağı olmuştur. Kosova'da 2000 yılından günümüze 2000'in üzerinde yabancı veya yabancı ortaklık şeklinde yatırım gelmiştir. 2000 – 2006 yılları arasında yapılan DYY'nin toplamı 634 milyon euro olmakla beraber bunun 236 milyon euroluk kısmı özelleştirmeden kaynaklanmaktadır. 2008 yılında yaklaşık 350 milyon, 2009 yılında 291 milyon euroluk yabancı yatırım kaydedilmiştir.⁷³ Kosova Merkez Bankası'nın verilerine göre yapılan son yatırımların oranları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 9: Sektörlere Göre Kosova'ya Gelen Doğrudan Yabancı Yatırımlar Yatırımlar

Sektörlere Göre Yatırımlar	Toplam	Tarım	Maden	Sanayi	Enerji	İnşaat	Ticaret
2013 toplam	280.2	0.4	14.1	11.5	48.8	17.3	14.7
2013 TM1+2	149	0.3	-9.8	7.9	31.3	27.9	3
2014 TM1+2	39.1	0	-3.7	-28.9	9.2	-15.8	7.2
Sektörlere Göre Yatırımlar	Hotel ve Restorant	Ulaşım ve Telekom.	Finans	Gayrimenkul	Diğer Hizmetler	Diğer Faliyetler	
2013 toplam	0.8	51	4.4	136.1	3.3	6.3	
2013 TM1+2	2.4	24.4	-0.8	61.4	0.8	0.3	
2014 TM1+2	0	-6.2	13.3	31.3	2	0.6	

2013TM1+2 : 2013 Yılıın ilk yarısı

2014TM1+2 : 2014 Yılıın ilk Yarısı

Kaynak: Kosova Merkez Bankası (BQK)

Kosova'da Doğrudan Yabancı Yatırımlar; 2013 yılında 280 Milyon olarak gerçekleşmiştir. En fazla yatırım yapılan sektör de gayri menkul sektürüdür ve bunu da 136.1 Milyonla birinci sıradadır. İkinci sırayı 51 Milyon ile Ulaşım ve Telekomünikasyon 48.8 Milyon euroyla enerji sektörü takip etmektedir. 2014 yılının ilk yarısında Tablo 9'da gösterildiği gibi 39 Milyon euroluk yabancı yatırım

⁷⁰ Kosova Türkiye Ticaret Odası- Oda Tregtare Kosovaro Turke, *2014 Oda Bülteni*, Priştine, 2014, s. 19.

⁷¹ Republic of Kosovo Ministry of Trade and Industry, *Inverstor's Guide*, 2012, s. 12.

⁷² Republic of Kosovo Ministry of Trade and Industry, *Inverstor's Guide*, s. 6.

⁷³ Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Ekonomi Sektörü Genel Analiz Raporu*, s. 7.

girmiştir. 2013'ün aynı döneminde ise bu rakam 149 Milyon olarak gerçekleşmiştir. Yatırımlardaki bu düşüşün sebebi bazı şirketlerin yabancı hiselerini satması ve kar paylarının dağıtılmasıdır.⁷⁴

Tablo 10: Ülkelere Göre Gelen Doğrudan Yabancı Yatırımlar Yatırımlar

Ülkelere göre yat	Toplam	AU	ALM	SLO	UK	İSVİÇRE	TR	HOL	ARN	ABD	FR
2013 toplam	280.2	10.7	22.4	7.1	10.7	41.7	88.6	-0.2	19.3	12.7	3.8
2013 TM1+2	149	9	-0.8	8.6	25.9	20.6	51.8	-6.8	11.2	5.2	1.5
2014 TM1+2	39.1	13.2	-9.4	-29.1	15.3	15.3	-3.7	-13.7	12.8	7	1.1

2013TM1+2 : 2013 Yılı'nın ilk yarısı

2014TM1+2 : 2014 Yılı'nın ilk Yarısı

Kaynak: Kosova Merkez Bankası (BQK)

Yukardaki Tablo 10'da Ülkelere göre Kosova'ya gelen yabancı yatırımlar gösterilmiştir. Kosova'ya dış ülkelerden gelen yabancı yatırımlarında en büyük pay Türkiye'ye aittir. Türkiye'den 2013 yılında 89 Milyon euro yatırım gerçekleştirilmiştir. Türkiye'den sonra Almanya 23 Milyonla ikinci ve Arnavutluk 20 Milyon euroyla da üçüncü sırada gelmektedir.⁷⁵

Tablo 11: Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Ülkeler	DYY (Milyar\$)
Romanya	3.453.000
Yunanistan	2.250.194
Bulgaristan	2.167.527
Arnavutluk	1.109.558
Gürcistan	548.226
Kosova	413.401
Makedonya	295.759
Hırvatistan	334.155

Kaynak: Worldbank

Tablo 11'de seçilmiş ülkelere gelen DYY'lar gösterilmiştir. Kosova tabloda da gösterildiği gibi 413.401 milyon dolar tutarında DYY çekmiştir. Kosova yeni bağımsız olmasına rağmen eski Yugoslaviya cumhuriyetlerinden olan Makedonya ve Hırvatistan'dan daha çok DYY çektiği açıkça görülmektedir.⁷⁶

⁷⁴ Kosova Türkiye Ticaret Odası, *2015 I. Dönem Oda Bülteni*, Priştine, 2015, s. 14.

⁷⁵ Kosova Türkiye Ticaret Odası, *2015 I. Dönem Oda Bülteni*, s. 15.

⁷⁶ *Hedef Kosova Ülke Raporu*, 2012, <http://birlesmismarkalar.org.tr/file/hedef-ulke-raporlari/Kosova.pdf>, (30 Aralık 2015)

Kosova'da doğrudan yabancı yatırımlar özellikle enerji, su ve maden gibi sektör alanlarında yeterince yapılmamaktadır. Bu durumun en önemli nedenlerinden biri Kosova'da hala devam etmekte olan enerji sorunudur. Özellikle elektrik enerjisinin yetersiz oluşu ve zaman zaman kesintilerin uygulanması, doğal gaz şebekesinin olmayışı yabancı yatırımcılar açısından en önemli eksiklerden biri olarak değerlendirilmektedir. Diğer önemli bir dezavantaj ise Kosova altyapısının yetersiz olmasıdır.

Ayrıca Kosova'da özellikle son yıllarda yolsuzluk iddialarının yaygın olması, yabancı yatırımcı üzerinde olumsuz bir etki yaratmakta ve enerji problem dışında bıraktığımızda yabancı yatırımcılar açısından en önemli sorunların arasında yolsuzluk ve ihale sürecindeki karmaşıklıklar yer almaktadır.

Kosova'ya yabancı yatırım çekmek veya yatırım oranlarını artırmak için devlet tarafından da belli olanakların sağlanması ve belli alanlarda yatırım yapılması için çalışmalar yapılmaktadır. Kosova'da günümüzde birçok uluslararası şirketlerin üstlendiği altyapı ve üstyapı projeleri devam etmekte ve bu gibi projelerin açılması gerekliliği ve gündemde olması takip edilen yıllarda uluslararası finans kuruluşlarının tahmini üzerine yabancı yatırım oranında önemli artışların devam etmesi beklenilmektedir.⁷⁷

Kosova'nın dış ticaretine bakıldığında ise, özellikle ihracat ve ithalatta yüksek oranlı artışlar günümüze kadar devam etmiştir. Kosova bağımsızlığı ilan ettikten sonra ihracat yönünde gelişme göstermiştir. Fakat ihracattaki bu gelişmeler Kosova'nın genç nüfusuna yeni istihdam alanları açma konusunda istenildiği düzeyde katkı yapmamıştır.⁷⁸

Tablo 12: Kosova'nın Yıllara Göre Mal ve Hizmet İhracatı (ABD\$)

Yıllar	Mal ve Hizmet İhracatı
2008	795.949.849
2009	916.026.108
2010	1.098.859.209
2011	1.334.302.917
2012	1.180.690.690
2013	1.450.741.125
2014	1.655.245.325

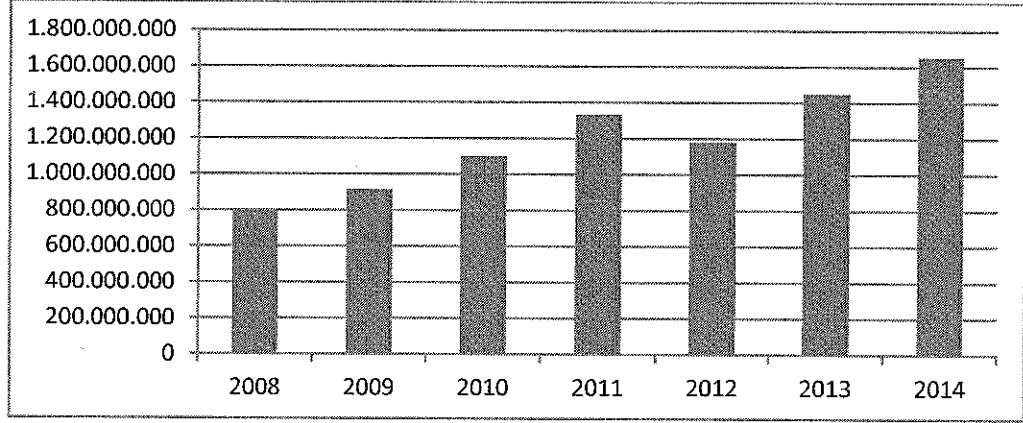
Kaynak: Worldbank

⁷⁷ Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Ekonomi Sektörü Genel Analiz Raporu*, s. 9.

⁷⁸ Konya Ticaret Odası, *Kosova Cumhuriyeti Ülke Raporu*, s. 13.

Tablo 12’de gösterildiği gibi, Kosova’da yıllara göre mal ve hizmet ihracatı 2008 yılına göre her yıl artmıştır. Fakat 2012 yılında 2011 yılına gelince az da olsa bir gerileme yaşanmıştır. 2012 yılından sonra da ihracataki artış devam etmiştir.

Şekil 3: Kosova’nın Mal ve Hizmet İhracatının Yıllara Göre Seyri

Kaynak: Worldbank

Şekil 3’te gösterildiği gibi, 2000 yılından sonra yapılaması gereken bazı düzelemeler yapıldıktan sonra ve 2008 yılına gelindiğinde bağımsız bir ülke olduktan sonra ithalatına nazaran çok olmamasına rağmen ihracatında gözle görülür bir iyileşme görülmektedir.

Tablo 13: Kosova’nın Yıllara Göre Mal ve Hizmet İthalatı (ABD \$)

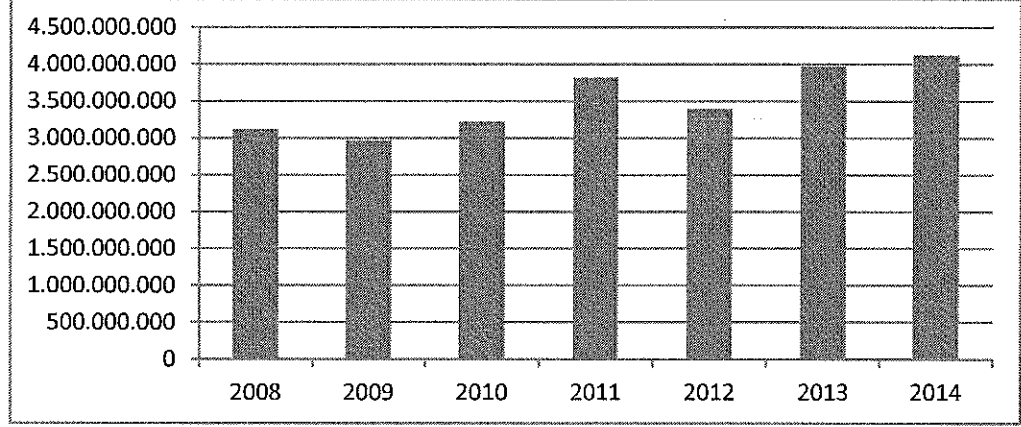
Yıl	Mal ve Hizmet İthalatı
2008	3.120.807.925
2009	2.961.600.262
2010	3.223.527.064.
2011	3.824.728.319
2012	3.397.240.939
2013	3.967.511.734
2014	4.125.563.324

Kaynak: Worldbank

Kosova Cumhuriyeti’nin yıllara göre mal ve hizmet ithalatına ilişkin veriler Tablo 13’te gösterilmektedir. Verilerden açıkça görülmektedir ki, gelişmekte olan bir ülke için bu veriler ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Hem ihracat verilerini hemde

ithalat verilerini kıyasladığımızda ihracat verilerine nazaran ithalat verileri nerdeyse üç katını bulmaktadır.⁷⁹

Şekil 4: Kosova'nın Mal ve Hizmet İthalatının Yıllara Göre Seyri

Kaynak: Worldbank

Kosova, Şekil 4'te gösterildiği gibi dışa bağımlı net ithalatçı bir ülke konumunu sürdürmeye devam etmektedir. Bu durumda dış ticaret açığının ciddi anlamda büyük olduğunu göstermektedir.

Tablo 14: Kosova'da Yıllara Göre Dış Ticaret Dengesi (ABD \$)

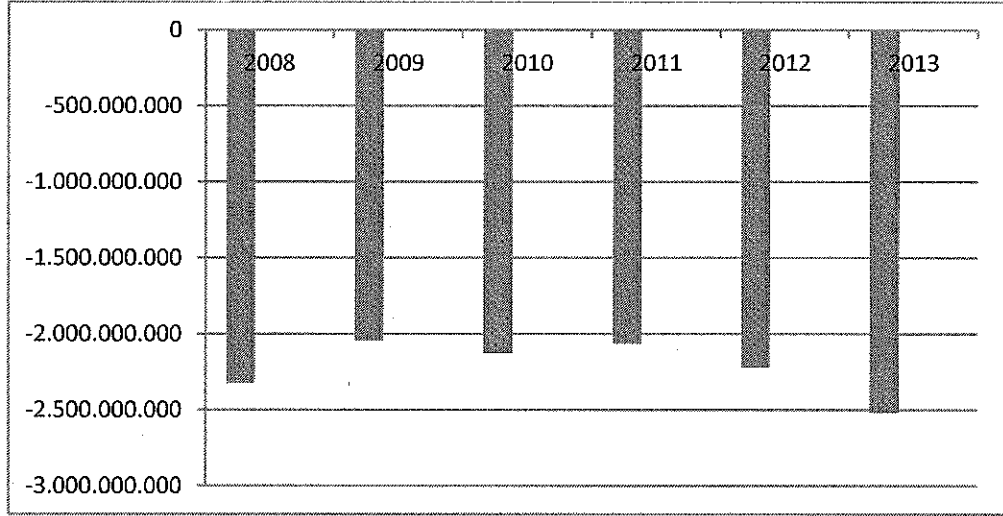
Yıllar	Dış Ticaret Dengesi
2008	-2.324.858.076
2009	-2.045.574.154
2010	-2.124.667.855
2011	-2.062.938.022
2012	-2.216.550.249
2013	-2.516.770.609
2014	-2.470.317.999

Kaynak: Worldbank

Tablo 14'te görüldüğü gibi, Kosova'da İthalatın ihracattan her zaman daha fazla olması sonucu ülke günümüze değin dış ticaret açığı sorunuyla karşı karşıya kalmıştır.

⁷⁹ Banka Qendrare e Repoblikes e Kosoves (Kosova Cumhuriyeti Merkez Bankası), *Raporti Vjetor 2013*, Priştine, 2013, s. 21.

Şekil 5: Kosova'da Dış Ticaret Dengesinin Yıllara Göre Seyri

Kaynak: Worldbank

Sektörde ticari açık ekonomideki en büyük boşluklardan birini oluşturmaya devam etmektedir. Kosova'nın ihraç ettiği ürünlerin uluslararası piyasada hem talebinin hem de fiyatlarının düşük olması, dış ticaret açığın büyümesine katkı yapmıştır.

Tablo 15: Kosova'nın İhraç ve İthal Etiği Ürünler

Başlıca Ürünleri	İhraç	<ul style="list-style-type: none">• Adi metal ve adi metal ürünleri• Yenilen sebzeler• Gıda mamülleri, içecek ve tütün• Madencilik Ürünleri• Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve müstahsalları, mumlar• Tekstil ve Tekstil Ürünleri• Deri
Başlıca Ürünleri	İthal	<ul style="list-style-type: none">• Gıda mamülleri, içecek ve tütün• Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve müstahsalları, mumlar• Elektrikli makina ve cihazlar, aksam ve parçaları• Orman Ürünleri

	<ul style="list-style-type: none"> • Adi metal ve adi metal ürünleri • Ulaşım ekipmanları
--	---

Kaynak: Kosova İstatistik Ofisi / External Trade Statistics

Tablo 15'te gösterildiği gibi, Kosova'nın ihraç ettiği ürünlerin başında Madencilik ürünleri, Gıda ürünleri, İşlenmiş metal ve Hurda metaller ve Deri gibi ürünler yer almaktadır. İhraç ettiği ürünlerin başında ise Elektrikli ve elektronik makineler, Tekstil ürünleri, Orman ürünleri, İşlenmiş petrol mamulleri yer almaktadır. Genel itibari ile Kosova mamul veya yarı mamul mal ihraç edip karşısında işlenmiş ve değeri yüksek mallar ithal etmektedir, ki bu da dış ticaret dengesini negatif olarak etkilemektedir.⁸⁰

Tablo 16: Kosova'nın İlk 10 Ülke Dış Ticaret Verileri (000 €)

Ülke	İhracat	Ülke	İthalat
İtalya	49.660	Sırbistan	368.239
Arnavutluk	44.017	Almanya	273.029
Çin	42.154.	Türkiye	238.266
Makedonya	35.947	Çin	204.933
Hindistan	27.425	İtalya	202.865
Sırbistan	27.295	Yunanistan	137.549
Karadağ	16.071	Slovenya	66.707
Almanya	11.340	Bosna Hersek	64.791
Türkiye	10.365	Hırvatistan	62.944
İsviçre	10.038	ABD	62.944

Kaynak: Kosova İstatistik Ajansı / Referenca: Agjencia e Statistikave të Kosovës

⁸⁰ İstanbul Ticaret Odası, *Kosova Ülke Raporu*, Avrupa Birliği ve Uluslararası İşbirliği Şubesi, İstanbul, 2011, s. 5.

Tablo 16’da Kosova’nın ülkelere göre dış ticareti 2014 yılı rakamlarına göre gösterilmiştir.⁸¹ Kosova’nın ihracat yaptığı ülkelerin başını 49.660 milyon euroyla İtalya çekmektedir. Diğer önemli ülkeler sırasıyla Arnavutluk, Çin ve komşu ülke olan Makedonya’dır. Kosova’nın en fazla ithalat yaptığı ülke ise, bağımsız olmadan önce bağlı olduğu Sırbistan’dır. Diğer ülkeler sırasıyla 273 milyon euroyla Almanya ve 238 milyon euroyla Türkiye’dir.⁸² Kosova’nın ihracattan elde ettiği gelir ile ithal ettiği mallara ödedikleri arasında büyük bir farkının olduğu bu tabloda da açıkça görülmekte bu da dış ticaret açığına neden olmaktadır.

3.1.2. Kosova Tarım ve Ormancılık Sektörü

Kosova toprakların %53’ü tarıma elverişlidir. Nüfusun %60’ı kırsal alanda yaşamakta ve tarım sektörü Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın %19’unu oluşturmaktadır. Nüfusun ana gelir kaynağı ve en önemli iş olanağı tarımsal faaliyetlerdir.⁸³

Kosova’nın tarım sektöründeki nüfus dağılımı incelendiğinde, nüfusun yaklaşık %66’sı kırsal alanlarda yaşamaktadır. Ayrıca bu nüfusun büyük bir bölümü tarımcılık sektöründe çalışmaktadır.

Kosova tarım sektörü üretimine genel olarak bakıldığında, küçük çiftliklerin hakim olduğu görülmektedir. Bu çiftliklerin çoğu düşük verim ve danışmanlık hizmeti almadan üretim yapmaktadırlar. Sosyalist Yugoslavya döneminde Kosova tarım arazilerinin büyük bir bölümünün kamulaştırılması ve işletilmesi süreci yaşanmıştır. 1990’lı yıllarda tarım arazileri tekrar parçalanmış ve çiftçilere dağıtım yapılmış, bunun sonucunda çok sayıda küçük çiftlikler ortaya çıkmıştır. Bu dağıtımdan sonra Kosova’da tarım alanlarının %80’i şahıslara aittir. Kosova tarımcılık sektöründe yaklaşık 1.800 kooperatif ve ticari şirket bulunmaktadır. Bunların %70’ini de 1 hektar büyüklüğündeki çiftlikler oluşturmaktadır.

Kosova’da tarım sektörü , nüfusun yaklaşık %16.5’ine istihdam sağlamaktadır. Sektörün toplam ihracataki payı ise %16’dır. Başlıca tarımsal ürünler; tahıl, çeşitli sebzeler, kendir, elma ve üzumdür. Ormancılık yapılan bölgelerde sığır, koyun, domuz gibi canlı hayvanlar da yetişmektedir.⁸⁴

Kosova’da tarım ürünleri üretiminin ekonomideki payı yüksek olmasına rağmen, Kosova tarım ürünlerinde ithalatçı konumdadır. Yıllık tarımsal ürünlerin ithalat miktarı yaklaşık 384.6 Milyon eurodur. Kosova’nın tarımsal ürün ithalatının

⁸¹ Banka Qendrare e Repoblikes e Kosoves, *Vleresimi Tremujor i Ekonomise 2014*, Priştine, 2014, s. 14.

⁸² Kosova Türkiye Ticaret Odası, *2015 I. Dönem Oda Bülteni*, Priştine, 2015, s. 14

⁸³ Republic of Kosovo Ministry of Trade and Industry, *Investing In Kosovo*, s. 9.

⁸⁴ Suat Daşi, *Kosova’da Tarım Sektörü ve Rekabet Gücü*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 29.

toplam ithalatındaki payı %25 civarındadır. Aşağıdaki Tablo 16’da ithal ve ihraç edilen tarımsal ürün çeşitleri gösterilmiştir.⁸⁵

Tablo 17: İthal ve İhraç Edilen Tarımsal Ürün Çeşitleri

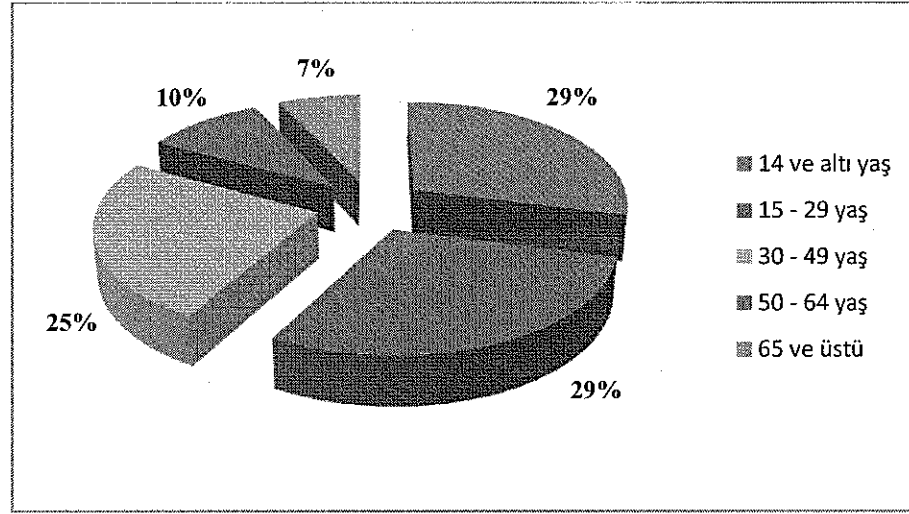
İthal Edilen Tarımsal Ürünler	<ul style="list-style-type: none">• Tütün ve Tütün Mamüleri• Alkol ve Enerji İçecekleri• İşlenmiş Tahıl Ürünleri• Hazır Gıda Çeşitleri• Şeker ve Şeker Ürünleri• Hayvansal veya Bitkisel Katı ve Sıvı Yağlar• Tahıllar• Yenilebilir Meyve ve Kuruyemiş Ürünleri• Süt, Yumurta ve Doğal Bal Ürünleri• Unlu Mamüller
İhraç Edilen Tarımsal Ürünler	<ul style="list-style-type: none">• Alkol ve Enerji İçecekler• Canlı Hayvanlar• İşlenmiş Sebze, Meyve ve Kuruyemiş• Kakao ve Kakao Ürünleri• Endüstriyel ve Tıbbi Bitkiler• Tahıllar• Kahve, Çay ve Baharatlar• Sebze kökleri ve Yumru Kökler• İşlenmiş Hayvan Yemi

Kaynak: Agriculture and Food Processing Industry – KTTO Tarım Raporu

Tablo 17’de gösterildiği gibi ihraç ve ithal edilen ürün çeşitleri gösterilmiştir. Kosova’nın en fazla ithal ettiği tarımsal ürünler sırasıyla, tütün ve tütün mamüleri, alkol ve enerji içecekleri, işlenmiş tahıl ürünleri, süt, yumurta ve doğal bal ürünleri, şeker ve şeker ürünleri, hayvansal veya bitkisel katı ve sıvı yağlar yer almaktadır. Tarımsal ürünlerden en fazla ihraç ettiği ürünleri ise; alkol ve enerji içecekler, canlı hayvanlar, endüstriyel ve tıbbi bitkiler, sebze kökleri ve yumru kökler, işlenmiş sebze, meyve ve kuruyemiş gibi mal grupları başını çekmektedir.

⁸⁵ Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Tarım Sektörü Genel Analizi Raporu*, Priştine, s. 5.

Şekil 6: Tarımsal Nüfus Yaş Grupları Dağılımı

Kaynak: KTTO – Kosova Tarım Sektörü Genel Analizi Raporu

Şekil 6’da gösterildiği gibi, kırsal nüfus içerisinde %29 ile en büyük payı 15 – 29 yaş grubu oluşturmaktadır, bu grubu %28.6 ile 14 ve altı yaş grubu takip etmektedir. Bunun dışında 30 – 49 yaş aralığında %25.4 ile, 50 – 64 yaş aralığında %10.3 ve 65 ve üstü %6.7 ile yaş grupları oluşturmaktadır.

Kosova tarımsal arazileri bol olan bir bölgedir. 1.1 milyon hektar büyüklüğündeki alanın yaklaşık 580.000 hektar alanlık kısmı ve toplam arazilerin ortalama %53’ü tarıma elverişli alandan oluşmaktadır. Tarımsal arazilerin %52’si bahçe ve tarıma uygun alanlardan oluşup, yaklaşık 300.000 hektar alan büyüklüğündedir. Tarımsal arazilerin %31’i veya 180.000 hektarlık alan otlaklardan oluşmaktadır. Tarımsal arazilerin %17’si ise, 100.000 hektarlık alandan oluşan çayır, üzüm bağları, ve bahçelerden oluşmaktadır. Kosova tarımcılığında yaklaşık 143.000 kırsal hane ve hane başına ortalama 3.2 hektarlık alanine 2 hektarlık bölümü tarımcılık için kullanılmaktadır.⁸⁶

Kosova’da ekilebilir alanların büyük bir bölümünü tahıllar (buğday, mısır, arpa) kapsamaktadır. Diğer önemli bir bölümünü ise bahçe ürünleri yer almaktadır. Sebze sektörü Kosova’nın verimlilik ve istihdam bağlamında ihracat potansiyeli olan tarım sektörlerinden biridir.

Kosova tarım sektöründe bahsetmemiz gereken en önemli iş kollarından biri de bağcılıktır. Bağcılık, Kosova tarımının yabancı yatırımcı çekme konusunda önemli potansiyeli olduğu alanlardan biridir. Üzüm yetiştiriciliği ve şarap üretiminin Kosova’da uzun bir geçmişi vardır. Kırsal iklim ve deniz seviyesinden 300 – 400 metre yükseklikteki bağlarda şarap üretimi için uygun üzüm yetişmektedir. Çok eski zamanlardan beri Kosova’da küçük ölçekli şarap üreticiliği

⁸⁶ Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Tarım Sektörü Genel Analizi Raporu*, Priştine, s. 6.

yapılmıştır. Fakat tam anlamıyla şarap endüstrisi için ilk büyük tesis 1970’li yıllarda kurulmuştur. Kosova’nın güney batısı boyunca 9.000 hektar bağ alanı kamu – özel mülkiyeti olarak ayrılmıştır. Dört adet kamu – şarap üretim tesislerinde şarap fabrikaları vardır. En büyüğü olan Rahovec tesisi kendi başına toplam bağ alanlarının yaklaşık %36’sına denk gelen yıllık 50 milyon litre şarap üretme kapasitesine sahiptir. Bunun dışında Theranda tesisi 21, Gjakova tesisi 28 ve Kosova vive tesisi 13 milyon litre şarap üretme kapasitesine sahiptir. Kosova’da toplam 112 milyon litre yıllık şarap üretme kapasitesi vardır.⁸⁷ Şarap üretiminin önemli bölümü ihracata yönelik olup en büyük pazar Almanya’dır. Hükümet; üzüm ve şarap üretimini teşvik etmek amacıyla şarap üretimi standartlarını düzenleyen “Şarap Kanunu”nu 2007 yılında çıkartmıştır. 2007 yılında kurulan “Şarap Enstitüsü” ile birlikte şarap sektöründe yeniden canlanma ve modernizasyon hedeflenmiştir.

Kosova’da genel olarak Priştine, Mitroviça ve İpek bölgelerinde, diğer bölgelerle kıyaslandığında tarımsal üretimde çalışan erkek ve bayan işgücü daha fazladır. Tam zamanlı çalışan işgücü verileri aşağıdaki gibidir.

Tablo 18: Kosova Tarım Sektöründe İş Gücü Verileri

Bölgeler	Erkek	Bayan	Toplam
İpek	28.034	21.115	49.149
Priştine	24.420	12.663	37.083
Mitroviça	21.072	11.291	32.363
Yakova	19.688	9.008	28.695
Prizren	13.955	10.617	24.572
Ferizay	19.419	6.550	25.696
Gilan	13.949	8.743	22.693
KOSOVA	140.537	79.987	220.524

Kaynak: Anketa e Ekonomive Shtepiake Bujqesore – KTTO

Tablo 18’deki çalışan iş gücü rakamlarına baktığımızda, erkek çalışan sayısı bayan çalışan sayısından fazladır. Bu rakam Kosova genelinde yaklaşık iki katıdır. Şehirler itibari ile tarım sektörü iş gücü verilerine bakıldığında, ilk sırayı İpek, ve sırasıyla başkent Priştine ve Mitroviça görülmektedir. Kosova’nın iş gücü rakamları genel olarak değerlendirildiğinde ise oranların ülke nüfusuna oranla oldukça düşük

⁸⁷Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Tarım Sektörü Genel Analizi Raporu*, Priştine, s. 10.

olduğunu görürüz. Tarımdaki bu düşük iş gücünün nedeni, tarım sektörünün çok fazla gelişmemesinden ve küçük çiftliklerin çok yaygın olmasına bağlanmaktadır.

Ormancılık ekonomik, sosyal ve çevresel nedenlerden ötürü Kosova için önem arz eden bir sektördür. Kosova'da toplam 1.1 milyon hektar büyüklüğündeki arazinin yaklaşık 460.800 hektarlık kısmı, yani %41'ini orman arazileri oluşturmaktadır. Orman arazilerinin %60'ı veya 280.000 hektar alanlık kısım kamu mülkiyetindedir. Geriye kalan %40'luk yada 185.920 hektarlık kısmı ise özel mülkiyete aittir. Yıllık odun kullanımının %97'si ısınma amaçlı, diğer %3'ü ise endüstriyel alanlarda kullanılmaktadır.⁸⁸

Kosova ağaç işleme sektörü çoğunlukla küçük ve orta ölçekli işletmelerin sayısının fazla olduğu ve genellikle hammaddeye dayanmaktadır. Kosova'da bu sektörde çalışan yaklaşık 1480 firma pencere, kapı ve ahşap üretiminde faaliyette bulunmaktadır. Üretim ne kadar hammaddeye yönelik olsa da Kosova kaliteli ahşap üretme geleneğine sahip bir ülkedir. Bu sektörde çalışan firmaların çoğu özel sektörün sahip olduğu şirketler olup, çok az bir kısmı yabancı sermayelidir. Kosova'da bu sektörde üretilen hammadenin özellikle kayın ve meşe ağaçlarından elde edilen kerestelerin Avrupanın en iyilerinden biri olarak gösterilmektedir. Kosova'da bu sektörde üretilen mobilya ve benzeri ürünlerin ihracatının büyük bir kısmını orta ölçekli firmalar tarafından gerçekleştirilir. Kayın ve meşe ağacı başta olmak üzere sert ağaçlar yaygındır. Ahşap işleme sektörü Kosova'nın en dinamik ve uzun vadede en çok vaat veren sektörü konumundadır. Sektörde üretilen hammadenin bolluğu ve yüksek kaliteli olması yabancı yatırımcıların dikkatini çekmesine rağmen yatırımların hala istenildiği düzeyde olmadığı gözlemlenmektedir. Yabancı yatırımların bu sektörde artması durumunda, ihracata yönelik üretim artmakta ve sektör hızlı bir şekilde büyüyecektir. Kosova; Slovenya, Arnavutluk, Fransa, Makedonya, Romanya, Hollanda, İtalya, Almanya ve Avustralya başta olmak üzere birçok ülkeye ahşap ve yüksek kalitede mobilya ürünleri ihraç etmektedir.. Kosova'nın sahip olduğu hammadde itibarı ile çok geniş bir yelpazede ihracat potansiyelinin bulunduğu düşünülmektedir. İhracat genellikle; ev ve bahçe mobilyası, mağaza, büro, otel, restoran vb. için mobilyaları kapsamaktadır. Parke ve döşemede kullanılan hammaddeye (kayın, meşe, kiraz ve ceviz) yönelik; Almanya, Avusturya, B.A.E., Çin, İsviçre, İtalya, Malezya, Tayvan'dan giderek artan bir talep söz konusudur. Türkiye'de mobilya sektöründe hammadde temininde yaşanan sıkıntılar gözönüne alındığında Kosova'nın sektöre yönelik işbirliği fırsatları sunduğu düşünülmektedir.⁸⁹

⁸⁸ Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Tarım Sektörü Genel Analizi Raporu*, Priştine, s. 18.

⁸⁹ *Kosova Bursa Fahri Konsoloslugu Kosova Raporu*,

<http://www.kosovabursafahrikonsoloslugu.com/SEKTORLER>, (11 Ocak 2015).

3.1.3. Kosova Sanayi, Madencilik ve Enerji Sektörü

Sanayi sektörüne bakacak olursak; 200 yıldan fazla bir geçmişi olan Kosova tekstil sektörü; madencilikten sonra ülkenin ikinci büyük sektörü konumundadır. Önceleri yerel pazara yönelik çalışan Kosova'lı tekstil üreticileri, daha sonra eski Yugoslavya, Batı ve Doğu Avrupa ve ABD'ye yönelik üretim yapmışlardır. 1990 yılında 1.000 kişilik istihdam ve 35 milyon Euro tutarındaki satış ile Kosova tekstil sektörü zirveye ulaşmıştır. Bölgede yaşanan son gelişmeler neticesinde; ticari ilişkiler dondurulmuş, üretim oranları düşmüş, yabancı üreticilerle rekabet edilememiş ve dolayısı ile sektör durma noktasına gelmiştir. Tekstil sektörüne ilişkin yapılan analizler; önceki ticaret ortakları ile bağlantıların yeniden tesisi halinde ihracatın 55-60 milyon Euro civarına ulaşacağını göstermektedir. Bu çerçevede; eğitilmiş, tecrübeli ve ucuz işgücü, vb. fırsatlar da değerlendirilerek sektörün yatırım ve ihracat açısından potansiyel arzettiği düşünülmektedir.

Diğer bir sanayi kolu da metal işleme sanayidir. Kosova'da metal işleme sanayi uzun bir geçmişe dayanmakta olup sektör son yirmi yılda köklü değişikliklere uğramıştır. Büyük kamu iktisadi teşebbüslerinin yerini daha çok batılı tarzda üretim yapan yeni ve küçük işletmeler almıştır. Özelleştirilen işletmelerin büyük çoğunluğu ihracat üzerine yoğunlaşmıştır. Galvanizli çelik şerit ve çelik döküm başta olmak üzere çeşitli metal ürünlerinin 15 Avrupa ülkesine ihracatı yapılmaktadır. Metal işleme sektöründe; faaliyet gösteren 80 civarında firmanın cirosu toplam 80-90 milyon euro civarındadır. 20 civarında firma; komşu Balkan Ülkelerine ve AB pazarlarına ihracat yapmaktadır.⁹⁰

Kosova'da enerji sektörünün neredeyse tamamı elektrik gücüne dayanmaktadır. Durumun böyle olması ciddi bir sorun yaratmaktadır. Özellikle kış aylarındaki yoğun elektrik talebi komşu ülkelerden ithalat yoluyla karşılanmaktadır. 1999 – 2008 yılları arasında yapılan önemli yatırımlar çerçevesinde Kosova B elektrik santralinin performansı iyileştirilmiş, ayrıca üretilen toplam enerjinin kalitesi de artırılmıştır. Kosova A elektrik santralinin dağıtım ağlarının geliştirilmesi için de kaynak ayrılmıştır.

Kosova, Avrupa'da üretilen metallerin %50'sini, kömürün %48'ini ve metal olmayan madenlerin %2'sini oluşturan maden yataklarına sahiptir. Kosova aynı zamanda çok önemli doğal kaynaklara sahiptir. 14.7 milyon ton ile dünyada beşinci en büyük linyit rezervine sahiptir. Kosova'da ayrıca, kurşun, çinko, altın, gümüş, bizmut, kadmiyum, selenyum, telleryum, nikel, kobalt, krom, bakır, boksit, magnezyum gibi zengin doğal madden kaynaklarına da sahiptir. Bu konuda ülkenin kuzey doğusunda Trepça madenleri çok büyük öneme sahip olmakla birlikte tam kapasiteyle çalıştırılmamaktadırlar.⁹¹ Kosova'da zengin maden kaynaklarına bağlı

⁹⁰ *Kosova Bursa Fahri Konsoloslugu Kosova Raporu*,
<http://www.kosovabursafahrikonsoloslugu.com/SEKTORLER>, (11 Ocak 2015).

⁹¹ *Investor's Guide, Republic of Kosovo Ministry of Trade and Industry, 2009, s. 16.*

olarak demir çelik üretimi ilk sırada yer almaktadır. Ülkede çok sayıda küçük ve orta ölçekli demir çelik üretim tesisi mevcuttur. Dünyanın beşinci en büyük linyit rezervleri Kosova'nın Drenica ve Dugagjini havzalarında yer almaktadırlar. Kömür madenleri yüzeyde olup, açık işletme yöntemiyle üretim yapılmaktadır. Bu üretim bölgelerinde kullanılan iş makinelerin üretime uygun olması, daha az yedek parça ve ucuz işçilik nedeniyle dünyada tercih edilen en karlı kömür üretim yöntemidir.

Kosova'nın sahip olduğu linyit rezervleri, ister konumu bakımından ister de Avrupa'da az bulunması ve jeolojik koşullara bağlı olarak tercih edilmektedir. Uluslararası piyasa koşulları göz önüne alınırsa, Kosova'da kömür üretimi rekabetçi olan piyasa konumundadır.⁹²

Aşağıda Kosova'nın yıllar itibariyle kömür üretimi verileri tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo 19: Kosova'da Yıllar İtibari İle Kömür Üretimi

Yıllar	Kömür Üretimi Bin/Ton
2002	5.529.9
2003	6.465.9
2004	5.658.4
2005	6.391.1
2006	6.532.4
2007	6.715.4
2008	7.842
2009	7.800
2010	7.845.5
2011	8.050.7
2012	7.800.8
2013	7.940.8

Kaynak: Kosova Elektrik Kurumu (KEK)

⁹² Investing In Kosovo, Republic of Kosovo Ministry of Trade And Industry, June 2010, s. 13.

Tablo 19’da gösterildiği gibi Kosova’da yıllar itibariyle kömür üretimi artmıştır. Kosova bağımsız olduktan sonra bu üretim daha hızlı olmasına rağmen, 200 yılında NATO tarafından hava kirliliği nedeniyle ve dönem dönem özelleştirme işlemleri yüzünden bazı ocaklar kapatıldığı için tam kapasite üretim yapılamamıştır.

Kosova’da enerji tüketiminin sektörel dağılımına baktığımız zaman en büyük payın konut sektöründe kullanılmaktadır. Kosova’da enerji tüketiminde baş sektör %46 ile konut sektörü iken, %26 ile ulaşım ve %17 ile sanayi sektörü gelmektedir. Aşağıdaki tablodan da görüleceği gibi, Kosova’da sanayi sektörü çoğunlukla elektrik enerjisine dayalı olarak çalışmaktadır. Doğalgaz hatının olmayışı önemli eksikliklerden biridir.⁹³

Tablo 20: Kosova’da Enerji Kaynakları Kullanımının Sektöre Göre Dağılımı (%)

Enerji/Sektör	Sanayi	Konut	Hizmet	Ulaşım	Tarım
Elektrik	40	32	40		22
Akaryakıt	24	5	20	97 Dizel 69 Benzin 21 Kerozin 7	40.5
Kömür	23	5	26		8
Odun	13	57	11		29.5
LPG				3	

Kaynak: KTTO - Kosova Enerji Sektörü Genel Analizi Raporu

Kosova’da sanayi sektörü, enerji temini en fazla %40 elektrik ve sırasıyla akaryakıt ve kömürü eşit biçimde kullanılmaktadır. Aynı durum hizmet sektörü için de geçerlidir. Akaryakıt en fazla tarım sektöründe %40.5 kullanılmaktadır. Konutlar da ie yukarda bahsettiğimiz gibi odun enerji olarak başı %57 oranla çekmektedir. Tablodaki verilerde de görüldüğü gibi doğalgaz hatlarının olmayışı bir eksiklik ve bunun için kullanımı da cüzi miktarlardadır.

3.1.4. Kosova İnşaat Sektörü

Kosova’da inşaat sektörünün payı giderek artmaktadır. Kosova’da inşaat sektörü en canlı sektörlerden biri olmaya ve büyümeye devam etmektedir. 1998/99 yıllarında meydana gelen çatışmaların yanı sıra, 1980’lerin sonundan itibaren eski

⁹³ Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Enerji Sektörü Genel Analizi Raporu*, Priştine, 2012, s. 17.

Yugoslavya topraklarındaki savaşlar ve Kosova'da savaş kaygısı bu alandaki yatırımları minimum düzeyde tutmuştur. Dolayısıyla Kosova'nın görece bir istikrara ve büyümeye kavuştuğu 2000'li yılların ortalarından itibaren inşaat sektörü önce Kosova vatandaşlarından gelen doğrudan talep, daha sonra da diasporanın yatırım aracı olarak canlı kalmaya ve büyümeye devam etmiştir. Önümüzdeki döneme ilişkin konut sektöründe kısmen bir yavaşlama beklense bile Priştine – Üsküp Otoyolu projesi, “Kosova e Re” termik santral projesi gibi dev projeler sektörü bir süre daha canlı tutmaya devam edecektir.

Özel sektör tarafından yürütülen konut projelerinin yanı sıra altyapı ve enerji projeleri Kosovalı firmaların hem tecrübe kazanmasına hem de büyümesine neden olmaktadır. Halihazırda Kosova'yı güneybatıdan kuzeydoğuya bağlayan otoyol inşaatı ve uluslararası Priştine havalimanı projeleri tamamlanmıştır. Bechtel – ENKA konsorsiyumu ve LİMAK tarafından inşa edilen bu devasa projelerde alt yükleniciler olarak Kosova kökenli inşaat şirketleri de yer almış, bir yandan tecrübe aktarımı elde ederken öte yandan kapasitelerini genişletmişlerdir.

Kosova'nın 2014 yılından itibaren inşasına geçilen Priştine – Üsküp otoyolu (500 - 600 Milyon €) ve Kosova e re termik santrali projesi (yap işlet devret modeliyle tahmini yatırım bedeli: 1 Milyar €) inşaat sektörünü canlı tutmaya devam edecektir. Bu iki dev projenin dışında Zhur hidroelektrik santrali, mini hidroelektrik santralleri ve etüt çalışmaları devam eden rüzgâr enerjisi projeleri sektörün gelecek 10 yıl boyunca da büyümesi beklenmektedir.⁹⁴

Kosova'da inşaat malzemelerinin bir kısmı üretilse bile sektör girdileri açısından dışa bağımlılığın söz konusudur. Ana tedarikçi ülkeler, Kosova ile gümrüklerin sıfırlandığı CEFTA (Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması) ülkeleridir. Ancak özellikle nitelikli ürün tedariki için İtalya, İspanya, Almanya, Türkiye ve Yunanistan gibi ülkelere de ithalat yapılmaktadır. Girdi malzemelerinin ithalatında herhangi bir kota yoktur. CEFTA ülkelerinden ithal edilen başlıca inşaat malzemeleri demir-çelik, çimento ve her çeşit inşaat tuğlasıdır.

Tablo 21: Kosova İnşaat Malzemeleri Yıllık İthalat ve İhracat Verileri

	Yıllık İthalat		Yıllık İhracat	
	Bin €	%	Bin €	%
Taş, Çimento, Alçı türevleri,	10500	0.7	834	0.9
Seramik Ürünleri	41976	2.8	343	0.4
Cam ve cam ürünleri	10543	0.7	19	0

⁹⁴ Kosova Türkiye Ticaret Odası, Ocak – Şubat Dönemi Oda Bülteni 2014 Sayı /4 , Priştine, 2014, s. 14.

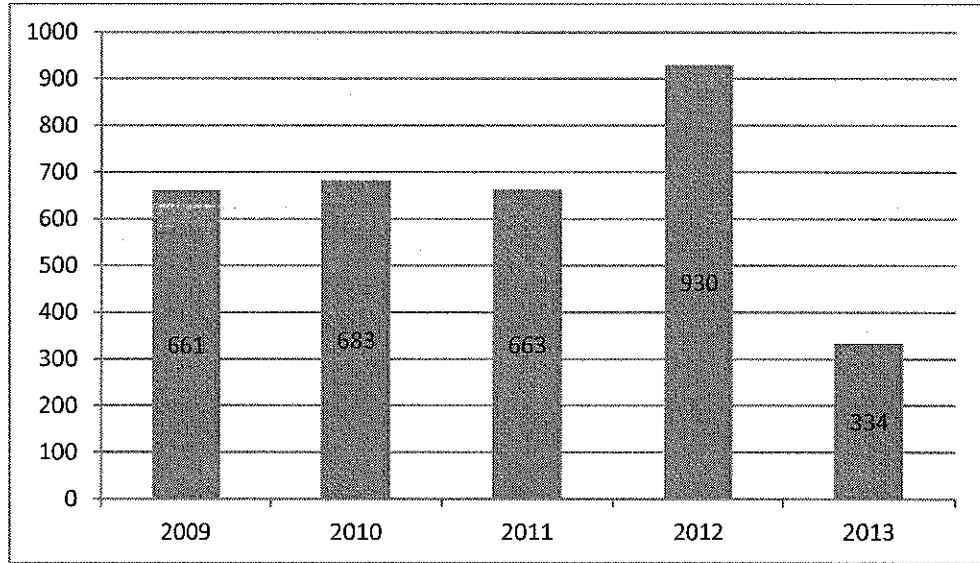
Çelik - Demir	67502	4.5	16727	17
Aluminyum	13290	0.9	6556	6.8

Kaynak: KTTO - Ocak – Şubat Dönemi Oda Bülteni 2014

Tablo 21'deki veriler incelendiğinde, Kosova'nın 2014 verileri ile en fazla ithal ettiği inşaat malzemeleri; çelik – demir ve seramik ürünleri başı çekmektedir. En fazla ihraç ettiği ürünler de sırasıyla, çelik – demir, Aluminyum ve taş, çimento ve buna benzer ürünlerdir.

İnşaat sektörü Kosova'daki sektörler arasında özellikle kırsal bölgelerde yaşayan ve toplum nüfusunun büyük bir oranı için iş gücü kaynağı sağlayan en önemli sektörlerden birisidir. Bu durum Şekil 8'de gösterilen şirket sayılarından da rahatça anlayabiliriz.

Şekil 7: Kosova'da Kayıtlı Olarak Faliyet Gösteren Şirket Verileri

Kaynak: KTTO - Ocak – Şubat Dönemi Oda Bülteni 2014

Şekil 7'de görüldüğü gibi 2009-2011 yılları arasında önemli bir artış görülmesine de yeni ve tekrar kayıt edilmiş inşaat işletmelerinin sayısı oldukça yüksektir. Bu doğrultuda 2011 yılına göre (633) 2012 yılında pozitif bir artış görüyoruz ve yaklaşık olarak 300 yeni ve tekrar kayıt edilmiş inşaat işletmesinin katıldığını görülmektedir (toplam 930). Son olarak 2013 yılının sadece ilk üç ayın verilerine göre 334 yeni işletme inşaat sektörüne katılmıştır. Bu durum sektörün bir kez daha ne kadar dinamik bir yapıda olduğunun göstergesidir.

Yurt içinde faaliyet gösteren firmalar Dünya ölçeğine göre genelde küçük boyutlu işletmelerdir. Kosova pazarının boyutunu da göz önünde bulundurulduğunda şirket bünyesinde 1 – 2 işçi çalıştıran firmalar mikro, 3 – 9 işçi çalıştıran firmalar küçük, 10 – 49 işçi çalıştıran firmalar orta ve 50 ve üstü işçi çalıştıran firmalar da büyük ölçekli firma olarak kabul edilmektedir. 250 ve üzeri işçi çalıştıran firmalar ise büyük kurumsal firmalar olarak değerlendirilmektedir.⁹⁵

Kosova’da inşaat sektöründe özellikle sezonda kayıt dışı işçi çalıştırma oranının yüksek olduğu bilinmektedir. Kosovalı inşaat şirketleri dar bir kadroyu bünyelerinde barındırmakla birlikte sezonluk usta, çırak ve amele çalıştırarak işgücünü yerli piyasadan sağlayabilmektedirler. Yevmiye ücretleri usta için 30 – 45 €; çırak 15 – 25 €; amele için de 10 – 15 € arasında değişmektedir.

Kosova’da kalite kontrol mekanizmalarının eksikliği sektörde haksız rekabete ve kalite sorununa yol açan temel engellerden birini oluşturmaktadır. Mevzuat gereği Avrupa standartlarının getirilmesine rağmen bu standartların denetlenmesinde önemli eksiklikler görülmektedir. Diğer yandan inşaat ruhsatlamaları ve denetimleri konusundaki eksiklikler hem haksız rekabet ortamı yaratmakta hem de çarpık yapılaşmaya neden olmaktadır.

Kosova’da son 5 yıl içinde inşaat şirketleri kurumsallaşma yönünde oldukça önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Şirketler bir yandan kurumsallaşırken, öte yandan hem sermaye yeterliliklerini ve makine ekipmanlarını hem de iş hacmini geliştirmişlerdir. Ancak bu gelişmeye rağmen uluslararası büyük projeleri üstlenecek seviyeye henüz ulaşamamıştır. Otoyol ve havalimanı projelerinde alt yüklenici olarak yer alan yerli şirketler tecrübe aktarımları sayesinde kapasitelerini geliştirmiştir. İstatistiki verilere göre Kosova’da kurulan her 10 şirketten biri inşaat şirkettir. Şirket kayıt ajansının verilerine göre bu rakam 2012 yılından itibaren yükseliş trendine girmiştir.⁹⁶

3.1.5. Kosova’nın Dış Ticaret Politikası ve Vergiler

Kosova Cumhuriyeti hükümetinin malların ve hizmetlerin ister ülke içinde ister ülke dışında serbest dolaşımını sağlayabilmek için liberal bir dış ticaret politikası uygulamaktadır. Bunun sonucunda Kosova, CEFTA (Merkezi Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması)’ya üye olmuş ve anlaşmanın bir parçası konumundadır. Buna ilaveten olarak AB ve ABD tarafından uygulanan GSP’den (Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi) de yararlanmaktadır. Kosova’nın Gümrük Mevzuatında ithalat üzerinde uygulamakta bulunduğu bir kısıtlama bulunmamaktadır.

⁹⁵ Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova İnşaat Sektörü Genel Analizi*, Priştine, 2012, s. 10.

⁹⁶ Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Ocak – Şubat Dönemi Oda Bülteni 2014 Sayı /4*, s. 18.

Arnavutluk, Bosna Hersek, Hırvatistan, Karadağ, Makedonya, Moldova, Sırbistan ve Kosova arasında imzalanan Merkezi Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması – CEFTA; Arnavutluk, Karadağ, Makedonya, Moldova ve Kosova arasında 26 Temmuz 2007, Hırvatistan’da 22 Ağustos 2007, Sırbistan’da 24 Ekim 2007, Bosna Hersek’de 22 Kasım 2007 tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁹⁷

Gümrük uygulamalarını düzenlemek üzere Ağustos 1999’da kurulan UNMİK Gümrük Hizmetleri, 12 Aralık 2008’de Kosova Gümrüğü olarak yapılandırılmıştır. 11 Kasım 2008’de Kosova Meclisinde yeni Kosova Gümrük Mevzuatı kabul edilmiştir. Bu mevzuat, Kosova’nın ekonomik kalkınma hedefleri paralelinde AB ve Dünya Gümrük Örgütü ile uyumludur.

Kosova’da uygulanan tarifeler ve diğer vergiler ise; CEFTA - Merkezi Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması’nın üç no’lu ekindeki süt ve krema, süttten elde edilen yağlar, peynir ve lor gibi bazı ürünlerde Hırvatistan hariç olmak üzere söz konusu ülkelerle gümrük vergisi oranları karşılıklı olarak sıfırlanmıştır. CEFTA ülkeleri dışındaki ülkelere ise %10 gümrük vergisi uygulanmaktadır. Gümrük vergilerine ilavetten %16 oranında katma değer vergisi ve ayrıca bazı ürünlerde özel tüketim vergisi uygulanmaktadır. Bununla birlikte, bazı eczacılık ürünlerinde, tohum, durum buğdayı gibi bazı ürünler gümrük vergisi ve katma değer vergisinden muaftır.

Kosova’nın Gümrük mevzuatında dış ticaret ile ilgili herhangi bir kısıtlama bulunmamakla birlikte; canlı hayvan ve hayvansal ürünler, bitkisel ürünler, gıdalar, bitki ürünleri, eczacılık ürünleri gibi bazı ürünlerin ithalatını gerçekleştirebilmek için özel sertifikalara sahip olmak gerekmektedir.⁹⁸

3.2. Türkiye ve Kosova Arasındaki Ekonomik İşbirliğinin Değerlendirilmesi

3.2.1. Türkiye ve Dışa Açılım

Türkiye coğrafi, beşeri ve ekonomik özelliklerinden dolayı önemli bir konuma sahiptir. Kıtalar arasında bir kavşak ya da geçiş bölgesi konumunda olan Türkiye’nin topraklarının tarihsel göç yolları üzerinde olması, Türkiye ekonomisinin güçlü olmasının nedenlerinden bazılarını oluşturmaktadır. Güç dengelerini her zaman her zaman gözetmek zorunda olan Türkiye, dışa açılım sürecinde ve dış

⁹⁷ Serhan Ortaç, “Kosova Ülke Raporu” *T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi*, <http://docplayer.biz.tr/6752194-Kosova-ulke-raporu-hazirlayan-serhan-ortac-t-c-basbakanlik-dis-ticaret-mustesarligi> (29 Ocak 2016) s. 12.

⁹⁸ *T.C. Ekonomi Bakanlığı Kosova Dış Ticaret Politikası ve Vergiler*, <http://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Kosova/html-viewer-ulkeler?> (29 Ocak 2016)

politikalarında kendini göstermiş ve dışı açılımda her zaman ihtiyatlı olunması gereğini hissetmiştir. Bu durum dünyanın en sorunlu bölgelerinin kesişme noktasında olan Türkiye'nin aktif politika izlemesini zorunlu kılan bir ortam yaratmaktadır.

Günümüzde gittikçe şiddetlenen rekabet ve dünyadaki artan ticaret hacmi ile birlikte, şirketler pazar paylarını artırmaya çalışmaktadırlar. Böylesine şiddetli bir rekabet ortamında ayakta kalmayı başarabilmek uluslararası alanda başarılı olmaya bağlı bulunmaktadır. Bu ortamda en az zararlı çıkmayı hedefleyen sanayileşmiş ve halen sanayileşmekte olan ülkeler ekonomik güvenliklerine fazlasıyla önem vermeye başlamışlardır. Ülkelerin konumları gerek küresel bazdaki organizasyonlarda (Dünya Ticaret Örgütü) yer almak ve gerekse bölgesel oluşumlar (Avrupa Birliği ve Gümrük Birliği) katılmakla sürekli değişmektedir.

Günümüz dünyasında yaşanan belirsizlik ortamında hazırlıklı olmak ve belirsizlikleri ülke lehine çevirmek için, diğer ülkelerle dış ticaret ve sosyal, kültürel etkileşimde bulunmak mecburi hale gelmiştir. 1980'li yıllarda Türkiye, başlatılan yeniden yapılanma çalışmalarıyla dünyaya açılmaya çalışmıştır.⁹⁹ 2000'li yıllarda dışı açılım konusunda, çevresinde meydana gelen gelişmelerden dolayı bir kaygı hissetmiştir. Süregelen dönem içerisinde bu belirsizlik ortamından kurtulup, yeni bir ivme yakalayıp ve toplum içindeki dinamikleri harekete geçirip, olaylara geniş bir açıdan bakma ve değerlendirme amacını taşımaktadır.

Türkiye, içerisinde yer aldığı gelişmekte olan ülkeler kategorisi değerlendirilmesinde yabancı sermaye çekmede gerek nüfus bakımından, gerekse jeostratejik konum ve ekonomik büyüklük bakımından bulunduğu konuma uygun bir pay alamamıştır. Türkiye yabancı yatırımları çekmek için, büyük bir iç pazar, avantajlı bir coğrafi konum, uygun emek maliyeti ve geniş telekomünikasyon ağı gibi birçok avantaja sahip olmasına rağmen istediği sonuca ulaşamamıştır.

Türkiye, 2001 yılından başlayan reformları ile kamu bütçe dengesi, ekonomik büyüme ve enflasyon gibi makro ekonomik değişkenlerde önemli başarılar sağlamıştır. Makroekonomik anlamda küresel ekonomiye uyumu sağlayan yapısal reformlar, Türkiye'nin doğrudan yabancı yatırımlar için cazip hale gelmesini sağlarken; finans alanında yapılan reformlar da Türkiye'nin küresel krizden hızlı bir şekilde çıkmasına yardım etmiştir.

Türkiye tarihi ve coğrafyasıyla hem bölgesel hem de küresel bir güç olup, bu küresel aktör olma potansiyelini daha ileri taşıyıp, bölgesel güç konumunu evrensel bir niteliğe taşımayı amaçlamaktadır. Genç ve dinamik bir nüfusa, zengin doğal kaynaklara ve enerji kaynaklarını kontrol gücüne sahip olan Türkiye, şu anki ekonomik gelişmelere bakılarak, bu amaçlarına ulaşmakta başarılı olabileceği kanısına varılabilmektedir.

⁹⁹ Hatice K. Çakmak, "Türkiye'de Dış Açılma Politikalarının Yatırımlar Üzerindeki Etkisi", *Ekodialog Ekonomi ve Makale Arşivi*, http://www.ekodialog.com/makaleler/disa_acilim_yatirim_iliskisi.html, (20. Ocak 2016)

Günümüzde biraz geç kalınmış olsa da, Türkiye zorunlu olduğu dışı açılma çabalarında sonuç almaya başlamıştır. Ancak, dışı açılım belli bir tecrübe ve bilgi birikimi gerektirmekte ve Türkiye'nin henüz bu konuda yapması gereken faaliyetleri tam olarak gerçekleştirmediği düşünülmektedir.¹⁰⁰ Tüm dünyada olduğu gibi dışı açılım sürecinde Türkiye'de Balkanlardaki ekonomik potansiyeli kavramış olup, bu bölge ile ekonomik ilişkilere yönelmeye başlamıştır.

1980 sonrası tüm dünya ekonomileri etkisi altına alan, sonuçlarıyla hayatı her yönüyle etkileyen küreselleşme, ülkeleri dışı açık ekonomiye zorlayıp, diğer ülkelerle sosyal, kültürel bakımdan alış – veriş yapmaya mecbur bırakmıştır. 1990'lı yıllardan sonra Türkiye kendi gücünü ve konumunu yeniden değerlendirmek zorunda kalmış ve çok seçenekli bir dışı politika izlemeye başlamıştır. Bu kapsamda Türkiye, Balkanlara özellikle Yugoslavya'nın yıkılmasıyla birlikte ve bu devletten oluşan Cumhuriyetlerin kapitalizmi benimsemiş olmalarından dolayı, bu ülkelerle ilişkilerini geliştirip yatırımlarını artırma yoluna gitmiştir.

3.2.2. Türkiye ve Kosova İlişkileri: Tarihi Bakış

Türkiye'nin Kosova'yla ilişkileri Osmanlı Devleti dönemine dayanmakla beraber bu ilişkiler 1389'daki Kosova Savaşı ile başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin üçüncü padişahı I. Murat (Hüdavendigar) bu savaşta şehit olmuştur. Osmanlı Devleti, Kosova'yı fethetmesinden itibaren nüfusu bu dönemde çoğunlukla Sırlardan oluşan bu bölgeye Arnavutları ve Türkleri yerleştirilmeye başlamıştır. Osmanlı'nın sayesinde bu tarihten itibaren zaman ilerledikçe Kosova'da demografik yapı Arnavutlar lehine gelişmiş ve Arnavutlar çoğunluğu oluşturmuştur.

Kosova 1389'da Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra, Üsküp Sancağı'na bağlandı. Fetret Devrinde (1402–1413) bir müddet Osmanlı nüfuzundan çıkmasına rağmen 1455'te Kosova'nın kuzeyindeki topraklar da alındıktan sonra, bölgede Rumeli Eyaleti'ne bağlı Viçitrin ve Üsküp sancakları oluşturuldu. Kosova'daki idari birimler, Osmanlı yönetiminin ilk iki asrında değişiklikler yaşamakla üç sancağa bölünmüştür.

Kosova, 17. yüzyılın sonlarından itibaren girmiş olduğu savaş ve kargaşa ortamında çok fazla göç vermiştir. Bu dönem öncesindeki nüfusuna ancak iki asır sonra ulaşabilmiştir. Sırların 1788–91 savaşı esnasındaki ayaklanmaları kısa sürede bastırılmış, yeniçerilerin yerel halk üzerindeki baskısı, 1804 yılında yeni bir ayaklanmaya neden olmuştur.¹⁰¹

Kosovalı Arnavutlar ise 1912–13 Balkan Savaşları'nın sonuna kadar Osmanlı'nın “sadık Müslüman tebaası” olarak kalmaya devam etmişlerdir.

¹⁰⁰ Cansaran, s. 85.

¹⁰¹ Sipahioğlu, Tarihi ve Siyasi Yönüyle Kosova, 2009, s. 17.

Arnavutlar, Osmanlı topraklarında ortaya çıkan milliyetçi harekete karşı 1878'de, Kosova'dan ve Batı Makedonya'dan 300 delegenin katılımı ile "Prizren Birliği" adı verilen bir Arnavut Kongresi yapmışlardır. Prizren Kongresi'ni düzenleyen Arnavutlar, 1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında dönemin büyük güçlerinin Balkanlara yeni bir düzen verme çalışmasına karşı Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmaya devam etme kararı almıştır. II. Abdülhamit, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü sağlamaya yönelik olarak, Pan-İslamizm çerçevesinde bu kongreye destek vererek kongrenin milliyetçi bir kimliğe bürünmesini engellemeyi başarmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda Müslüman halkların haklarını koruyamayacak duruma gelmesiyle bu birlik, Osmanlı Devleti içinde özerklik istemeye başlamıştır.

Kosova, Balkan Savaşları'nın sonuna kadar Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır. Savaş sonunda Türk orduları Kosova'yı Sırlara terk etmek zorunda kalmıştır. 1912-13 Balkan Savaşları neticesinde Sırbistan, topraklarını 40 bin km² kadar genişletmiş, Kosova, Makedonya ve Sancak bölgelerinin işgaliyle 1.600.000 kişilik yeni bir nüfusa da sahip olmuştur. Osmanlı Balkan Savaşları'nı kaybettikten sonra geri çekilmek zorunda kalınca, 1913'te yapılan Londra Büyükelçiler Konferansı'yla, korumasız kalan Arnavut toprakları parçalanmış ve Arnavut nüfusun yaşadığı Kosova'nın Sırbistan'a verilmesine karar verildi.¹⁰² Bundan sonra Kosova Sırbistan kralığına ve daha sonra Yugoslavya'ya bağlı kalmıştır.

Türkiye, 17 Şubat 2008 tarihinde bağımsızlığına kavuşan Kosova Cumhuriyeti'ni, 18 Şubat 2008 tarihinde tanımıştır. Hemen ardından, Kosova yönetimi ile iki ülke arasında diplomatik ilişki tesis edilmiş ve bu çerçevede 1999'dan bu yana faaliyet göstermekte olan Priştine'deki Eşgüdüm Bürosu Büyükelçilik düzeyine yükseltilmiştir. Türkiye'nin ilk Büyükelçisi, 21 Nisan 2009 tarihinde Priştine'de göreve başlamıştır. Kosova'nın Büyükelçilik açma kararı aldığı ilk 10 ülke arasında Türkiye'de yer almıştır. Türkiye, Kosova'nın istikrarına, toprak bütünlüğüne, kalkınmasına, Avrupa ve Avrupa-Atlantik yapılarıyla bütünleşmesine, ayrıca bölgesinde dostane ve yapıcı komşuluk ilişkileri tesis etmesine büyük önem atfetmektedir. Bu çerçevede, 1999 yılında düzenlenen NATO hava hareketine katılan Türkiye, savaştan sonra da Kosova'ya siyasi, askeri, insani ve ekonomik alanlarda yardım sağlamaya devam etmiştir. 2008 yılından bu yana geçen sekiz yılda, Türkiye ile Kosova arasında siyasal alanda çok yakın ilişkiler kurulmuştur. Karşılıklı ziyaretlerin yoğunluğu da ilişkilerin ulaştığı seviyeyi göstermektedir. Ayrıca TİKA'nın aracılığıyla yürüttüğü çeşitli projeler ile hem yardım hem de ekonomik kalkınma projeleri desteklenmektedir.¹⁰³

¹⁰² *Kosova'da Osmanlı Yönetimi*, <https://kosovam.wordpress.com/osmanli-yonetimi/>, (22 Ocak 2016)

¹⁰³ T.C Dışişleri Bakanlığı, Türkiye - Kosova İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr>, (22 Ocak 2016)

3.2.3. Kosova – Türkiye Ticari İlişkileri

Türkiye bütün ülkelerle olduğu gibi Balkan ülkeleriyle de ticari ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek çabası içerisinde bulunmaktadır. Bilakis Yugoslavya dağıldıktan sonra oluşan küçük devletleri önemsememezlik etmemiş, tarih boyunca olan ilişkileri daha ileri seviyelere taşımak için ister siyasal ister ekonomik ilişkiler kurmuş ve yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Bu ülkelerden biri olan Kosova Cumhuriyeti ile de siyasal ve ekonomik olarak güçlü bağlar kurmuştur. Türkiye – Kosova ilişkileri, ortak tarihi geçmişten günümüze ulaşan dostluk bağları temelinde çok iyi düzeyde seyretmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti, Kosova savaşından önce, savaş sırasında ve sonrasında Kosova'ya ister siyasi, askeri ister ekonomik ve insani her türlü yardımı sağlamıştır. Türkiye, Kosova savaşından sonra BM (UNMIK)'in kurmuş olduğu Geçici Öz Yönetim ile çeşitli anlaşmalar yapılmış ve ister Kosova'nın inşasında ister ekonomik kalkınmasında en yakın ve yardımcı ülke profilini çizmiştir.

Kosova savaşından sonra başlamakla beraber bağımsızlığın ilan edildiği 2008 yılından bu yana, Türkiye ile Kosova arasında ister siyasal ister ekonomik olan ilişkiler artırılmış ve bunları daha üst seviyeye taşımak için çeşitli alanlarda karşılıklı olarak anlaşmalar imzalanmış ve yürürlüğe konmuştur. Türkiye ve Kosova arasında imzalanan anlaşmalar aşağıdaki tabloda görülmektedir.¹⁰⁴

Tablo 22: Türkiye ile Kosova Arasında Yapılan İkili Anlaşmalar

Anlaşmanın Adı	İmza Tarihi
Sağlık Alanında İşbirliği Anlaşması	18.12.2003
Çevre Alanında İşbirliği Mutabakat zaptı	15.09.2004
Kosova'daki BM Yönetimi ile Türkiye Arasında Kültürel İşbirliğini Öngören Anlaşma	01.06.2005
Türkiye – Kosova Arasında “Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması” Anlaşması	08.03.2007
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Kosova Öz Yönetim Geçici Kurumları Adına Hareket Eden Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu	15.06.2007

¹⁰⁴ T.C Dışişleri Bakanlığı, Türkiye – Kosova Siyasi – Ekonomik İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kosova-siyasi-iliskileri-tr.mfa>, (18 Mart 2016)

(UNMİK) Arasında Yatırımların Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşma	
Türkiye ile Kosova Arasında Karşılıklı Vize Muafiyeti Anlaşması	13.01.2009
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kosova Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Gümrük Konularında İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması	05.01.2010
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kosova Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ekonomik İşbirliği Anlaşması	01.07.2011
Türkiye ile Kosova Arasında Serbest Ticaret Anlaşması	23.09.2013
Türkiye Cumhuriyeti ile Kosova Cumhuriyeti Arasında Yapılan Çifte Vergilemeyi Önleme Anlaşması	15.10.2015

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ticaret Müşavirliği

Yukarıdaki Tablo 22’de gösterildiği gibi, yıllar itibariyle Türkiye ile Kosova arasında imzalanan anlaşmalar gösterilmektedir. Savaştan hemen sonra Kosova’da Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu (UNMİK) tarafından düzen sağlanmış olup ve BM gözetiminde Öz Yönetim kurulmuş olup, bağımsızlık ilanına kadar geçen zaman zarfında bu yönetimlerle anlaşmalar imzalanmıştır. Türkiye ile Kosova arasında yapılan anlaşmalardan 2003 yılında imzalanan Sağlık Alanında İşbirliği Anlaşmasından başka çevre ile ilgili anlaşma, Kültürel İşbirliği Anlaşması, Eğitimde İşbirliği Anlaşması, Yatırımların Teşviki ile Korunması ile ilgili anlaşmalar takip etmiştir. Kosova 17 Şubat 2008 tarihinde bağımsızlığını ilan etikten sonra Türkiye ile işbirliğini artırmak için Kosova hükümeti ile daha büyük anlaşmalara imza atmıştır. Kosova Cumhuriyet olduktan sonra ilk iş, Türkiye ile Kosova Arasında Karşılıklı Vize Muafiyeti Anlaşması imzalanmıştır. Bu önemli anlaşmanın devamında ekonomik işbirliğini artırmak için, Gümrük Konularında İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması, Ekonomik İşbirliği Anlaşması, Serbest Ticaret Anlaşması ve en son Çifte Vergilemeyi Önleme Anlaşmaları imzalanmıştır. Türkiye ile Kosova Arasında 2013 yılında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması, 2008 yılında bağımsızlığını ilan eden Kosova’nın bağımsızlık sonrası imzaladığı ilk STA’sı olma özelliğini de taşımaktadır.¹⁰⁵ Türkiye – Kosova Serbest Ticaret Anlaşması sayesinde, Kosova’ya ihracatta karşılaşılan %10 seviyesindeki gümrük vergisi yükü 9 yıllık süre zarfında ortadan kalkması öngörülmektedir. Bununla beraber Türk ihracatçıları, devam etmekte olan Merkezi Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması (CEFTA) çerçevesinde Kosova pazarına gümrük vergisiz giriş hakkına sahip olan Arnavutluk, Sırbistan, Makedonya, Karadağ, Bosna ve Hersek, ve Moldova ihracatçıları ile eşit rekabete sahip olacaklar. Bu avantajlı rekabet koşulları Kosova’yı Türk yatırımcılar

¹⁰⁵ T.C Dışişleri Bakanlığı, Türkiye – Kosova Ekonomik İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kosova-siyasi-iliskileri-.tr.mfa>, (19 Mart 2016)

için daha cazip hale getirecek ve Kosova'daki istihdam ve üretimin gelişmesine katkı sağlamakta beraber iki ülke arasındaki bağların daha da gelişmesine hizmet edecektir.

Tablo 23: Türkiye – Kosova Dış Ticaret Değerleri (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim
2006	76	2	74	78
2007	120	3	117	123
2008	279	5	274	284
2009	278	10	267	288
2010	294	14	280	308
2011	266	10	256	276
2012	255	9	246	264
2013	279	10	269	289
2014	276	13	263	289
2015	241	8	233	249

Kaynak: TÜİK; Türkiye İstatistik Kurumu

Yukarıdaki Tablo 23'te görüldüğü üzere, Kosova ile Türkiye dış ticaret verileri geçmiş yıllara göre artış eğilimi göstermektedir. Kosova ile olan ticari ve ekonomik ilişkilerde bazı nedenlerden dolayı küçük sapmalar yaşansa da genel itibariyle bağımsızlık öncesi veriler ile kıyaslanamayacak derecede olumlu ve dikkat çekici bulunmaktadır. Kosova Cumhuriyeti yeni kurulan bir ülke olduğu için istenildiği düzeyde kaynaklar ekonomiye kaydırılmamaktadır. Fakat yıllar geçtikçe istikrarın sağlanmasıyla birlikte hem ülkenin kendi kaynakları ekonomiye yönelecek hem de diğer dış devletler Kosova'daki yatırımlarını artıracaktır. Bunun sonucunda Türkiye ile ticari ve ekonomik ilişkilerde olumlu biçimde yansıtacağı düşünülmektedir. İki devletin yaptığı anlaşmalar sonucu iki ülkenin özel sektörleri özellikle Türkiye'nin özel sektörünün daha etkin bir şekilde bağlantı kurması sonucu iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin daha ileriye gideceği düşünülmektedir.

Türkiye ile Kosova arasındaki ekonomik ilişkiler ve ticaret hacmi son yıllarda önemli gelişmeler göstermiştir. 2006 yılında 78 milyon ABD Doları olan ticaret hacmi, hızla yükselmiş ve Kosova'nın bağımsız olduğu yıla gelince 3.5 kat artarak 284 milyon Dolara ulaşmıştır. Dış ticaret hacmi 2010 yılında zirveyi görerek 308

milyonla en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 2010 yılından günümüze deın dış ticaret hacmi küçük sapmalar haricinde istikrarlı bir seyir izlemiş, fakat iki ülke bunu yeterli bulmamış ve artırmanın yolları aranmıştır. 2009 yılındaki ekonomik kriz iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi üzerinde olumsuz herhangi bir etki yaratmamıştır.

2006 yılında Türkiye'nin Kosova'ya ihracatı 76 milyon dolar seviyelerindeyken Kosova'dan ithalatı ise 2 milyon dolar civarında seyretmektedir. Türkiye'nin ihracatı yıllar itibariyle önemli bir artış göstermiştir. 2010 yılında Kosova'ya yapılan ihracat 295 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. 2015 yılı verileriyle ihracat 241 milyon dolar seviyesindedir. Kosova'dan yapılan ithalata da önemli ölçüde artışlar meydana gelmiştir. 2010 yılında 14 milyon dolara ulaşmıştır. Türkiye ile Kosova arasında tabloda görüldüğü üzere dış ticarete ihracat ithalat arasında önemli oranda fark bulunmaktadır. Dış ticaretin eğimi her zaman Kosova'nın aleyine doğru bir gelişme göstermiştir. Verilerden de açıkça görülmektedir ki Türkiye ile yapılan ticaret Kosova için çok önemlidir.

Tablo 24: Kosova'nın İlk 10 Ülke Dış Ticaret Verileri

Ülke	İhracat	Ülke	İthalat
İtalya	49.660	Sırbistan	368.239
Arnavutluk	44.017	Almanya	273.029
Çin	42.154.	Türkiye	238.266
Makedonya	35.947	Çin	204.933
Hindistan	27.425	İtalya	202.865
Sırbistan	27.295	Yunanistan	137.549
Karadağ	16.071	Slovenya	66.707
Almanya	11.340	Bosna Hersek	64.791
Türkiye	10.365	Hırvatistan	62.944
İsviçre	10.038	ABD	62.944

Kaynak: Kosova İstatistik Ajansı / Referenca: Agjencia e Statistikave të Kosovës

Türkiye Kosova için dış ticarete önemli bir ülkedir. Dış ticaret verilerinde Tablo 24'te görüldüğü üzere Türkiye Kosova'nın hem ihracatında hem ithalatında önemli bir yerdedir. Türkiye Cumhuriyeti Kosova'nın en fazla ihracat yaptığı ilk

sekiz ülke içinde yer almaktadır. İthalatta ise Sırbistan ve Almanya'nın ardından Türkiye, Kosova'nın en fazla ithalat yaptığı üçüncü ülke konumunda yer almaktadır. Kosova'nın Türkiye'den yaptığı ithalat tek başına %9 oranındadır ve bu oranın yapılan anlaşmalarla birlikte daha üst seviyelere ulaşılacağı beklenmektedir.¹⁰⁶ Ayrıca Kosova Siyasi Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü (KİPRED) tarafından yapılan bir araştırmaya göre Kosova'nın en iyi işbirliği yaptığı ülkeler arasında Türkiye ve Arnavutluk yer almıştır. Türkiye'nin ve Arnavutluk'un diğer bölge ülkelerine göre Kosova ile hem siyasi hem de ekonomik ilişkilerinin daha ileride olduğu ortaya koymuştur.¹⁰⁷

2007 yılında Türkiye ihracatında Kosova 85'inci sıradadır. Kosova 2009 yılında 59'uncu sıraya yükselmiş, 2011 yılında ise 65'inci sıraya gerilemiştir. Son yıllarda iki ülke arasındaki ticaretin istikrar göstermesi ve az da olsa artış göstermesi sonucu sıralamada 50 ila 60'ıncı yerlerde yer almaktadır. Türkiye'nin ithalatındaki yeri ise 2007 yılında 142'inci sırada iken 2009, yılında 122'inci son verilere göre ise 110 ile 120. Sıralar arasında bir seyir göstermektedir.¹⁰⁸

Tablo 25: Türkiye ile Kosova Arasında Dış Ticarete Konu Olan Mal Grupları

Kosova'nın Türkiye'den İthal Etiği Ürünler	
Örme giyim eşyası ve aksesuarları	22.2 %
Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarları	13.4 %
Makine ve cihazlar, aletler, parçaları	5.5 %
Plastik ve plastikten mamul eşya	4.4 %
Elektrikli makine ve cihazlar, aksam ve parçaları	3.7 %
Kağıt ve Karton	3.4 %
Ağaç ve ağaçtan mamul eşya; odun kömürü	2.8 %
Mobilyalar, aydınlatma	2.8 %
İnciler, kıymetli taş ve metal mamulleri	2.7 %
Demir veya çelikten eşya	2.6 %
Diğer	36.6 %
Kosova'nın Türkiye'ye İhraç Etiği Ürünler	
Kauçuk ve kauçuktan eşya	42.9 %

¹⁰⁶ DEİK – Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (Foreign Economic Relations Board), *Kosova Ülke Bülteni 2012*, İstanbul, 2012, s. 3.

¹⁰⁷ Kosova Türkiye Ticaret Odası, *2015 I. Dönem Oda Bülteni*, Priştine, 2015, s. 10.

¹⁰⁸ KTTO – Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Ülke Raporu 2012*, Priştine, 2012, s. 19.

Emdirilmiş, sıvanmış, kaplanmış mensucat	26.8 %
Ham postlar, deriler (kürkler hariç) ve köseleler	9.7 %
Sentetik ve suni devamsız lifler	7.2 %
Yün, kıl, at kılı, bunların iplik ve dokumaları	6.3 %
Harp silahları	2.9 %
Kahve, çay, Paraguay çayı ve baharat	0.8 %
Makin eve cihazlar, aletler, parçaları	0.7 %
Ağaç ve ağaçtan mamul eşya; odun kömürü	0.5
Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarları	0.4
Diğer	2.8 %

Kaynak: TÜİK; Türkiye İstatistik Kurumu, Dış Ticaret İstatistikleri

Tablo 25'te görüldüğü gibi, Kosova ile Türkiye arasında dış ticarete konu olan ürün yelpazesi geniştir. Kosova başlangıçta Türkiye'den ağırlıklı olarak tekstil ve konfeksiyon ürünleri alırken, Türkiye ise daha çok kauçuk, kaplanmış mensucat ve işlenmemiş deriler ithal etmektedir.¹⁰⁹ Kosova Cumhuriyeti'nin Türkiye'den ithal ettiği ürünlerin %35.6'sını tekstil ve konfeksiyon ürünleri oluşturmaktadır. Türk firmaları konfeksiyon ve tekstil alanında Kosova'da şube ve bayilikler açmış ve üretimleri ürünlerin ihracını artırmışlardır. Türkiye'den ithal edilen diğer başlıca ürünlerden makine ve parçaları (%5.5), ağaç ve ağaçtan mamul eşya ve mobilyalar (%5.6) gelmektedir. Kosova'nın Türkiye'ye ihrac ettiği ürünlere bakarsak iki kalem ihracatın yarısından fazlasını oluşturduğunu göstermektedir. Kosova'dan Türkiye'ye ihrac edilen ürünlerden, kauçuk ve bu benzeri eşyalar ile emdirilmiş, sıvanmış, kaplanmış mensucat ihracatın nerdeyse %70'ini oluşturmaktadır. Bu ürünlerin ardından da hatırı sayılır derecede işlenmiş deriler (%9.7) ve lifler (%7.2) ihrac edilmektedir.

¹⁰⁹ KTTO – Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Ülke Raporu 2012*, Pristina, 2012, s. 20.

Tablo 26: Kosova'ya Ülkelere Göre Gelen Yatırımlar

Ülkelere göre yat	Toplam	AU	ALM	SLO	UK	İSVİÇRE	TR	HOL	ARN	ABD	FR
2013 toplam	280.2	10.7	22.4	7.1	10.7	41.7	88.6	-0.2	19.3	12.7	3.8
2013 TMI+2	149	9	-0.8	8.6	25.9	20.6	51.8	-6.8	11.2	5.2	1.5
2014 TMI+2	39.1	13.2	-9.4	-29.1	15.3	15.3	-3.7	-13.7	12.8	7	1.1

2013TMI+2 : 2013 Yılı'nın ilk yarısı

2014TMI+2 : 2014 Yılı'nın ilk Yarısı

Kaynak: Kosova Merkez Bankası (BQK)

Kosova Merkez Bankası (BQK)'nın verilerine göre Kosova ile Türkiye arasındaki dış ticarete gerçekleşen artış gibi bu iki ülke arasında yabancı yatırımlarda da artış gerçekleşmiştir. Bağımsızlığını ilan etikten sonra Kosova'da hem yabancı şirketlerde hemde yabancı yatırımlarda artış gerçekleşmiştir. İlgi çekici yatırımlar arasında gayrimenkul, inşaat, enerji ve finans sektörü yer almaktadır. Yukarıdaki tabloda Tablo 26'da görüldüğü gibi yabancı yatırımlarda, Kosova'da en fazla yatırım yapan ülke büyük bir farkla Türkiye'dir. 2013 yılında Türkiye 89 milyon dolar yatırım yaparken, sırasıyla İsviçre 41.7 milyon dolar ve Kosova'nın komşusu Arnavutluk ta 19.3 milyon dolar yatırımda bulunan ülkelerdir. 2013 yılına nazaran 2014 yılında yabancı yatırımlar azalma başlasa bile Türkiye Cumhuriyeti bu alanda yerini korumuş ve Kosova'ya diğer ülkelere nazaran daha çok yatırımda bulunmuştur.

Türkiye özel sektörünün Kosova'da başta altyapı, üretim, eğitim, sağlık, bankacılık, sigortacılık, inşaat ve tekstil olmak üzere pek çok alanda yatırım gerçekleştirilmekte ve gerçekleştirilen bu yatırımlarla binlerce kişiye istihdam sağlanmaktadır. Türk firmalarının Kosova için de hayati önem taşıyan bazı yatırımlara bakacak olursak; Türk yatırımcıların da çok önem verdiği Türk sermayeli bankaların bulunmasıdır. Kosova'da Türk Ekonomi Bankası'nın (TEB) 20, Türk sermayeli Kosova merkezli olan Banka Kombetare Tregtare (BKT) 15, İş Bankası 2 şube ile faaliyet göstermekle birlikte Halk Bankası ve Ziraat Bankası'nın da şube açma faaliyetlerine başlamıştır. Özelleştirme kapsamında Kosova'nın en önemli sigorta şirketlerinden olan Kosova e Re Sigorta şirketi de Türk sermayeli bir holding tarafından satın alınmakla birlikte, Kosova'nın en büyük fabrikalarından olan Newko Balkan konveyör fabrikası da özelleştirme kapsamında satın alınmıştır. Kosova Elektrik Dağıtım ve Tedariki (KEDS) projesinin özelleştirilmesi kapsamında hisselerin %100'nü Türk yatırımcılar tarafında satın alınmış ve Kosova eletriğini

dağıtma işini almıştır.¹¹⁰ Ayrıca inşaat alanında Kosovanın bütün altyapı projelerini Türk yatırımcılar üstlenmiştir. Bunların en önemlilerinden Priştine’de bulunan “Adem Jashari” Havalimanı 130 milyon euro yatırım yapılarak gerçekleştirilmiş ve 20 yıl yap işlet devret modeli ile imtiyaz sahibi olarak işletmesini Türk şirketi elinde bulundurmaktadır. Kosova’nın diğer altyapı projelerinden “İbrahim Rugova” Otoyolu, 600 milyon euro değerindeki Priştine – Üsküp otoyolu, 800 milyon euro tutarındaki Arnavutluk sınırından Sırbistan sınırına kadar devam eden otoyol çalışmaları bunlardan birkaçıdır.¹¹¹ Eğitim alanında yapılan yatırımlarda Türk Üniversiteler Kosova’da kampüs açma yoluna gitmekle birlikte birçok üniversiteyle de ortaklaşa protokoller imzalanmaktadır.

Kosova ile Türkiye arasındaki ticaret hacminin potansiyelin altında ve hala istenildiği düzeyde olmamasına rağmen yukarıdaki verilerden de açıkladığımız gibi ticaret hacmi kısa zamanda hızlı bir yükseliş trendine geçmiştir. Türkiye’nin ithalat payında küçük bir yere sahip olsa da Kosova’ya büyük önem vermiştir. Türkiye, Kosova’nın kalkınması, gelişmesi için ve aralarındaki ticareti geliştirmek amacıyla TİKA’yla önemli projeleri desteklemekle birlikte tek başına üstlenmektedir. Bunun dışında Kosova ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yardımcı olmak için kurulan Kosova Türkiye Ticaret Odası (KTTO) gerçekleştirdiği organizasyonlarla ikili ekonomik ilişkilerin daha ileri seviyelere çıkarılması için iki ülke arasında ticari heyet turları gerçekleştirmekte ve iş adamlarına yatırımları için yardımcı olmakla birlikte ekonomik bir köprü vazifesini görmektedir.¹¹² Ayrıca 2016 yılı Türkiye’de Kosova yılı olarak ilan edilmiş ve Kosova’nın tanıtılması için bir çok karar alınmıştır. Türkiye’de ve Kosva’da bu projelerin desteklenmesi için Türkiye’deki belediyelere bütçe verilmiştir. Bunun sonucunda 2016 yılı içerisinde Türkiye ile Kosova arasında tarihsel, siyasal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve yeni işbirliği alanlarının tesis edilmesi amaçlanmaktadır.¹¹³ Bununla birlikte yıl içinde oluşturulacak projeler sonucu iki ülke birbirini daha fazla tanıması ve yeni bir ülke olan Kosova’nın daha fazla tanınması için büyük önem arz etmektedir.

İki ülke arasında imzalanan önemli anlaşmalar etkilerini göstermeye başlamakta ve anlaşmalar gereği dış ticarete konu olan vergilerin sifıra indirgenmesi sonucu iki ülke arasında ticaret hacmi artacaktır. Bunun dışında iki ülke arasında daha fazla işbirliği yapılarak, ortak girişimlere gidilmesi, iki ülke arasında ortak fuarların düzenlenmesi, dış ticarete konu olan malların daha fazla tanıtılması, iki ülkeye ait KOBİ ziyaretlerinin fazlaştırılması bunun ötesinde giriştikleri çok taraflı ve bölgesel işbirliği oluşumları içerisindeki ortak çabaların devam etmesine ilişkin adımların atılması önem arz etmektedir.

¹¹⁰KTTO - Kosova Türkiye Ticaret Odası, 2013 2. Dönem Oda Bülteni, Priştine, 2013, s. 5.

¹¹¹KTTO - Kosova Türkiye Ticaret Odası, 2014 4. Dönem Oda Bülteni, Priştine, 2014, s. 14.

¹¹²KTTO – Kosova Türkiye Ticaret Odası, <http://www.kt-to.org/> (1 Nisan 2016)

¹¹³2016 Kosova Yılı Programı, <http://www.ytb.gov.tr/uploads/new/sva/5.pdf> (1 Nisan 2016)

4. TÜRKİYE İLE KOSOVA ARASINDAKİ TİCARETİN AMPİRİK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. Türkiye ile Kosova Arasındaki Ticaretine Yönelik Ampirik Testler

4.1.1. Giriş

Gerçekleştirdiğim çalışmanın temel amacı; Türkiye ile Kosova arasındaki ekonomik işbirliği düzeyinin ortaya konmasıdır. Bununla birlikte, Türkiye'nin Kosova için sadece ekonomik olarak değil sosyo – kültürel, siyasi gibi birçok alanda çok önemli ve yardımcı bir ülke olduğunu anlatılmaya çalışılmıştır. Bir önceki bölümde, Kosova ekonomisi ve Türkiye ile Kosova arasındaki ticari ilişkileri verilerle anlatmakla birlikte Türkiye'nin Kosova'nın bağımsızlık öncesinden başlayarak Kosova ekonomisi ve kalkınması dışında dünyada tanınması için yaptığı ve imzalanan anlaşmalarla bunu daha ileri bir seviyeye çıkacağını anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın bu bölümünde, Türkiye ile Kosova GSYİH'larında bir artış olması durumunda iki ülke arasındaki ticaretlerinde nasıl bir etkinin ortaya çıktığı araştırılmaya çalışılmıştır. Bunun için iki ülke arasındaki gerçekleştirilen dış ticaret verileriyle, Türkiye ve Kosova'ya ait GSYİH verileri arasındaki ilişki aşağıda açıklayacağımız hesaplamalara tabi tutularak gerçekleşen etki gözlemlenmiştir.

4.1.2. Veri Seti ve Çalışmada Kullanılan Ekonometrik Yöntem

4.1.2.1. Veri Seti

Bu çalışmada, Türkiye ile Kosova'nın GSYİH verilerinde bir artış sonucu iki ülke arasındaki dış ticaretlerinde nasıl bir etki yaratıldığını araştırmakta ve veri seti de buna göre seçilmiştir. Çalışmada bu etkiyi ölçmek amacıyla seçilen değişkenler, literatürde örnek alınan bazı çalışmalar referans olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada veri seti, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Kosova İstatistik Kurumu (ASK-Agencia e Statistikave te Kosoves), Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) ve Kosova Cumhuriyeti Merkez Bankası (BQK) verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Türkiye'nin Kosova'ya ihracat ve ithalat verileri TÜİK'in Temel İstatistikleri veri tabanından yararlanılmıştır. Türkiye'nin cari fiyatlarla GSYH verileri Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden (EVDS) alınmıştır. Kosova'ya ait cari fiyatlarla GSYH verileri Kosova Cumhuriyeti Merkez Bankası ve Kosova İstatistik Kurumu'ndan alınmıştır. Türkiye'nin

Kosova'ya gerçekleştirdiği ihracat ve ithalat'ına ilişkin aylık veriler mevcutken, iki ülkeye ait GSYH verilerinin aylık değil de çeyreklik yayınlanması analizde verileri çeyreklik olarak kullanmaya itmiştir. Analizin 2006:1–2015:4 dönemleri itibarıyla sınırlandırılmasının nedeni, Kosova'nın 2008 yılında bağımsız olması ve Kosova'ya ait 2006 yılından daha eski verinin mevcut olmamasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 27: Çalışmada Kullanılan Veriler ve Kısaltmaları

Kısaltma	Değişken Adı
TKEXSA	Türkiye'nin Kosova'ya İhracatı (Milyon \$)
TKIMSA	Türkiye'nin Kosova'dan İthalatı (Bin \$)
TRGDPSA	Türkiye'nin Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (Milyon \$)
KGDP	Kosova'nın Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (Milyon \$)

4.1.2.2. Ekonometrik Yöntem

Bu başlık altında , Türkiye ile Kosova arasında gerçekleşen dış ticaret ve buna göre seçilen parametreler test edildiğinden, çalışmada kullanılan ekonometrik yöntemlerle ilgili bilgi ve izlenilen yol anlatılmaktadır. Çalışmamızın zaman serisi analizinde en önemli kavram durağanlık olup, ortalamasıyla varyansı zaman içinde değişmeyen ve iki dönem arasındaki kovaryansı (ortak varyansı) bu ortak varyansın hesaplandığı yalnızca iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı olan olasılıklı bir süreç için durağan denilmektedir. Çalışmamıza başlarken ilk olarak zaman serileri oluşturularak, bu seriler programa aktarılarak analize tabi tutulmuştur. Çalışmada verilerin programa aktarılmasından sonra, ADF (Augmented Dickey Fuller) Testi, Birim Kök Testi, Johansen Eşbütünleşme Testi, Granger Nedensellik Testi, Etki – Tepki (Impulse – Response) Analizi ve Varyans Ayrıştırması (Variance Decomposition) Testleri uygulanmıştır. Analizde kullanılan tüm testler ve tahminlerde Eviews 5.1 ekonometri programından yararlanılmıştır.

Çalışmamızda analiz gerçekleştirilirken serilerin mevsimsel etkiye sahip oldukları görülmüştür. Serileri mevsimsellik etkisinden arındırmak için Hareketli Ortalamalar (Moving Average Methods) Yöntemi kullanılarak mevsimsellikten arındırılmıştır. Analizimizdeki serileri mevsimsellikten arındırmak, seriler ölçüldüğü birime bağlı olarak benzer biçimde tekrar eden seyre sahip olup, serilerin

açıklayıcılığının azalmasına neden olur. Analizimizin devamında durağan olmayan serileri durağan olmayan serileri durağan hale getirilmiştir. Eğer durağan olmayan serilerin olduğu durumda yapılan tahminlerde sahte regresyon ortaya çıkacak ve yanıltıcı sonuçlara ulaşılabilecektir.¹¹⁴ Zaman serilerinde durağanlığın olması durumunda, ortalama, varyans ve otokorelasyon gibi göstergelerin zaman içinde sabit olduğu anlamına gelmektedir. Zaman serileri “farksal durağan” ve “trendsel durağan” olarak iki başlık altında ayrılabiliriz. Zaman serisi durağan olmayan bir trende sahip ise, bu trend seriden ayrıştırılmak suretiyle durağan hale getirilebilir veya zaman indeksi regresyon modeline bir değişken olarak eklenerek seride durağanlık yakalanır. Eğer trend yukardaki metod ile yakalanamıyor ise zaman periyotları yada sezonsal değişimler sabit değerlere sahip olabilir demektir ki bu tür serilere de “farksal durağan” zaman serileri denilmektedir. Seriler durağan hale getirildikten sonra daha sonra geniş olarak açıklayacağımız birim kök testi gerçekleştirilmiştir.

İki ülke ticareti ile ilgili analizimiz için seçtiğimiz serilerin uzun dönem ilişkisi ve yönü hakkında sonuçlar almak için Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testleri gerçekleştirilmiştir. Granger nedensellik testinin amacı, regresyonda bağımsız değişken X’in bağımlı değişken Y ile bir nedensellik ilişkisi içinde olduğu ve bunun için iki temel koşulun sağlanması gerekliliği. Bu koşullardan ilki; bağımlı değişken X’in bağımsız değişken Y’yi tahmin etmeye aracılık etmesi, ikinci koşul ise; Y’nin X’i tahmin etmede etkili olmayacağıdır.¹¹⁵

Çalışmamızın son aşamasında ise Etki – Tepki Analizi ve Varyans Ayrıştırması Testleri yapılmıştır. Etki – Tepki (Impulse – Response) Analizi gerçekleştirilen analizi ve modelin öngörü hata varyansını ölçerken, Varyans Ayrıştırması (Variance Decomposition), artıkların analizinde kullanılmakta olan tekniklerdir.¹¹⁶

Değişkenler arasındaki analizi örnek gösterilen yöntem dahilinde yapabilmek amacıyla çalışmada aşağıda gösterilen sıralama izlenecektir.

- Analize dahil edilen değişkenlerin durağanlığın, birim kök testleri ile araştırılması,
- Optimal gecikme uzunluğunun bilgi kriterlerine bakılarak saptanması
- Değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönem ilişkileri Johansen Eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri ile belirlemek,
- Varyans ayrıştırması ve Etki – Tepki sonksiyonları ile değişkenler arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi.

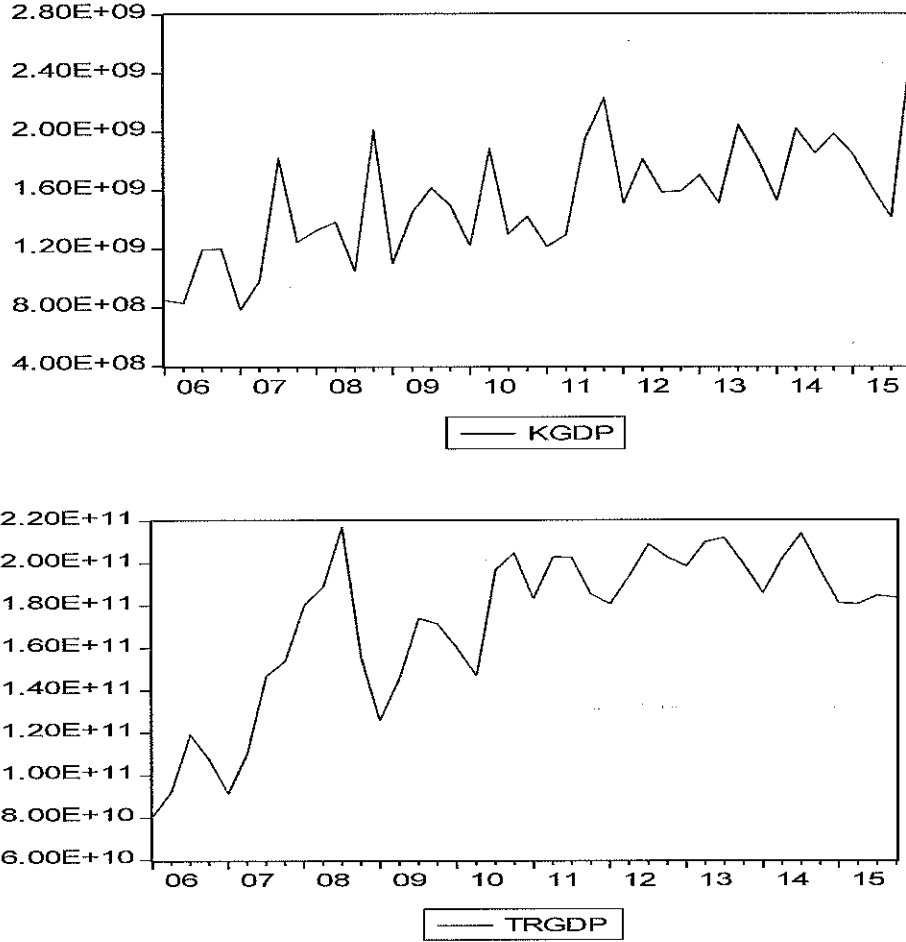
¹¹⁴ Aziz Kutlar, *Uygulamalı Ekonometri*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım Yayınevi, 2009, s. 320.

¹¹⁵ Levent Aksu, *Türkiye’de İktisadi Büyümenin Kaynakları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya, 2011, s. 188.

¹¹⁶ E. Yasemin Bozdağlıoğlu, *Türkiye’ye Gelen Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımların Türkiye’nin İhracat Performansına Etkilerinin Analizi*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Aydın, 2010, s. 206.

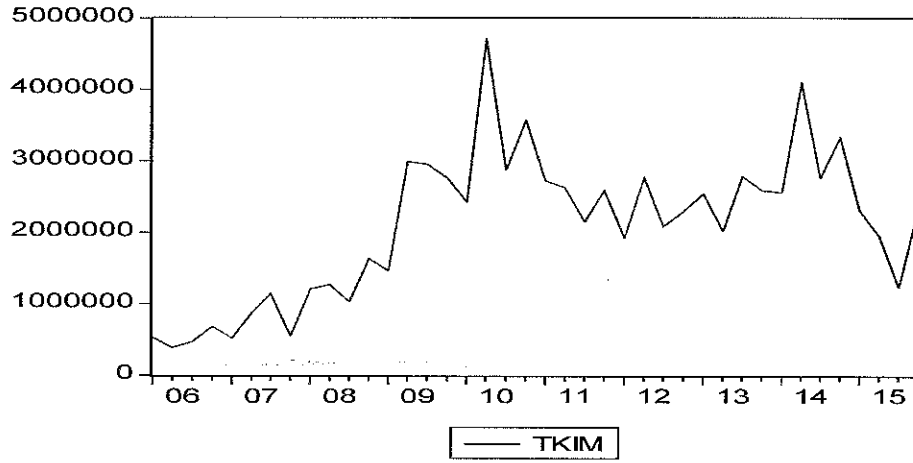
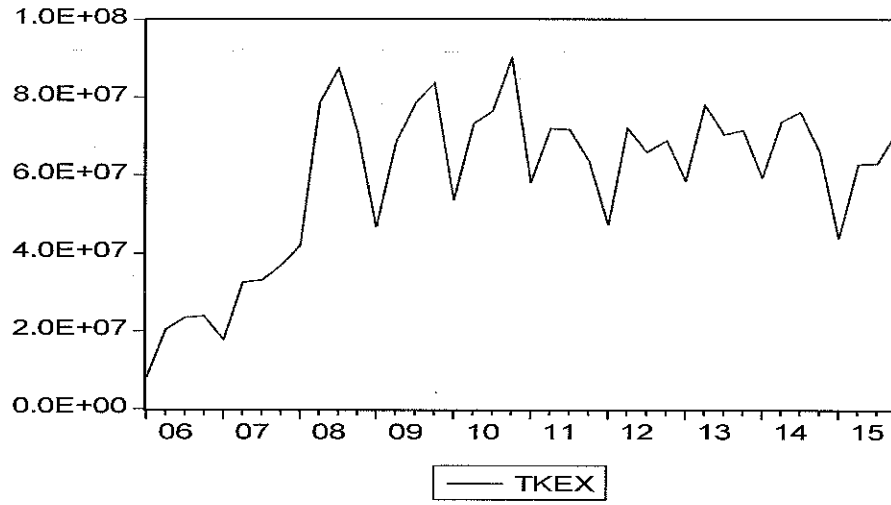
4.1.2.2.1. Verilerin Trend Analizi ve Mevsimsellikten Arındırılması

Çalışmada kullanılan değişkenlere ait grafikler ve değişkenlerin serileri aşağıda yorumlarıyla birlikte gösterilmiştir.

Şekil 8: Kosova ve Türkiye'nin 2006:1 – 2015:4 Yılları Arasındaki Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GDP) Serileri

Şekil 8'de görüldüğü üzere, Kosova ve Türkiye Cumhuriyeti'nin 2006 yılının birinci çeyrei ile 2015 yılının son çeyreği arasındaki Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GDP) serileri grafik olarak gösterilmektedir. Kosova'nın GSYİH (KGDP) serisinde hem yığılım hem de artan bir trend etkisi görülmektedir. Türkiye'nin GSYİH (TRGDP) serisine baktığımızda 2008-2009 kriz yılları haricinde artan bir trend etkisine sahip olduğu görülmektedir.

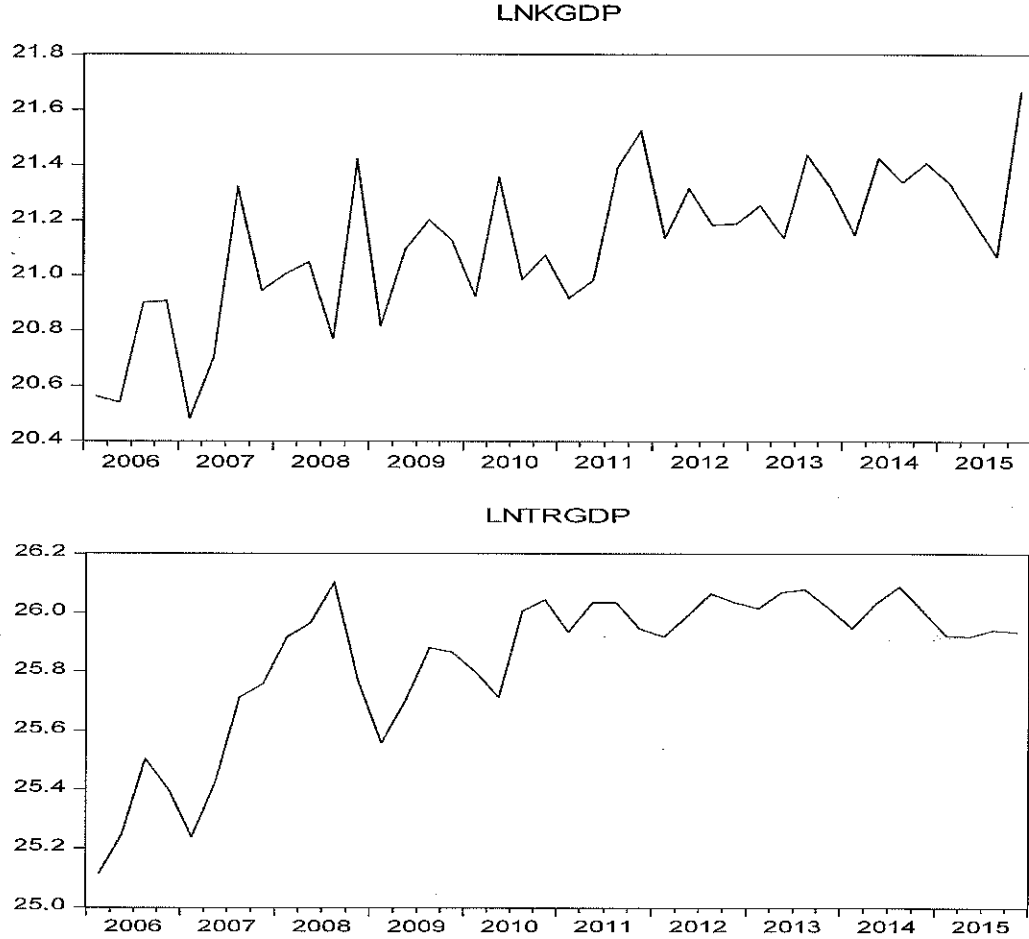
Şekil 9: Kosova ve Türkiye'nin 2006:1 – 2015:4 Yılları Arasındaki Dış Ticaret Serileri

Yukarıdaki Şekil 9'da görüldüğü gibi Türkiye'nin Kosova'ya İhracatı (TKEX) ve Türkiye'nin Kosova'ya İthalatı (TKIM) 2006 yılının birinci çeyreği ile 2015 yılının son çeyreğini içine alan seriler yardımıyla gösterilmiştir. Türkiye'nin Kosova'ya İhracatı (TKEX) ve Kosova'ya olan İthalatı (TKIM) serilerinde yağılım ve de dalgalı bir trend etkisi mevcuttur.

Çalışmamızda VAR Modeli'nde bir analizin gerçekleştirilebilmesi için, analizde kullanılacak verilere bazı testlerin yapılması ve analize hazır hale getirilmesi gerekmektedir. Birinci aşamada değişkenlerin üssel olarak artması sebebiyle ortaya çıkacak aşırı değişimi dengelemek ve bu değerleri doğrusal hale getirip varyansta durağanlığı sağlamak için değişkenlere doğal logaritmik dönüşüm uygulanmıştır. Ayrıca analizin devamında kullanılacak değişkenlerin logaritmik halleri kullanılmıştır. Gerçekleştirilen bu birinci işlem ile kullanılan değişkenler aynı düzeye getirilmiştir. Analizde uygulanan ikinci aşama olarak, yukarıda da şekiller yardımıyla gösterilen değişkenlerin mevsimsel etkiye sahip olduğu anlaşılmış olup

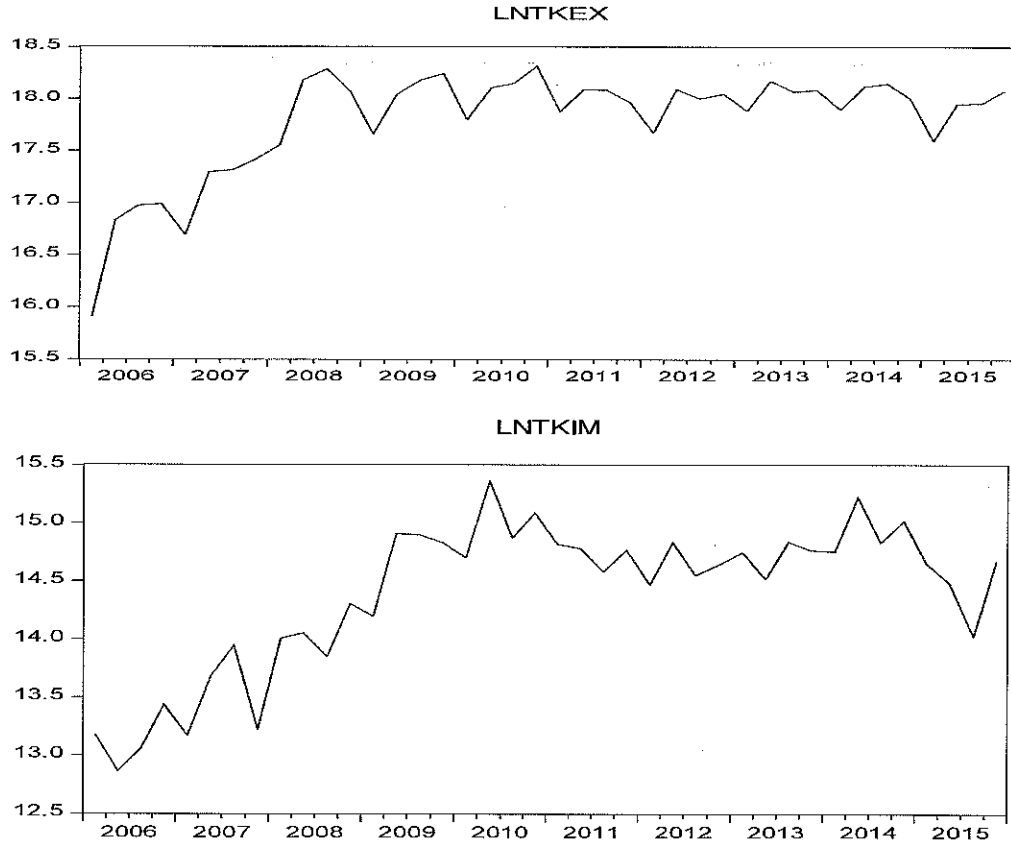
Hareketli Ortalamalar Yöntemi (Moving Avarage Methods) yöntemi kullanılarak değişkenler mevsimsellikten arındırılmıştır. Zaman serileri tekrar eden bir seyre sahip olabilirler ve kullanılan bu seriler mevsimsellikten arındırılmasa, değişkenlerin açıklayıcılığını azaltmasına neden olur.

Yukarıda mevsimsel etkiye sahip olduğu görülen değişkenlerin serileri mevsimsellikten arındırılmış durumları aşağıda şekiller yardımıyla gösterilmektedir.

Şekil 10: Kosova ve Türkiye'nin 2006:1 – 2015:4 Yılları Arasındaki Mevsimsellikten Arındırılmış Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GDP) Serileri

Yukarıdaki Şekil 10'da çeyrek logaritmik ve mevsimsellikten arındırılmış Kosova'nın Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (LNKGDP)'si ve Türkiye'nin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (LNTRGDP) serileri gösterilmektedir. Her iki seride de yağılım ve dalgalı bir trend etkisi mevcut olduğu görülmektedir.

Şekil 11: Kosova ve Türkiye'nin 2006:1 – 2015:4 Arasındaki Mevsimsellikten Arındırılmış Dış Ticaret Serileri

Şekil 11'de çeyrek olarak alınmış serilerin logaritmik ve mevsimsellikten arındırılmış Türkiye'nin Kosovaya İhracatı (LNTKEX) ve Türkiye'nin Kosova'ya İthalatı (LNTKIM) serileri gösterilmektedir. Türkiye'nin Kosova'ya gerçekleştirdiği ihracatı gösteren seride yağılım ve normal ve düz bir trend etkisine sahipken Türkiye'nin Kosova'dan gerçekleştirdiği ithalatı gösteren seri yağılım ve dalgalı bir trend olduğu görülmektedir.

Gerçekleştirilen çalışmada analiz edilen veri seti zaman serisi olduğu için, analiz edildikleri dönem içerisinde serilerin durağan olup olmadıkları incelenmeleri gerekir. Eğer durağan olmayan seriler denklemlere konulursa, gerçekte olmayan sonuçların ve ilişkileri varmış gibi gözükmesine neden olur. Bizim çalışmamızda kullandığımız seriler de durağan bir yapıya sahip olmadıkları için durağan hale getirilmiştir. Durağanlık testlerinde en yaygın olarak kullanılan birim kök testleri kullanılmaktadır. Bizim bundan sonraki aşamada seriler birim kök testine tabi tutulmuş ve durağan bir yapıya kavuşturularak analizde serilerin durağan olarak kullanılması sağlanmıştır.

4.1.2.2.2. Birim Kök Testleri

Analizimizin diğer bölümlerinde zaman serilerinin ortalamalardan sapmalar gösterdiğini belirtmiştik. Bu sapmaların büyüklüğüne göre seriler durağan ve durağan olmayan seriler olarak iki ayrı grupta incelenir. Zaman serileri analizlerinin gerçek ilişkiyi açıklayıp açıklamadığı serilerin durağanlığı ile önemli derecede ilişkilidir. Serilerin durağan olması durumu, zaman içinde varyansın ve ortalamanın sabit olması ve gecikmeli iki zaman periyodundaki değişkenlerin kovaryansının değişkenler arasındaki gecikmeye bağlı olup zamana bağlı olmamasıdır. Bu durum, ortalamasıyla varyansı zaman içinde değişmeyen ve iki dönem arasındaki ortak varyansı ve bu ortak varyansın hesaplandığı döneme değil de yalnızca iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı olan olasılıklı bir süreç için durağandır, denilmektedir. Serilerin durağan olmaması sonucu, seriler trend içerir ve bunun sonucunda sahte regresyon gibi durumlarla karşı karşıya kalınır.

Çalışmada kullanılan seri durağan değil ise seri fark alınarak durağan bir yapıya kavuşturulur. Zaman serisinin d'inci farkı durağan ise o seri d'inci dereceden entegre (bütünleşik) olmuş anlamına gelir ve I(d) olarak gösterilir. Bunun için de zaman serisi analizimizde birim kök testi ile durağanlığı analiz edilerek başlanmaktadır.¹¹⁷ Zaman serilerinin durağanlık testleri için kullanılan çok sayıda yöntem mevcuttur. Analizlerde en çok kullanılanların başında ADF Testi, Philips Perron Testi, KPSS Birim Kök Test'leridir. Biz analizimizde, serilerin durağanlığının sınanmasında Dickey-Fuller tarafından Genişletilmiş Dickey – Fuller (Augmented Dickey-Fuller-ADF) birim kök testini kullanacağız.

4.1.2.2.2.1. Augmented Dickey Fuller Testi (ADF)

Dickey-Fuller testi, çalışılan serilerde birim kök'ün var olup olmadığını (serilerin durağan olmadığını) belirtmek için kullanılan bir testir. Bu testin ilk olarak açıklanması, Dickey D.A. ve W.A. Fuller'in 1979 yılında "Journal of American Statistical Association" adlı dergide yayınladıkları makalelerde görülmüştür. Bu testin bazı hataları olmasına rağmen serilerin birim kök taşıyıp taşımadığının belirlenmesi için mutlak suretle DF testinin yapılması şart niteliği taşımaktadır.¹¹⁸ Dickey- Fuller testinin kullanılmakta olan test denkleminin en genel haliyle aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

$$\Delta Y_t = a + bt + \gamma Y_{t-1} + c \sum \Delta Y_{t-1} + ut \quad (4.1)$$

¹¹⁷ Bozdağlıoğlu, s. 217.

¹¹⁸ *Durağanlık Analizi, Birim Kök Testleri ve Trend*, <http://www.deu.edu.tr/userweb/onder.hanedar/dosyalar/Metin.pdf> (15 Nisan 2016)

Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) serilerin durağan olup olmadıkları için aşağıda gösterilen alternatif regresyon modelleri kullanılarak da belirlenebilir.

$$\Delta Y_t = a_0 + a_1 Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \beta \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4.2)$$

$$\Delta Y_t = a_0 + a_1 trend + a_2 Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \beta_1 \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4.3)$$

Yukarıda gösterilendenklemlerden en sonuncusu (4.3) ile günümüzde analizde kullanılmakta olan serilerin birim kök içerip içermediğini açıklamada daha yüksek bir işlevselik kazandırılmıştır. Denklemdaki Y, teste tabi olan zaman serisini, Δ birinci derece fark operatörü, ε işareti ise denklemdaki hata terimini ifade etmektedir.

Aşağıda ADF testinin kullanıldığı üç durum anlatılmaktadır.

- **Zaman serisinde trend yoksa ve 0 noktasına yavaşça yaklaşıyorsa:** Bunun sonucunda t istatistiği kullanılır ve bu t istatistiği θ 'nin OLS kestiricisidir. Fakat ADF-t istatistiği standart t dağılımına sahip değildir. Bu testin hipotezi aşağıda gösterildiği gibidir.

Ho: $\theta = 0$ (birim kök mevcuttur, durağanlığı sağlamak için fark alınmalıdır)

Ha: $\theta < 0$ (birim kök yoktur)

- **Zaman serisinde trend söz konusu değilse ve 0'dan başka bir değere yavaşça yaklaşıyorsa:** Bunun sonucunda yukarıda gösterdiğimiz modelden farklı olarak modelde bir sabit terim yer alır.Yapılan test için hipotez yukarıda gösterilen birinci modelde olduğu gibi kullanılır.

- **Zaman serisinde trend mevcut ise ve trend doğrusu etrafında şekillenen bir yönelim var ise:** Bunun sonucunda yukarıdaki modelde (ikinci model) olduğu gibi bir sabit terim mevcuttur. İkinci modelden farklı olarak zamansal bir trend bulunmaktadır. Bu durumda, data fark alınarak onu durağanlaştırmak veya a modelde trendin eklenmesi yoluyla deterministic trendin düzeltilmesi gerekliliğinin olup olmaması test edilmektedir.¹¹⁹

Hipotez aşağıda gösterildiği gibi kurulur:

Ho: $\theta = 0$ (birim kök mevcuttur, durağanlığı sağlamak için fark alınmalıdır)

Ha: $\theta < 0$ (trendsel durağanlık söz konusudur, modele trend eklenerek analiz edilmeli)

¹¹⁹ Aksu, s. 174.

Analizde kullanılan değişkenlerin durağan olup olmadıkları ADF (Augmented Dickey Fuller) birim kök testiyle araştırılmış olup sonuçları aşağıda tablolarda sunulmuştur.

Tablo 28: Değişkenlerin Düzey Değerlerine (0) İlişkin ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit ADF Test İst.		Sabit ve Trendli ADF Tesst İst.	
TKEXSA	-2.559757 (0.1101)	-3.615588(%1) -2.941145(%5) -2.609066(%10)	-2.123733 (0.5166)	-4.219126(%1) -3.533083(%5) -3.198312(%10)
TKIMSA	-2.173621 (0.2187)	-3.610453(%1) -2.938987(%5) -2.607932(%10)	-2.335860 (0.4058)	-4.211868(%1) -3.529758(%5) -3.196411(%10)
TRGDPSA	-1.894209 (0.3304)	-3.670170(%1) -2.963972(%5) -2.621007(%10)	-1.285315 (0.9999)	-4.309824(%1) -3.574244(%5) -3.221728(%10)
KGDPSA	-3.350239 (0.0202)	-3.639407(%1) -2.951125(%5) -2.614300(%10)	-3.310939 (0.0806)	-4.234972(%1) -3.540328(%5) -3.202445(%10)

Not: Parantez içindeki %1, %5, %10 değerleri anlam düzeyini ifade eden MacKinnon kritik değerlerini ifade etmektedir.

Yapmış olduğumuz teste serilerimizin durağan olup olmadıklarını anlamak için, Olasılık değerlerinin (Prob. Değeri) 0.05 ten küçük veya ADF t-istatistiği değerleri % 1, %5, %10 anlam düzeyinde MacKinnon değerlerinden daha küçükse durağandır diyebiliriz. Bir üçüncüsü de ADF t-istatistiği değerlerinin mutlak değerleri alındığında %1, %5, %10 anlam düzeyinde MacKinnon değerlerinden büyükse verimiz durağandır deriz.

Tablo 28'de Değişkenlerin düzey değerlerine I(0) ilişkin ADF Birim Kök Testi sonuçlarına baktığımızda durağan olmadıkları görülmektedir. Değişkenlerin olasılık değerleri (Parantez içinde) 0.05 ten büyük olduklarını ve ADF t-istatistiği verilerinin %1, %5, %10 anlam düzeyinde MacKinnon kritik değerlerinden daha küçük (Mutlak değeri alındığında daha büyük) olmadığı için durağan değildir.

Durağan olmayan serilerin birinci farkları alınarak yapılan durağanlık testinin sonuçları aşağıda tabloda verilmiştir.

Tablo 29: Değişkenlerin Birinci Farklarına (1) Göre ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit ADF Test İst.		Sabit ve Trendli ADF Tesst İst.	
TKEXSA	-4.345730 (0.0014)	-3.621023(%1) -2.943427(%5) -2.610263(%10)	-3.997389 (0.0578)	-4.234972(%1) -3.540328(%5) -3.202445(%10)
TKIMSA	-9837259 (0.0000)	-3.615588(%1) -2.941145(%5) -2.609066(%10)	-10.52878 (0.0000)	-4.219126(%1) -3.533083(%5) -3.198312(%10)
TRGDPSA	-4.557440 (0.0008)	-3.621023(%1) -2.943427(%5) -2.610263(%10)	-4.162986 (0.0544)	-4.323979(%1) -3.580623(%5) -3.225334(%10)
KGDP SA	-4.962024 (0.0003)	-3.639407(%1) -2.951125(%5) -2.614300(%10)	-5.595692 (0.0003)	-4.252879(%1) -3.548490(%5) -3.207094(%10)

Not: Parantez içindeki %1, %5, %10 değerleri anlam düzeyini ifade eden MacKinnon kritik değerlerini ifade etmektedir.

Tablo 29'da düzeyde durağan olmayan değişkenlerin birinci farkları I(1) alınarak durağan hale getirilmiştir. Tablodaki verilere baktığımızda, olasılık değerlerinin artık 0.05 değerinden daha küçük ve ADF t-istatistiği verilerinin %1, %5, %10 anlam düzeyinde MacKinnon kritik değerlerinden daha küçük ve durağan olduklarını görmekteyiz.

4.1.2.2.3. Johansen Eşbütünleşme (Cointegration) Analizi

Bu analizde değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olup olmadığı araştırılmaktadır. Çalışmalarda ikiden fazla değişken kullanılırsa birden fazla eşbütünleştirici vector olma olasılığı vardır. Bu gibi durumlarda Johansen Eşbütünleşme Testi'ni kullanırız. Bu test öz değer ve öz vektörlere dayanarak yapılan bir testtir. Bu testi yapabilmek için değişkenlerin durağanlık derecelerinin aynı olması gerekmektedir. Daha sonra VAR Model'i kurulur ve ilgili model tahmin edilerek koentegrasyon durumuna bakılır. Bizim çalışmamızdaki değişkenlerimizin hepsi birinci dereceden durağan oldukları için bu testi kullanabiliriz.

Eşbütünleşme analizimizi gerçekleştirmeden önce gecikme uzunluğunun belirlenmesidir. VAR Modeli'nde gecikme uzunluğunu bilmediğimizden bunu program yardımıyla belirlememiz gerekmektedir. VAR Modeli'nde gecikme uzunluğunu bilmediğimizde oluşacak sorunlardan, gecikme olması gerekenden uzun belirlenirse değişkenler olması gerekenden daha yüksek değerler alırlar bu modelde aşırı parametreler sorununun ortaya çıktığının göstergesidir. Gecikme sayısı olması gerekenden az belirlenirse model eksik belirlenmiş ve serisel bağıntı sorunu ortaya çıkar, çok fazla olması sonucunda ise serbestlik derecesi azalır.¹²⁰

VAR Modeli'nde gecikme uzunluğunun belirlenmesi için en yaygın kullanılan testler; Olabilirlik Oranı Testi (LR), Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Son Öngörü Hatası (FPE), Schwarz Bilgi Kriteri (SC) ve Hannan – Quinn Bilgi Kriteri testleridir. Çalışmamızda birinci modelimizde kullanılacak gecikme uzunluğunun belirlenmesi için yapılan test sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 30: Gecikme Uzunlukları Test Sonuçları

Değişkenler: LNTKIMSA LNTRGDPSA					
Gecikme Uzunluğu	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	0.003882	0.124414	0.213291	0.155094
1	58.50993	0.000785	-1.475450	-1.208819*	-1.383409
2	10.35642	0.000700	-1.592093	-1.147708	-1.438691
3	5.550834	0.000727	-1.561765	-0.939626	-1.347003
4	9.401875	0.000645	-1.694805	-0.894911	-1.418682
5	11.90142*	0.000504*	-1.962126*	-0.984478	-1.624642*

¹²⁰ Bozdağlıoğlu, s. 221.

*İlgili kriterlere göre belirlenen en uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.

LR: Likelihood Ratio Test – LR Test İstatistiği

FPE: Final Prediction Error – Son Öngörü Hatası

AIC: Akaike Information Criterion – Akaike Bilgi Kriteri

SC: Schwarz Information Criterion – Schwarz Bilgi Kriteri

HQ: Hannan-Quinn Information Criterion – Hannan-Quinn Bilgi Kriteri

Birinci modelimiz için (TKIMSA TRGDPSA) uygun gecikme uzunluğu (5), LR Test İstatistiği (LR), Son Öngörü Hatası (FPE), Akaike Bilgi Kriteri (AIC) ve Hannan-Quinn Bilgi kriteri (HQ) testleri yardımıyla belirlenmiştir.

Bulunan gecikme uzunluğunun hata teriminin bilinen varsayımları sağlaması için otokolerasyon testi de yapılmıştır. Gecikme sayısı belirlenirken otokolerasyon sorununun olmadığı gecikme sayısı seçilmesi gerekir. Otokolerasyon sorunu genellikle bir döneme ait gözlemlerin geleceğe ait başka bir döneme taşıdıkları zaman ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızda otokolerasyon sorununun olup olmadığını Lagrange Çarpanları (Lagrange Multiplier-LM) Testi ile test edilmiştir. Otokolerasyon test sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 31: LM Otokolerasyon Testi Sonuçları

Gecikme Değeri	LM – Stat.	Prob. Değeri
1	3.989947	0.4074
2	1.605624	0.8078
3	10.06726	0.0393
4	4.230848	0.3757
5	0.783066	0.9407

Gecikme uzunluğu beş olan modelimizde LM olasılık (Prob.) değerlerinin 0.05'ten büyük olduğu tabloda görülmektedir. Bunun anlamı otokolerasyon yoktur ve H_0 hipotezini kabul ederiz. Birinci modelimiz için LR, FPE, AIC ve HQ kriterlerine göre seçilen gecikme uzunluğu LM otokolerasyon testi ile de desteklenmiştir.

Tablo 32: Ki-Kare (Chi-sq) Testi

Chi-sq	Prob.
72.61517	0.1273

Çalışmamızda değişen varyansın olup olmadığını test etmek için ki-kare (Chi-sq) ile test edilmiş ve t-istatistiği 72.61517 (Prob:0.1273) olarak bulunmuş olup hata terimleri arasında 0.05 anlam düzeyinde değişir varyans yoktur hipotezi kabul edilmiştir.

Çalışmamızın ikinci modelinde kullanılacak gecikme uzunluğunun belirlenmesi için yapılan test sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 33: Gecikme Uzunlukları Test Sonuçları

Değişkenler: : LNTKEXSA LNKGDPSA					
Gecikme Uzunluğu	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	0.002484	-0.322243	-0.233366	-0.291562
1	50.61650*	0.000642	-1.675437	-1.408806*	-1.583396*
2	8.592402	0.000608	-1.733279	1.288894	-1.579877
3	7.919504	0.000580*	-1.787547*	-1.165408	-1.572785
4	0.469400	0.000725	-1.577029	-0.777136	-1.300906
5	4.259317	0.000779	-1.525929	-0.548282	-1.188446

*İlgili kriterlere göre belirlenen en uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.

LR: Likelihood Ratio Test – LR Test İstatistiği

FPE: Final Prediction Error – Son Öngörü Hatası

AIC: Akaike Information Criterion – Akaike Bilgi Kriteri

SC: Schwarz Information Criterion – Schwarz Bilgi Kriteri

HQ: Hannan-Quinn Information Criterion – Hannan-Quinn Bilgi Kriteri

İkinci modelimiz için (TKEXSA KGDPSA) uygun gecikme uzunluğu (1), LR Test İstatistiği (LR), Schwarz Bilgi Kriteri (SC) ve Hannan-Quinn Bilgi Kriteri

(HQ) testleriyle belirlenmiştir. Bu model için otokolerasyon testi (LM) sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 34: LM Otokolerasyon Testi Sonuçları

Gecikme Değeri	LM - Stat.	Prob. Değeri
1	8.160959	0.0859

Gecikme uzunluğu 1 olan modelimizde LM olasılık (Prob.) değerlerinin 0.05'ten büyük olduğu tabloda görülmektedir. Bunun anlamı otokolerasyon yoktur ve H_0 hipotezini kabul ederiz. İkinci modelimiz için LR, SC, ve HQ kriterlerine göre seçilen gecikme uzunluğu LM otokolerasyon testi ile de desteklenmiştir.

Tablo 35: Ki-Kare (Chi-sq) Testi

Chi-sq	Prob.
18.98446	0.0889

Çalışmamızda değişen varyansın olup olmadığını test etmek için ki-kare (Chi-sq) ile test edilmiş ve t-istatistiği 18.98446 (Prob:0.0889) olarak bulunmuş olup hata terimleri arasında 0.05 anlam düzeyinde değişir varyans yoktur hipotezi kabul edilmiştir.

Modellerle ilgili gecikme uzunluğu belirlendikten sonra, bir sonraki aşamada Eşbütünleşme Testii gerçekleştirilmiştir. Eşbütünleşme Testi ile ilgili sonuçlar aşağıda tablo şeklinde gösterilmiştir.

Tablo 36: Johansen Eşbütünleşme (Cointegration) Testi Sonuçları

Değişkenler: LNTKIMSA LNTRGDPSA							
Gecikme aralığı: 1 5							
Varsayımlar	Özdeğer	İz İstat.	%5	Prob.değri	Max-Eigen İst.	%5	Prob. değeri
None*	0.567908	33.08248	18.39771	0.0002	28.52994	17.14769	0.0007
At most 1*	0.125321	4.552649	3.841466	0.0329	4.552549	3.841466	0.0329
Değişkenler: LNTKEXSA LNKGDPSA							
Gecikme aralığı: 1 1							
Varsayımlar	Özdeğer	İz İstat.	%5	Prob.değri	Max-Eigen İst.	%5	Prob. değeri
None*	0.516593	35.02051	25.87211	0.0028	27.62202	19.38704	0.0025
At most 1	0.176916	7.398483	12.51798	0.3048	7.398483	12.51798	0.3048

Test sonuçlarını yorumlayacak olursak, modellerdeki olasılık (Prob) Değerleri 0.05'ten küçük olursa Eşbütünleşik bir ilişkinin mevcut olduğu kanısına varırız. Yukarıdaki verilere bakarsak iki ayrı modelde üç değişkende de olasılık değerleri 0.05'ten küçük çıkmış Ho red edilmiş ve koentegrasyonun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bie diğer yöntem, Eğer İz istatistiği %5 kritik değerden büyük çıkarsa Ho'ı red edeiz. Verilere dayanarak Eşbütünleşme analizini aşağıdaki gibi gösterebiliriz.

Ho: Eşbütünleşme söz konusu değildir.

Ha: Eşbütünleşme söz konusudur.

LNTKIMSA LNTRGDPSA

33.08248 > 18.39771 dolayısıyla Ho hipotezi red edilir, Ha hipotezi kabul edilir.

İkinci test ise aşağıdaki gibi kurulmaktadır.

Ho: En fazla bir eşbütünleşme söz konusudur.

Ha: Değildir.

4.552649 > 3.841466 Ho hipotezi red edilir, Ha hipotezi kabul edilirken iki değişkenli modelde iki adet eşbütünleşme denklemi yer alır.

LNTKEXSA LNKGDPSA

35.02051 > 25.87211 Ho hipotezi red edilir, Ha hipotezi kabul edilir.

7.398483 < 12.51798 bu durumda Ho hipotezi red edilemezken, iki değişkenli modelimizde bir adet eşbütünleşme denklemi yer alır.

4.1.2.2.4. Granger Nedensellik Analizi

Çalışmamızda uyguladığımız Granger Nedensellik Analizi değişkenler arası ilişkinin nedenselliğinin yönünü istatistiksel açıdan belirlemede kullanılan bir testtir. Granger tarafından 1969 yılında geliştirilen nedensellik testi, iki değişken arasında bir nedensellik ilişkisinin var olup olmadığını, varsa bu ilişkinin yönünü belirlemek için kullanılmakta olan bir analiz yöntemidir.¹²¹

Granger nedensellik testi, regresyonda bağımsız değişken X'in bağımlı değişken Y ile arasında nedensellik ilişkisinde olduğu ve bunun için desaylaması gereken koşullar mevcuttur. Koşullardan ilki; bağımlı X değişkeninin, bağımsız Y değişkenini tahmin etmeye aracılık etmesi, ikinci koşul ise; Y'nin X'i tahmin etmede etkisi olmayacağıdır.¹²²

Analizin modeli;

$$Y_t = \sum \alpha_i Y_{t-1} + \sum \beta_i X_{t-1} + \epsilon_i \text{ şeklindedir.} \quad (4.4)$$

Modelimiz ile ilgili hipotez şöyle kurulur;

Ho: $\beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_n = 0$ (X, Y'nin nedeni değildir.)

Ha: En az bir β sıfırdan farklıdır (X, Y'nin nedenidir.)

¹²¹ Bozdağlıoğlu, s. 224.

¹²² Aksu, s. 188.

Eğer olasılık değerleri 0.05'ten küçük çıkarsa Ho hipotezini red edilir Ha hipotezi kabul edilir ki bunun anlamı da X'in Y ile nedensellik ilişkisi içinde olduğunu belirtmektedir. Eğer olasılık değerleri (Prob) 0.05'ten büyük çıkarsa Ho hipotezi kabul edilir ve X'in Y ile bir nedensellik ilişkisinin olmadığını belirtir.

Aşağıda değişkenlerimizin Granger Nedensellik Testi'nin sonuçları tabloda gösterilmiştir.

Tablo 37: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Değişkenler: TKIMSA TRGDPSA		
Gecikme: 4		
Nedenseliğin Yönü	F - İstatistiği	Prob. Değeri
TRGDPSA→TKIMSA	1.85598	0.1484
TKIMSA→TRGDPSA	1.02614	0.4124
Değişkenler: TKEXSA KGDPSA		
Gecikme: 2		
Nedenseliğin Yönü	F - İstatistiği	Prob. Değeri
KGDPSA→TKEXSA	1.28240	0.2912
TKEXSA→KGDPSA	0.02417	0.9761

Tablo 37'deki sonuçları yorumlayacak olursak iki modelde de değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığını görmekteyiz. Birinci modelde Türkiye'nin Kosova'dan İthalatı (TKIMSA) bağımlı, Türkiye'nin GSYİH'sı (TRGDPSA) bağımsız değişken olup aralarındaki ilişkinin yönünü bakacak olursak;

TKIMSA TRGDPSA

0.05 < 0.14.84 olduğu için Ho hipotezi kabul edilir, (X, Y'nin nedeni değildir.)

0.05 < 0.4124 olduğu için Ho hipotezi kabul edilir, (X, Y'nin nedeni değildir.)

İkinci modelde Türkiye'nin Kosovaya İhracatı (TKEXSA) bağımlı değişken, Kosova'nın GSYİH'sı (KGDPSA) bağımsız değişken olarak kurulmuş olup aralarındaki nedensellik ilişkisine bakacak olursak;

TKEXSA KGDPSA

0.05 < 0.2912 olduğu için Ho hipotezi kabul edilir, (X, Y'nin nedeni değildir.)

0.05 < 0.9761 olduğu için Ho hipotezi kabul edilir, (X, Y'nin nedeni değildir.)

Sonuçlardan da görüleceği gibi iki modelde de değişkenler arasında nedensellik ilişkisi yoktur. Gerçekleştirilen Eşbütünleşme analizinde değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin mevcut olduğunu analiz ettiğimiz verilerden görmüştük. Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olmamasına rağmen birbirleri arasında nedensellik ilişkisinin olmaması durumunu, Kosova'nın yeni bir ülke olduğu için ve Türkiye ile ticaretin son on yıldır kale alınacak bir seviyede olduğunu ıspatlayacak verinin olması ve bu verilerin istediğimiz nedensellik sonucuna ulaşmak için yeterince olmamasından kaynaklanmaktadır. İkinci bir neden ise Kosova ile Türkiyenin aralarında gerçekleştirdikleri ticaret hacminin seçtiğimiz değişkenler arasında nedensellik ilişkisini ortaya çıkarması için yeteri düzeyde olmadığından böyle bir sonuca ulaşıldığını düşünmekteyiz. Kosova ithalatının %15'i Türkiyeden gerçekleşirken, Türkiye'nin Kosova'dan gerçekleştirdiği ithalat miktarı düşük olduğu için nedensellik testine yansımamasına neden olmuştur.

4.1.2.2.5. Etki – Tepki (Impluse-Response) Analizi

VAR modelinin tahmini sonucunda elde edilen katsayıları yorumlamak oldukça zordur. Bunun yerine, yapısal analizlerin ikinci adımını oluşturan ve denklem sistemlerine verilecek şoklar karşısında, değişkenlerin vereceği tepkilerin ölçüldüğü Etki-Tepki Analizin yorumlanmasına geçilir.¹²³ VAR analizinde değerlendirdiğimiz değişkenler arasındaki dinamik etkileşimleri belirlemek için etki-tepki fonksiyonlarından yararlanırız. Analizimizde etki-tepki fonksiyonunu kullanmamız ile, modelde kullandığımız değişkenlerden bir tanesine bir birimlik şok uygulandığında hem kendisinde hem de diğer değişkenlerin bu değişime verdikleri tepkiler gözlenebilmektedir. Etki-tepki analizi ile, modelde hata terimlerinden birindeki bir standart sapmalı şokun, içsel değişkenlerin şimdiki ve gelecekteki değerlerine yönelik açıklanmasına yardımcı olur.

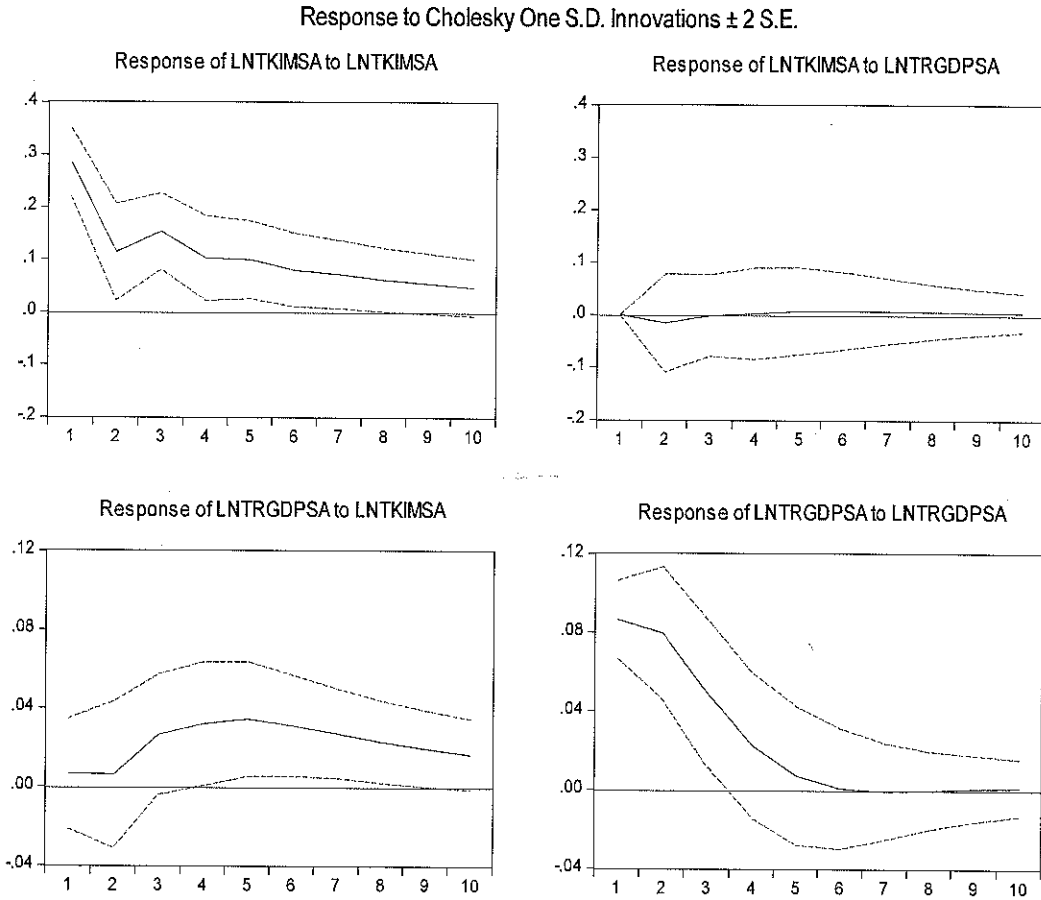
Model olarak,

$$x_t = \mu + \sum_{i=1}^{\infty} \Phi_i \varepsilon_{t-i} \quad \text{şeklinde gösterebiliriz.} \quad (4.5)$$

Çalışmada etki-tepki analizini kullanabilmemiz için, denklem sisteminin belirlenmesi gerekmektedir. Eğer denklem belirlenmemişse bunu gerçekleştirmek için VAR Modeli üzerine bazı kısıtlamalar konmaktadır ki bu durumda bizim de analizimizde kullandığımız Cholesky Ayrıştırması kullanılan en yaygın tekniktir. Bu teknik sayesinde bir seriye etki eden şokun diğer bazı seriler üzerindeki eşanlı etkiler yaratmadığını varsayar.

¹²³ Bozkurt, s.101.

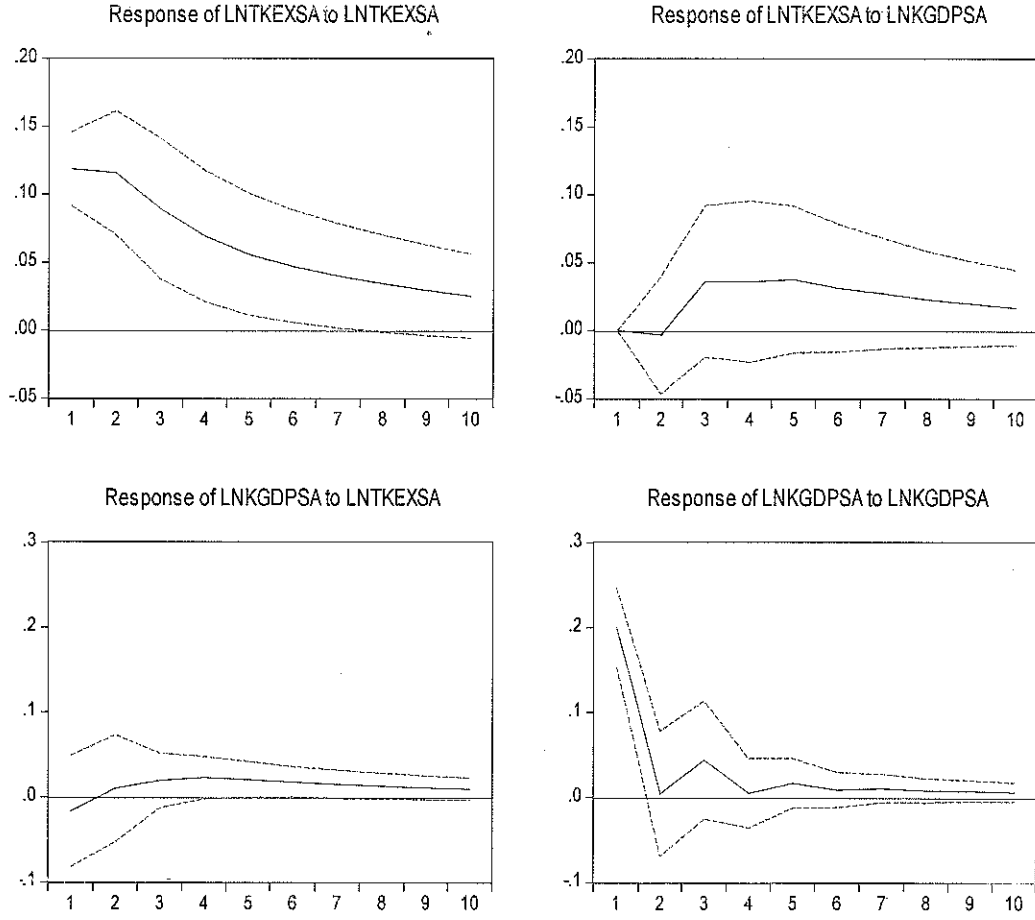
Ekonomik değişkenlere ilişkin şoklar iki kategoride toplanır. Bazı şoklar kalıcı bir karektere sahip olur ve değişkenler üstündeki etkileri uzun süre devam eder. Bu tip şoklar sisteme girildiği zaman sadece girildiği döneme değil daha sonraki dönemleri de etkilemektedir. İkinci kategorideki şoklar geçici şoklar diye adlandırılırlar. Bu tür şoklar sisteme girildiği anda önemli bir etkiye sahip olur fakat kalıcı niteliğe olmamakla birlikte izleyen dönemlerde etkileri ortadan kalkar. Aşağıda grafik olarak gösterilen sonuçlar, seriye bir birimlik şok uygulanması sonucu, diğer serinin bu değişime gösterdiği tepkileri 10 dönem boyunca göstermiştir. Şekillerdeki çizgiler güven aralıklarını gösterir.

Şekil 12: Türkiye'nin Kosova'dan Gerçekleştirdiği İthalat (LNTKIMSA) Şoku Karşısında Diğer Değişkenin Gösterdiği Tepkiler

Yukarıda gösterilen Şekil 12'te Etki-Tepki analizi yardımıyla Türkiye'nin Kosova'dan gerçekleştirdiği ithalata (LNTKIMSA) bir standart sapmalı şokun kendisi ve diğer değişken üzerindeki (LNTRGDPSA) etkisi incelenmiştir.

Response to Cholesky One S.D. Innovations ± 2 S.E.

Şekil 13: Türkiye'nin Kosova'ya Gerçekleştirdiği İhracat (LNTKEXSA) Şoku Karşısında Diğer Değişkenin Gösterdiği Tepkiler

Yukarıdaki Şekil 13'te Türkiye'nin Kosova'ya gerçekleştirdiği ihracata (LNTKEXSA) bir standart sapmalılık şokun kendisi ve diğer değişken üzerindeki (LNKGDPSA) etkisi incelenmiştir.

Şekil 13'te son iki tabloda görüldüğü üzere (LNKGDPSA to LNTKEXSA) birinci değişkenin ikinci değişken üzerindeki etkisi 10. dönem sonunda ortadan kalkmıştır.

4.1.2.2.6. Varyans Ayrıştırması (Variance Decomposition)

VAR Modeli'nde, istatistiki şokların değişkenler üzerindeki sayısal etkisini görmek için Varyans Ayrıştırması Analizi kullanılır. Varyans Ayrıştırması, VAR Modeli'nin hareketli ortalamalar kısmından elde edilir ve analizdeki değişkenlerde oluşacak bir değişimin yüzde kaçının kendisinden yüzde kaçını da diğer değişkenlerden oluştuğunu göstermektedir.¹²⁴ Analizdeki sonuçlardan yola çıkarak değişkenlerde oluşan değişimlerin çoğu kendisindeki şoklardan kaynaklıysa bu değişkenin dışsal olarak hareket ettiğini, modeldeki diğer değişkenlerden kaynaklıysa değişkenin içsel olduğunu gösterir.¹²⁵

Ayrıştırma analizinin model olarak son halini gösterecek olursak,

$$W_{jk,n} = \sum_{i=1}^{n-1} (e' i \Theta_i e_k)^2 / \text{MSE} [y_{i,t} (n)] \text{şeklindedir.} \quad (4.6)$$

Ki k'nci değişkenin n adım ileri j'nci değişkenine yüklenicek öngörü hata varyansının oranı olarak tanımlanan Varyans Ayrıştırması denklemi yukardaki gibi oluşur. Bu şekilde eğer k'nci değişken içsel ise, j'nci değişkene ilişkin şok ilgili değişkenin öngörü hata varyansını açıklayabiliyor da demektir.

VAR modellerinin belirlenmesinde oluşan sınırlamalar nedeniyle, Cholesky Kısıtlaması çözüm için bu teknikte de kullanılabilir. Eğer elimizdeki model iki değişkenli (y,z) ise, kısıtlama şu şekilde elde edilmektedir:

$$e_t^y = e_t^y, \quad (4.7)$$

$$e_t^z = B_1 e_t^y + \sum_t^z, \quad (4.8)$$

Varyans Ayrıştırması (Variance Decomposition), değişkenler arasındaki etkinin doğrudan veya dolaylı olarak belirlenmesinde kullanılırken, değişkenlerin kendilerine veya diğer değişkenlerde oluşan şokların kaynağını yüzde olarak ifade etmektedir. Varyans Ayrıştırması ayrıca, değişkende meydana gelen gelişmeleri modelde kullanılan hangi değişkenin daha çok açıkladığını gösterdiği için den önemli bir analizdir.

Varyans Ayrıştırması analizinde, her değişken için 20 dönem ortalamaları dikate alınarak hesaplanmıştır. Analizde kullanılan değişkenlere ilişkin Varyans Ayrıştırması aşağıda tablolar halinde gösterilmiştir.

¹²⁴ Bozkurt, s. 105.

¹²⁵ Bozdağlıoğlu, s. 248.

Tablo 38: Türkiye'nin Kosova'dan İthalatı (LNTKIMSA)'m Varyans Ayrıştırması Sonuçları

Dönem	S.E.	LNTKIMSA	LNTRGDPSA
1	0.285366	100.0000	0.000000
3	0.344458	99.80892	0.191083
6	0.381720	99.76186	0.238137
9	0.397184	99.70519	0.294812
12	0.403572	99.68974	0.310262
15	0.406260	99.68386	0.316138
18	0.407395	99.68134	0.318659
20	0.407759	99.68054	0.319465

Tablo 38'de görüldüğü üzere, Türkiye'nin Kosova'dan İthalatı değişkeninin ilk dönemde diğer değişkenden etkilenmediği görülmektedir. Tablodaki 20 dönem verilerinden de yola çıkarak, en son dönemde Türkiye'nin Kosova'dan İthalat değişkenindeki değişimin %99.6'sı kendinden (Tercihli tiraret etkisinden), %0.319 kadarlık küçük bir kısmını Türkiye'nin GSYİH'dan kaynaklandığını göstermektedir.

Tablo 39: Türkiye GSYİH (LNTRGDPSA)'nın Varyans Ayrıştırma Sonuçları

Dönem	S.E.	LNTKIMSA	LNTRGDPSA
1	0.086773	0.589577	99.41042
3	0.130615	4.633006	95.36699
6	0.144215	19.05991	80.94009
9	0.149795	24.97368	75.02632
12	0.151876	26.99739	73.00261
15	0.152749	27.81964	72.18036
18	0.153121	28.16586	28.16586
20	0.153240	28.27631	71.72369

Tablo 39'da görüldüğü gibi, Türkiye GSYİH değişkenindeki birinci dönemdeki değişimlerin %99.4'ü kendinden kaynaklanırken 20. Dönem sonunda değişimlerin %71.7'si kendinden kaynaklanmaktadır. Türkiye GSYİH değişkenindeki değişimlerin ilk dönemde %0.58'i Türkiye'nin Kosova'dan İthalatı

değişkeni (Tercihli ticaret etkisi) açıklarken, 20. Dönem sonunda etkisini %28.27'ye yükselmiştir.

Tablo 40: Türkiye'nin Kosova'ya İhracatı (LNTKEXSA)'nın Varyans Ayrıştırma Sonuçları

Dönem	S.E.	LNTKEXSA	LNKGDPSA
1	0.118823	100.0000	0.000000
3	0.192165	96.39642	3.603578
6	0.225327	90.10202	9.897980
9	0.236771	88.09656	11.90344
12	0.241095	87.43652	12.56348
15	0.242770	87.19002	12.80998
18	0.243422	87.09528	12.90472
20	0.243618	87.06712	12.93288

Tablo 40'ta görüldüğü üzere, Türkiye'nin Kosova'ya İhracatı değişkeninin ilk dönemde diğer değişkenden etkilenmediği görülmektedir. Tablodaki 20 dönem verilerinden de yola çıkarak, en son dönemde Türkiye'nin Kosova'ya İhracatı değişkenindeki değişimin %87.06'sı (Tercihli ticaret tarafından) kendinden, %12.93 kadarlık bir kısmı Kosova'nın GSYİH'dan kaynaklandığını göstermektedir.

Tablo 41: Kosova GSYİH (LNKGDPSA)'nın Varyans Ayrıştırma Sonuçları

Dönem	S.E.	LNTKEXSA	LNKGDPSA
1	0.201472	0.652872	99.34713
3	0.207476	1.751979	98.24802
6	0.211381	4.491276	95.50872
9	0.213106	5.524869	94.47513
12	0.213759	5.916615	94.08339
15	0.214015	6.068767	93.93123
18	0.214116	6.128200	93.87180
20	0.214146	6.145966	93.85403

Tablo 441'de görüldüğü gibi, Kosova GSYİH değişkenindeki birinci dönemdeki değişimlerin %99.3'ü kendinden kaynaklanırken 20. Dönem sonunda değişimlerin %93.8'i kendinden kaynaklanmaktadır. Kosova GSYİH değişkenindeki değişimlerin ilk dönemde %0.62'si Türkiye'nin Kosova'ya İhracatı değişkeni (Tercihli ticaret etkisinden) açıklarken, 20. Dönem sonunda etkisini %6.14'e yükselmiştir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti dağıldıktan sonra bu topraklarda yedi yeni cumhuriyet kurulmuştur. Sosyalizm rejiminden kapitalist rejime geçen bu ülkeler yeni pazarlar arayan ülkelerin dikkatini çekmiştir. Bu bölgede bağımsızlığını en son ilan eden Kosova Cumhuriyeti olmuştur.

Kosova, Güneydoğu Avrupa'nın merkezi ve Balkan Yarımadası'nın ortasında olduğu için çok önemli bir konuma sahiptir. Kosova Orta ve Güney Avrupa, Adriyatik ve Karadeniz arasında yada Avrupa ile Asya ülkeleri arasında bir köprü görevini de görmektedir. Coğrafi olarak bu denli önemli bir konuma sahip olan Kosova, özellikle Avrupa'ya iş yapmak isteyen uluslararası şirketlerin dikkatini çekmiş ve yatırımlarını artırmışlardır. 1999 Kosova Savaşı'ndan sonra UNMIK gözetimi altına girmiş ve bağımsızlığını ilan etmeden önce bile yatırımları çekmeye başlamıştır. 2008 yılında bağımsızlığını ilan ettikten sonra, günümüz yoğun rekabetten korunabilmek için ister bütünleşmelere üye olmaya başlamış ister ticareti geliştirmek için ülkeler ile karşılıklı işbirliğine gitmiştir. Kosova malların ve hizmetlerin hem ülke içinde hem ülke dışında serbest dolaşımı sağlayabilmek için CEFTA (merkezi Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması)'nın bir parçası olmuştur. Kosova bir çok ülke ile de ticareti geliştirmek için uğraş vermekte ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek için yeni ortaklıklar aramaktadır.

Kosova günümüzde birçok ülkeden yatırım çekmekle birlikte, bir çok Avrupa ülkesi ile de ticarete önemli gelişmeler sarfetmiştir. Fakat Kosova'ya ticaret ve yatırımın dışında ister kültürel geçmişi ve ister tarihsel bağları nedeniyle günümüzde en önemli ortaklarından biri Türkiye Cumhuriyeti'dir. Türkiye'den Kosova'ya yatırımlar ve ticaret ortaklığı bağımsızlığını ilan etmeden başlamış olup, geçici hükümet ile işbirliği anlaşmaları yapılmış bağımsızlığını ilan edildikten sonra iki ülke arasında bir düzine önemli karşılıklı anlaşma imzalanmıştır. Türkiye ile Kosova arasında ilk olarak, Sağlık ve Çevre Anlaşmaları, Kültürel Anlaşma, Vize Muhafiyeti, Gümrük Konularında Anlaşmalar imzalanırken ekonomik işbirliğini artırmak için de Ekonomik İşbirliği ve Serbest Ticaret Anlaşmaları imzalanmıştır. Çalışmamızda da verilerle gösterdiğimiz gibi iki ülke arasında ister yatırımlar olsun ister ticaret hacmi olsun yapılan karşılıklı anlaşmalar ve Kosova'nın bağımsızlığını ilan ettikten sonra büyük bir sıçrama yaşanmış ve Türkiye Kosova için çok önemli bir ülke konumuna gelmiş bulunmaktadır.

Çalışmamızın teorik kısmı hazırlandıktan sonra, Kosova'nın coğrafi konumu ve tarihsel süreci hakkında bölüm hazırlanmıştır. Çalışmamızın ikinci aşamasında, tezin asıl amacını oluşturan üçüncü ve dördüncü bölümlerde, Kosova ekonomisi geniş olarak tanıtılmış ve sektörlerin durumu ortaya konmakla beraber Kosova ile Türkiye arasındaki ekonomik işbirli düzeyi ve iki ülkenin birbiri için önemi verilerle anlatılmaya çalışılmıştır. En son olarak İki ülke arasında gerçekleşen dış ticaretten yola çıkarak seçtiğimiz değişkenlerin verilerden zaman serileri oluşturarak

ekonometrik program yardımıyla çeşitli modellerde analiz edilmiştir. İlk olarak değişkenler analiz edilerek çalışmamız için uygunluğu kontrol edilmiş ve hazır olmadıkları veriler de mevsimsellikten arındırılarak durağan bir yapıya kavuşturulmuştur. Çalışmada ekonometrik olarak Türkiye'nin Kosovaya yaptığı ithalat ve ihracat verileriyle iki ülke GSYİH'ları arasındaki ilişkiye bakılmıştır. Johansen Eşbütünleşme Analizi yardımıyla verilerimizin uzun dönemde birbirleri ile ilişki içinde olup olmadıkları araştırılmış seçilen dört değişkenin üçünde birbirleriyle eşbütünleşik bir yapıda oldukları sonucu ortaya çıkmıştır. Johansen Eşbütünleşme Analizinin ardından Granger Nedensellik Testi uygulanmış olmakla birlikte değişkenlerin birbirlerinin nedeni olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. İki ülke arasındaki dış ticaret ve GSYİH değişkenleri birbirinin nedeni çıkmamasının sebeplerinden, Kosova'nın yeni bir ülke olduğu için ve Türkiye ile ticaretin son on yıldır kale alınacak bir seviyede olduğunu ıspatlayacak verinin olması ve bu verilerin istediğimiz nedensellik sonucuna ulaşmak için yeterince olmamasından kaynaklanmaktadır. İkinci bir neden ise Kosova ile Türkiye'nin aralarında gerçekleştirdikleri ticaret hacminin seçtiğimiz değişkenler arasında nedensellik ilişkisini ortaya çıkarması için yeteri düzeyde olmadığından böyle bir sonuca ulaşıldığını düşünmekteyiz. Ekonometrik çalışmamızın son aşamasını ise Etki-Tepki Analizi ve Varyans Ayrıştırması testleri oluşturmuştur. Etki-Tepki Analizinin sonucunda, Türkiye'nin Kosova'dan gerçekleştirdiği ithalat ve Türkiye GSYİH değişkenlerinin üzerindeki etki 10. Dönem sonunda devam ederken, Kosova GSYİH ve Türkiye'nin Kosovaya gerçekleştirdiği ihracat değişkenlerinin birbirleri üzerindeki etkisi 10. Dönem sonunda ortadan kalkmıştır. Varyans Ayrıştırması Analizinde önemli görülecek sonuçlardan, Türkiye GSYİH değişkeninin 20. Dönem sonunda değişimlerin %71,7'si kendinden kaynaklanırken %28,27'si de Kosova'dan gerçekleştirdiği ithalat değişkeni veya iki ülkenin birbirleriyle girdikleri Tercihli ticaret ekisi üzerinden açıklanmaktadır. Bir diğer önemli sonuç ise, Türkiye'nin Kosova'ya ihracatı değişkenindeki değişimlerin %87,06'sı kendinden veya Tercihli ticaret yüzünden kaynaklanırken, %12,93'lük kısmı Kosova'nın GSYİH'ndan kaynaklandığı sonucuna varılmıştır.

Bu çalışmayı hazırlamamızdaki temel amaç, Türkiye ile Kosova arasındaki ekonomik işbirliğinin ne düzeyde olduğu, ve yapılan ticari anlaşmalarla birlikte bu işbirliğinin bir ortaklığa bürünme durumunun mevcudiyeti araştırılmıştır. Ekonometrik kısmında ise bunu desteklemek için iki ülkenin GSYİH'ları artması durumunda birbirleri ile gerçekleştirdikleri ticarete nasıl bir değişimin olduğu gözlemlenmiştir. Çalışmamızı toparlayacak olursak, iki ülke arasındaki ticaret hacminin iki ülkenin de hedeflediği düzeyde olmamasına rağmen yapılan Serbest Ticaret Anlaşması ve gümrük konularıyla ilgili anlaşmalar iki ülke arasındaki ticari ilişkileri sıradan işbirliğinden çok ortaklığa doğru yöneltmekle birlikte ticaret hacminde artışlara da neden olacaktır. Çalışmamızın sonuna gelirken, Türkiye'nin Kosova için çok önemli bir ülke olduğunu, Kosova'nın Türkiye ticaret hacminde oransal olarak küçük olmasına rağmen Kosova açısından Türkiye'den yapılan yatırımlar ve ticaretle birlikte üstlendiği büyük altyapı projeleriyle Kosovanın

gelişmesi ve ekonomisinin günümüz rekabetten kopmaması için hayati önem taşıdığını belirtmek gerekmektedir. Kosova Cumhuriyeti yeni bir ülke olduğu için yatırımların karşılaştığı çeşitli prosedürler yatırımlara bazen engel olabilmektedir. Kosova yıllar ilerledikçe daha istikrarlı bir yapıya kavuşmakla birlikte gereken düzenlemeleri yapacaktır. Kosova ekonomisinin kalkınmasını hızlandırmak için savaşta tahrip olan ve sermaye yetersizliği yüzünden çalıştıramadığı fabrikalarını yatırımcılara yardımcı olarak özelleştirmek ve yatırımcıları ülkeye getirmek için teşvik edici prosedürlerin yürürlüğe getirmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ACAR, Başak, *Avrupa Birliği'nin Kosova Sorununa İlişkin Oynayacağı Rol Üzerine Senaryolar*, Ankara: US-A Yayıncılık, 2009.
- AKMAN, Halil, *Paylaşılmayan Balkanlar*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- AKSU, Levent, *Türkiye'de Büyümenin Kaynakları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya, 2011.
- BALAY, Refik, "Küreselleşme, Bilgi Toplumu ve Eğitim", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S. 2, (2004), Ankara.
- Banka Qendrare e Repoblikes e Kosoves, *Raporti Zhvilimeve Makroekonomike 2015*, Prishtine, 2015.
- Banka Qendrare e Repoblikes e Kosoves, *Reporti Vjetor 2013*, Prishtine, 2013.
- Banka Qendrare e Repoblikes e Kosoves, *Vlersimi Tremujor: Ekonomike 2014*, Prishtine, 2014.
- BİNİCİ, Özer, "Kosova'nın Bağımsızlık Süreci ve Uluslararası Yankıları", *Akademik Perspektif*, <http://akademikperspektif.com/2013/10/21/kosovanin-bagimsizlik-sureci-ve-uluslararasi-ortamda-yankilari/>, (erişim tarihi 21 Ekim 2013)
- BORA, Tanıl, *Yugoslavya (Milyetçiliğin Provakasyonu)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- BOZDAĞLIOĞLU, E. Yasemin, *Türkiye'ye Gelen Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımların Türkiye'nin İhracat Performansına Etkilerinin Analizi*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Aydın, 2010.
- BOZKURT, Y. Hilal, *Zaman Serileri Analizi*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2013.
- ÇAKMAK, Hasret ve İrfan K. Ülger, "Balkanlarda Siyasi İstikrar ve Geleceği", *BİLGESAM*, İstanbul, 2009.
- ÇAKMAK, K. Hatice , "Türkiye'de Dışa Açılma Politikalarının Yatırımlar Üzerindeki Etkisi", *Ekodialog Ekonomi ve Makale Arşivi*, http://www.ekodialog.com/makaleler/disa_acilim_yatirim_iliskisi.html, (erişim tarihi 20. Ocak 2016)
- CANSARAN, Nazlı, *Türkiye ve Sahra-Altı Afrika Ülkeleri Arasındaki Ekonomik İşbirliği İmkanlarının Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Karahisar, 2012

- ÇELİK, Bilgin, “Vesayetten Bağımsızlığa mı? Kosova'nın Geleceğini Belirleyecek Müzakere Süreci Yakında Başlıyor”, <http://kisi.deu.edu.tr/bilgin.celik/Kosova.html> (erişim tarihi 13 Eylül 2015)
- DAŞI, Suat, *Kosova'da Tarım ve Rekabet Gücü*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 2015.
- Dayton Anlaşması Metni*, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/day04.asp, (erişim tarihi 1 Ekim 2015)
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (Foreign Economic Relations Board), *Kosova Ülke Bülteni 2012*, İstanbul, 2012.
- Durağanlık Analizi, Birim Kök Testleri ve Trend*, <http://www.deu.edu.tr/userweb/onder.hanedar/dosyalar/Metin.pdf> ,(erişim tarihi 15 Nisan 2016)
- Ekonomi Bakanlığı Kosova Dış Ticaret Politikası ve Vergiler*, <http://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Kosova/html-viewer-ulkeler?> (erişim tarihi 29 Ocak 2016)
- ERTÜRK, Emin, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi*, Bursa, Ezgi Kitapevi Yayınları, 1993.
- ERTÜRK, Emin, *Uluslararası İktisadi Birleşmeler*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2002.
- GELENNY, Misha, *The Balkans (1804-1999)*, London: Granta Books, 1999.
- GENÇLER, Ayhan, *Karadeniz Ekonomik İşbirliği: Analitik Bir Yaklaşım*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1995.
- GÖKALP, M, Faysal, *Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi, Çevresinde Türk Deniz Ticaret Sektörünün Gelişme Olanakları*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1993.
- GÜLER, Talat ve Selçuk Duranlar, “ Bölgesel Birliklerin Yoksulluk Üzerindeki Etkisi”, *Mevzuat Dergisi*, S. 94, (Ekim 2005), İstanbul.
- İNCEKARA, Ahmet ve Mesut Savrul, “Küreseleşme, Büyüme ve Ekonomik Entegrasyonlar: Türkiye Açısından Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Mecmuası*, S: 1, (Ocak-2011), İstanbul.
- İstanbul Ticaret Odası, *Kosova Ülke Raporu*, Avrupa Birliği ve Uluslararası İşbirliği Şubesi, İstanbul, 2011,
- İYİBOZKURT, Erol, *Uluslararası İktisat*, Bursa, Ezgi Kitapevi Yayınları, 2001.
- KARATAY, Osman, *Kosova Kanlı Ova*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- KARLUK, Rıdvan, *Uluslararası Ekonomi*, İstanbul: Beta Basım Yayınevi, 2003.
- KILINÇ, Salih, *D-8 Ekonomik İşbirliği Örgütü ve Türk Ekonomisine Etkileri*, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.
- Konya Ticaret Odası, *Kosova Cumhuriyeti Ülke Raporu*, Konya, 2009.

- KORO, Bedrettin, *Kosova Türkçe Eğitiminde Gelişmeler*, Prizren: Blendi Basım Evi, 2011.
- Kosova Bursa Fahri Konsoloslugu Kosova Raporu*, <http://www.kosovabursafahrikonsoloslugu.com/SEKTORLER>, (erişim tarihi 11 Ocak 2015).
- Kosova Haber, Kosova'da Nüfusun %96'sı Müslüman, %1.1'i Türk*, 2012, <http://www.kosovahaber.net/?page=2,12,10790> ,(erişim tarihi 14 Eylül 2015).
- Kosova Türkiye Ticaret Odası, *2013 Mart-Nisan Oda Bülteni*, Prishtine, 2013.
- Kosova Türkiye Ticaret Odası Ticaret Odasının Genel Amacı*, <http://www.kt-to.org/> (erişim tarihi 1 Nisan 2016)
- Kosova Türkiye Ticaret Odası, *2012 Yıllı Kososva Ülke Raporu*, Prishtine, 2012.
- Kosova Türkiye Ticaret Odası, *2014 Ocak-Şubat Dönemi Oda Bülteni*, Prishtine, 2014.
- Kosova Türkiye Ticaret Odası, *2014 Oda Bülteni*, Prishtine 2014.
- Kosova Türkiye Ticaret Odası, *2015 Birinci Dönem Oda Bülteni*, Prishtine, 2015.
- Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Ekonomi Sektörü Genel Analizi 2012*, Prishtine, 2012.
- Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Enerji Sektörü Genel Analizi 2012*, Prishtine, 2012.
- Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova İnşaat Sektörü Genel Analizi*, Prishtine, 2012.
- Kosova Türkiye Ticaret Odası, *Kosova Tarım Sektörü Genel Analizi Raporu 2012*, Prishtine, 2012.
- Kosova*, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kosova>, (erişim tarihi 3 Ekim 2015)
- Kosova'da Osmanlı Yönetimi*, <https://kosovam.wordpress.com/osmanli-yonetimi/>, (erişim tarihi 22 Ocak 2016)
- Kosova'nın Tanınması*, [tps://tr.wikipedia.org/wiki/Kosova](https://tr.wikipedia.org/wiki/Kosova), (erişim tarihi 4 Ekim 2015)
- KRAJA, Mehmet, *Mirupafshim Ne Nje Luft Tjeter*, Prishtine: Shtypshkronya Rofaza, 2001.
- KUT, Şule, *Kosova Miliyetçiliğinin Kör Düğümü*, İstanbul: Foreign Policy, 1998.
- KUTLAR, Aziz, *Uygulamalı Ekonometri*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım Yayınevi, 2009.
- LALAJ, Ana, *Kosova RRuga e Gjat Drejt Vetevendosjes*, Tiran: Shtypshkronja Teona, 2000.
- MANASOV, Zamirbek, *The Aspects of Central Asian Economic İntegration After 1991: The Reasons of İnefficiency*, Middle East Technical Universty, A

Thesis Submitted to The Graduate School of Sciences of, The Degree of Master of Science in Eurasian Studies, Ankara, 2008.

MASTANABAD, V, Amir, *Kuruluşundan Günümüze Ekonomik İşbirliği Örgütünün Gelişmesi ve Etkileri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

OĞULTÜRK, Cem, “Kosova’nın Bağımsızlık Süreci Kapsamında ABD Dış Politikası Analizi”, *Güvenlik Stratejileri*, (2010), Ankara.

ORTAÇ, Serhan, “Kosova Ülke Raporu” *T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi*, <http://docplayer.biz.tr/6752194-Kosova-ulke-raporu-hazirlayan-serhan-ortac-t-c-basbakanlik-dis-ticaret-mustesarligi> (erişim tarihi 29 Ocak 2016) .

SEYDİOĞLU, Halil, *Uluslararası İktisat*, İstanbul: Güzem Yayıncılık, 2007.

SEYİDOĞLU, Halil, *Uluslararası İktisat*, İstanbul: Güzem Can Yayınları, (17. Baskı), 2009.

SHALA, Blerim, *Vitet e Kosoves; 1989-1999*, Prishtine: Zeri, 2003.

SİPAHİOĞLU, Bahtiyar, *Dünden Bugüne Balkanlar*, İstanbul: Akademi Matbacılık, 2010.

SİPAHİOĞLU, Bahtiyar, *Tarihi ve Siyasi Yönüyle Kosova*, Prizren: Grafix Basımevi, 2009.

ŞAHİN, Mehmet, “Karadeniz Ekonomik İşbirliği ve Şanghai İşbirliği Örgütünün Ekonomik Entegrasyon Bağlamında Karşılaştırılması”, *TÜBAV Bilim Dergisi*, S. 2, (2011), Ankara.

T.C Dışişleri Bakanlığı, Türkiye – Kosova İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr> , (erişim tarihi 22 Ocak 2016)

T.C Dışişleri Bakanlığı, Türkiye – Kosova Siyasi – Ekonomik İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kosova-siyasi-iliskileri-.tr.mfa>, (erişim tarihi 18 Mart 2016)

TAŞ, Gün, “Kosova’nın Bağımsızlık Süreci ve Temel Argümanı”, *Akademik Perspektif*, <http://akademikperspektif.com/2013/04/25/kosovanin-bagimsizlik-sureci-ve-temel-argumani/>, (erişim tarihi 25 Nisan 2013)

TASAM, *Kosova’nın Bağımsızlığı: Sürecin Tahrise Analizi 2008*, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/800/kosovanin_bagimsizligi_surecin_tarihsel_analizi (erişim tarihi 1 ,Ekim 2015)

TUPORKOVSKY, Vasil, “The Dissolution of Yugoslavia: An Insider’s View” *Mediterranean Quarterly*, V. 4, (1992), Skopje.

- TÜRBEDAR, Erhan, ‘‘Kosova’nın Bağımsızlığının Sırbistan, Bosna Hersek ve Makedonya’ya Etkileri’’, *Avrasya Dergisi*, S. 1. (2008), Ankara.
- TÜRKOĞLU, Emir, *Kosova Arnavutların’ın Miliyetçiliği*, Ankara: Asam Yayınları, 2001.
- ÜLGER, K. İrfan, *Yugoslavya Neden Parçalandı?*, Ankara: Seçkin Yayınları, 2003.
- ÜNAL, Hasan, ‘‘Balkanlar’da Geniş Mevcut Meclisi ve Türkiye’’, *Avrasya Dosyası*, S. 1-2, (Cilt 4, 1998), Ankara.
- ÜNSAL, M. Erdal, *Uluslararası İktisat*, Ankara: İmaj Yayıncılık, 2005.
- UYGAR, Süleyman, ‘‘Ekonomik Bütünleşmeler ve Gümrük Birliği Teorisi’’, *Dış Ticaret Dergisi*, S. 19 , İstanbul, 2001.
- UZGEL, İlhan, *Yugoslavya’nın Kurtuluşu, TDP, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar, 1998-2001*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- WORLD BANK, <http://databank.worldbank.org> , (erişim Tarihi 18 Mart 2016)
- YILDIRIM, Erturul ve Cihan Dura, ‘‘Gümrük Birliği’nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri Konusundaki Literatürüne Bir Bakış’’, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 28, (Ocak-Haziran 2007), Kayseri.
- YILMAZ, Mesut, *Kosova Bağımsızlık Yolunda*, İstanbul: İlke Yayıncılık/ İslam Coğrafyası Dizisi, 2005.
- YÜRÜR, Pınar, ‘‘Kosova’nın Bağımsızlık Süreci ve Balkanlar’da Son Durum’’, *Karsam Bülteni, Aylık Strateji Toplantıları*, (Temuz 2009), İstanbul.

EKLER

EK 3.1: Kosova'da Yıllara Göre GSYH

Yıllar	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Cari ABD \$)
2008	5.771.473.142
2009	5.634.824.257
2010	5.750.799.437
2011	6.636.703.418
2012	6.445.201.908
2013	7.073.021.773
2014	7.386.758.657

Kaynak: Worldbank

EK 3.2: Seçilmiş Balkan Ülkelerinin Reel GSYİH Büyüme Hızı

Ülkeler	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kosova	7.2	3.6	3.3	4.4	2.8	3.4	3.0
Makedonya	5.0	-0.9	2.9	2.8	-0.4	2.9	3.4
Sırbistan	3.8	-3.5	1.0	1.6	-1.5	2.5	-0.5
Arnavutluk	7.5	3.4	3.5	2.3	1.1	0.4	2.1
Karadağ	6.9	-5.7	2.5	3.2	-2.5	3.5	2.3
Bosna Hersek	5.6	-2.7	0.8	1.0	-1.2	2.1	0.7

Kaynak: Kosova Merkez Bankası – BQK (Raporti Zhvilimeve Makroekonomike)

EK 3.3: Kosova'nın Yıllara Göre Mal ve Hizmet İhracatı

Yıl	Mal ve Hizmet İhracatı (ABD \$)
2008	795.949.849
2009	916.026.108
2010	1.098.859.209
2011	1.334.302.917
2012	1.180.690.690
2013	1.450.741.125
2014	1.655.245.325

Kaynak: Worldbank

EK 3.4: Kosova'nın Yıllara Göre Mal ve Hizmet İthalatı

Yıl	Mal ve Hizmet İthalatı (ABD \$)
2008	3.120.807.925
2009	2.961.600.262
2010	3.223.527.064.
2011	3.824.728.319
2012	3.397.240.939
2013	3.967.511.734
2014	4.125.563.324

Kaynak: Worldbank

EK 3.5: Kosova Tarım Sektöründe İş Gücü Verileri

Bölgeler	Erkek	Bayan	Toplam
KOSOVA	140.537	79.987	220.524
Priştine	24.420	12.663	37.083
Mitroviça	21.072	11.291	32.363
İpek	28.034	21.115	49.149
Yakova	19.688	9.008	28.695
Prizren	13.955	10.617	24.572
Ferizay	19.419	6.550	25.696
Gilan	13.949	8.743	22.693

Kaynak: Anketa e Ekonomive Shtepiake Bujqesore – KTTO

EK 3.6: Kosova'da Yıllar İtibari İle Kömür Üretimi

Yıllar	Kömür Üretimi Bin/Ton
2002	5.529.9
2003	6.465.9
2004	5.658.4
2005	6.391.1
2006	6.532.4
2007	6.715.4
2008	7.842
2009	7.800
2010	7.845.5
2011	8.050.7
2012	7.800.8
2013	7.940.8

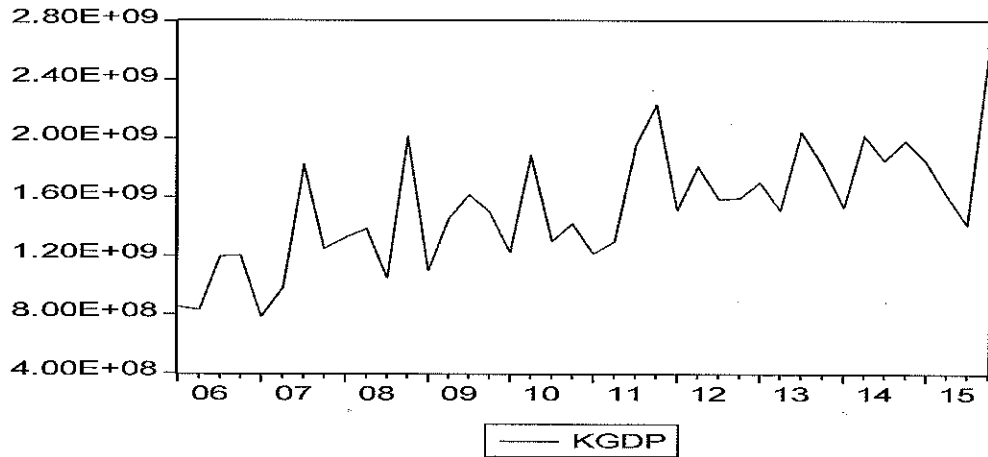
Kaynak: Kosova Elektrik Kurumu (KEK)

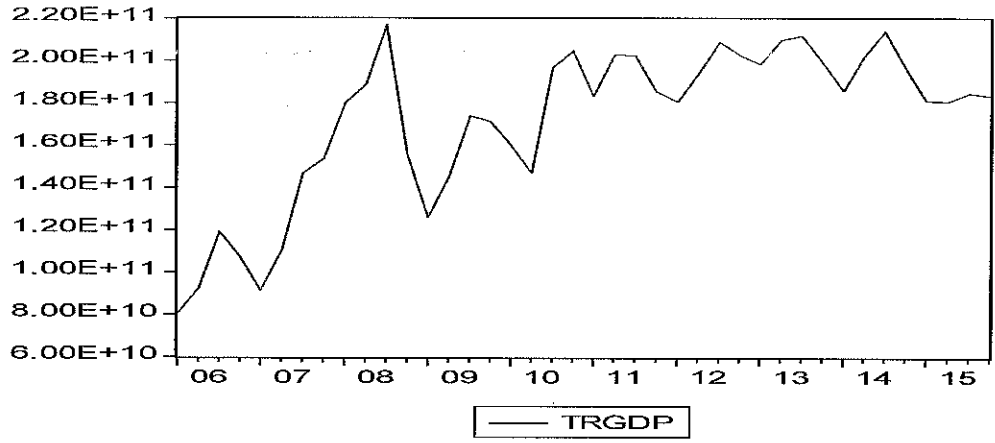
EK 3.7: Türkiye – Kosova Dış Ticaret Değerleri (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim
2006	76	2	74	78
2007	120	3	117	123
2008	279	5	274	284
2009	278	10	267	288
2010	294	14	280	308
2011	266	10	256	276
2012	255	9	246	264
2013	279	10	269	289
2014	276	13	263	289
2015	241	8	233	249

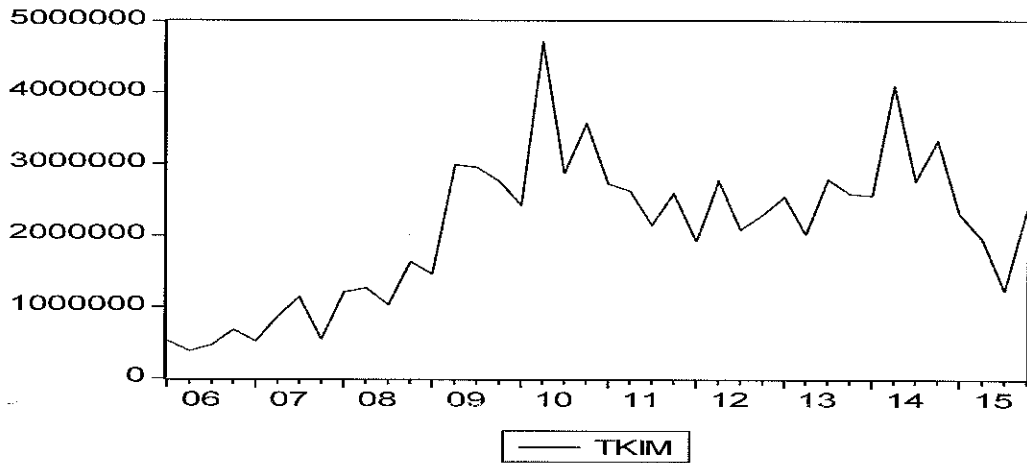
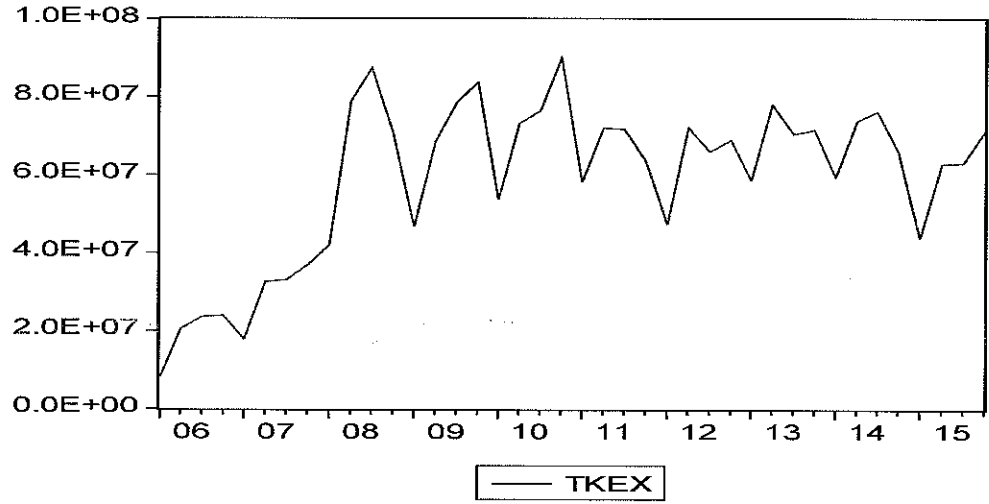
Kaynak: TÜİK; Türkiye İstatistik Kurumu

EK 4.1: Kosova ve Türkiye'nin 2006:1 – 2015:4 Yılları Arasındaki Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GDP) Serileri

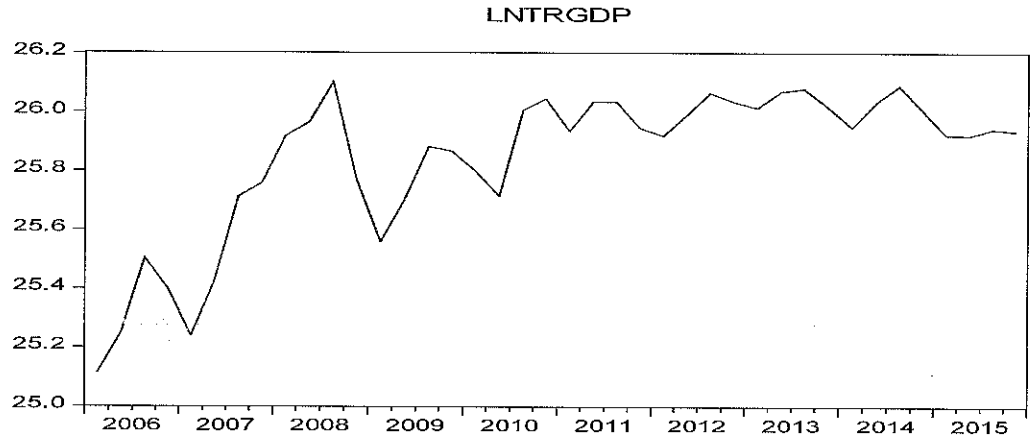
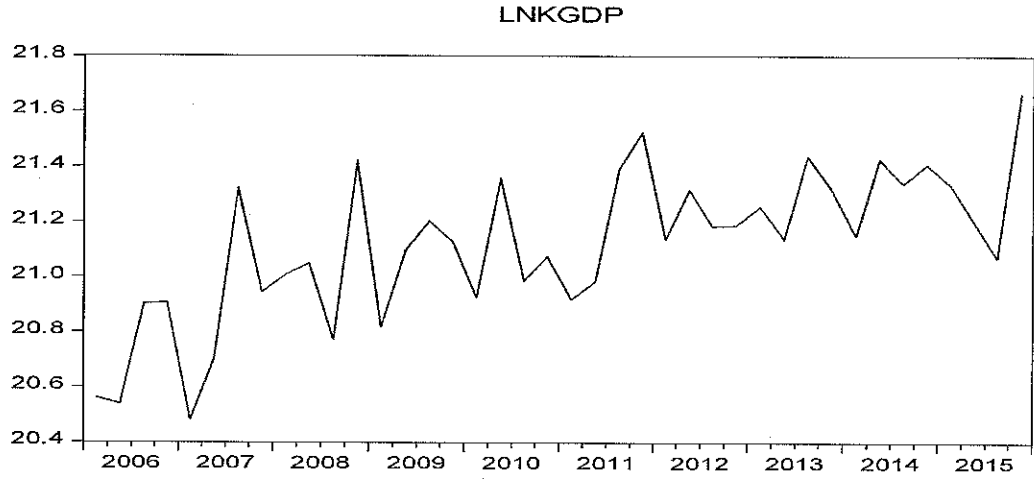

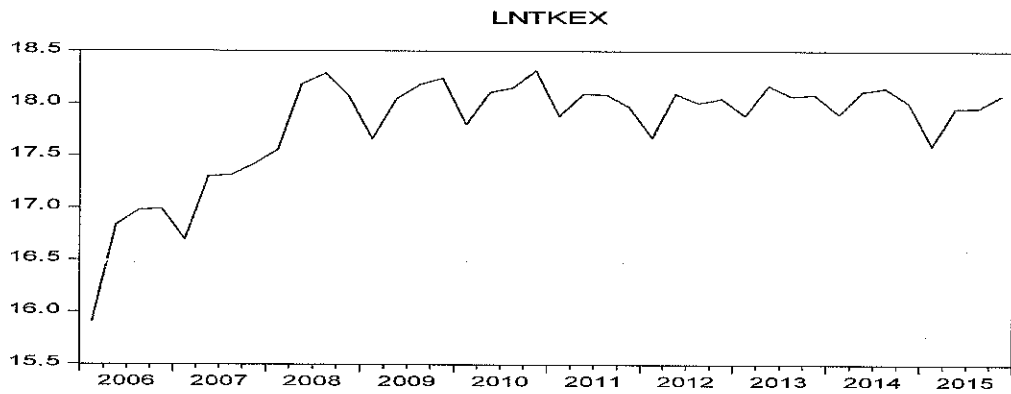
EK 4.2: Kosova ve Türkiye'nin 2006:1 – 2015:4 Yılları Arasındaki Dış Ticaret Serileri

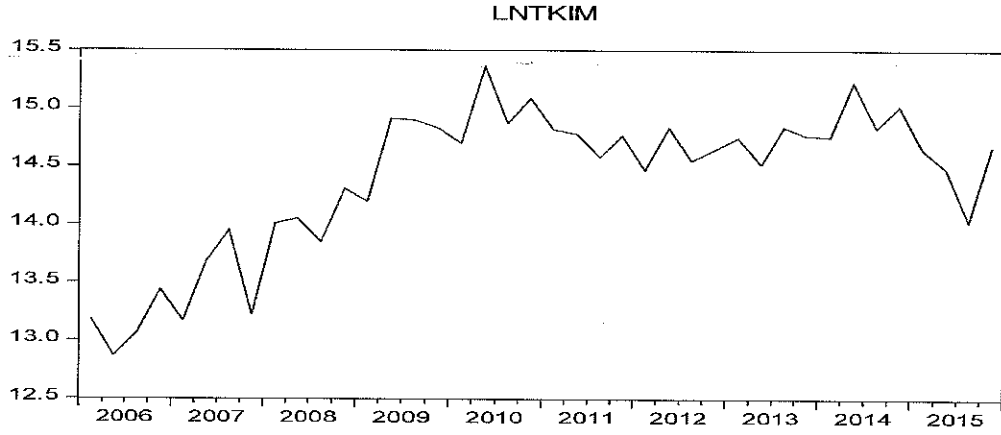

EK 4.3: Kosova ve Türkiye'nin 2006:1 – 2015:4 Yılları Arasındaki Mevsimsellikten Arındırılmış Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GDP) Serileri

EK 4.4: Kosova ve Türkiye'nin 2006:1 – 2015:4 Arasındaki Mevsimsellikten Arındırılmış Dış Ticaret Serileri

EK 4.5: Değişkenlerin Düzey Değerlerine (0) İlişkin ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit ADF Test İst.		Sabit ve Trendli ADF Tesst İst.	
	Value	Significance	Value	Significance
TKEXSA	-2.559757 (0.1101)	-3.615588(%1) -2.941145(%5) -2.609066(%10)	-2.123733 (0.5166)	-4.219126(%1) -3.533083(%5) -3.198312(%10)
TKIMSA	-2.173621 (0.2187)	-3.610453(%1) -2.938987(%5) -2.607932(%10)	-2.335860 (0.4058)	-4.211868(%1) -3.529758(%5) -3.196411(%10)
TRGDPSA	-1.894209 (0.3304)	-3.670170(%1) -2.963972(%5) -2.621007(%10)	-1.285315 (0.9999)	-4.309824(%1) -3.574244(%5) -3.221728(%10)
KGDPSA	-3.350239 (0.0202)	-3.639407(%1) -2.951125(%5) -2.614300(%10)	-3.310939 (0.0806)	-4.234972(%1) -3.540328(%5) -3.202445(%10)

Not: Parantez içindeki %1, %5, %10 değerleri anlam düzeyini ifade eden MacKinnon kritik değerlerini ifade etmektedir.

EK 4.6: Değişkenlerin Birinci Farklarına (1) Göre ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit ADF Test İst.		Sabit ve Trendli ADF Tesst İst.	
TKEXSA	-4.345730 (0.0014)	-3.621023(%1) -2.943427(%5) -2.610263(%10)	-3.997389 (0.0578)	-4.234972(%1) -3.540328(%5) -3.202445(%10)
TKIMSA	-9837259 (0.0000)	-3.615588(%1) -2.941145(%5) -2.609066(%10)	-10.52878 (0.0000)	-4.219126(%1) -3.533083(%5) -3.198312(%10)
TRGDPSA	-4.557440 (0.0008)	-3.621023(%1) -2.943427(%5) -2.610263(%10)	-4.162986 (0.0544)	-4.323979(%1) -3.580623(%5) -3.225334(%10)
KGDPSA	-4.962024 (0.0003)	-3.639407(%1) -2.951125(%5) -2.614300(%10)	-5.595692 (0.0003)	-4.252879(%1) -3.548490(%5) -3.207094(%10)

Not: Parantez içindeki %1, %5, %10 değerleri anlam düzeyini ifade eden MacKinnon kritik değerlerini ifade etmektedir.

EK 4.7: Gecikme Uzunlukları Test Sonuçları ve LM Otokolerasyon Testi Sonuçları

Değişkenler: LNTKIMSA LNTRGDPSA					
Gecikme Uzunluğu	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	0.003882	0.124414	0.213291	0.155094
1	58.50993	0.000785	-1.475450	-1.208819*	-1.383409
2	10.35642	0.000700	-1.592093	-1.147708	-1.438691
3	5.550834	0.000727	-1.561765	-0.939626	-1.347003
4	9.401875	0.000645	-1.694805	-0.894911	-1.418682
5	11.90142*	0.000504*	-1.962126*	-0.984478	-1.624642*

*İlgili kriterlere göre belirlenen en uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.

LM Otokolerasyon Testi Sonuçları

Gecikme Değeri	LM – Stat.	Prob. Değeri
1	3.989947	0.4074
2	1.605624	0.8078
3	10.06726	0.0393
4	4.230848	0.3757
5	0.783066	0.9407

Ki-Kare (Chi-sq) Testi

Chi-sq	Prob.
72.61517	0.1273

EK 4.8: Gecikme Uzunlukları Test Sonuçları ve LM Otokolerasyon Testi Sonuçları

Değişkenler: : LNTKEXSA LNKGDPSA					
Gecikme Uzunluğu	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	0.002484	-0.322243	-0.233366	-0.291562
1	50.61650*	0.000642	-1.675437	-1.408806*	-1.583396*
2	8.592402	0.000608	-1.733279	1.288894	-1.579877
3	7.919504	0.000580*	-1.787547*	-1.165408	-1.572785
4	0.469400	0.000725	-1.577029	-0.777136	-1.300906
5	4.259317	0.000779	-1.525929	-0.548282	-1.188446

*İlgili kriterlere göre belirlenen en uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.

LM Otokolerasyon Testi Sonuçları

Gecikme Değeri	LM - Stat.	Prob. Değeri
1	8.160959	0.0859

Ki-Kare (Chi-sq) Testi

Chi-sq	Prob.
18.98446	0.0889

EK 4.9: Johansen Eşbütünleşme (Cointegration) Testi Sonuçları

Değişkenler: LNTKIMSA LNTRGDPSA							
Gecikme aralığı: 1 5							
Varsayımlar	Özdeğer	İz İstat.	%5	Prob.değri	Max-Eigen İst.	%5	Prob. değeri
None*	0.567908	33.08248	18.39771	0.0002	28.52994	17.14769	0.0007
At most 1*	0.125321	4.552649	3.841466	0.0329	4.552549	3.841466	0.0329
Değişkenler: LNTKEXSA LNKGDPSA							
Gecikme aralığı: 1 1							
Varsayımlar	Özdeğer	İz İstat.	%5	Prob.değri	Max-Eigen İst.	%5	Prob. değeri
None*	0.516593	35.02051	25.87211	0.0028	27.62202	19.38704	0.0025
At most 1	0.176916	7.398483	12.51798	0.3048	7.398483	12.51798	0.3048

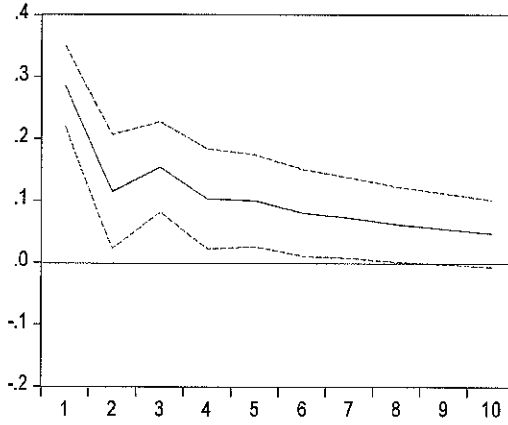
EK 4.10: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Değişkenler: TKIMSA TRGDPSA		
Gecikme: 4		
Nedenseliğin Yönü	F - İstatistiği	Prob. Değeri
TRGDPSA→TKIMSA	1.85598	0.1484
TKIMSA→TRGDPSA	1.02614	0.4124
Değişkenler: TKEXSA KGDPSA		
Gecikme: 2		
Nedenseliğin Yönü	F - İstatistiği	Prob. Değeri
KGDPSA→TKEXSA	1.28240	0.2912
TKEXSA→KGDPSA	0.02417	0.9761

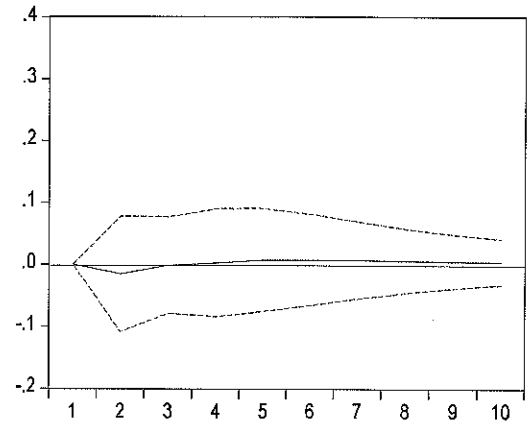
EK 4.11: Türkiye'nin Kosova'dan Gerçekleştirdiği İthalat (LNTKIMSA) Şoku Karşısında Diğer Değişkenin Gösterdiği Tepkiler

Response to Cholesky One S.D. Innovations ± 2 S.E.

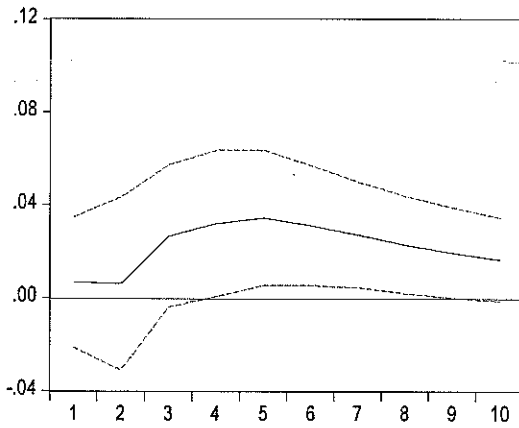
Response of LNTKIMSA to LNTKIMSA

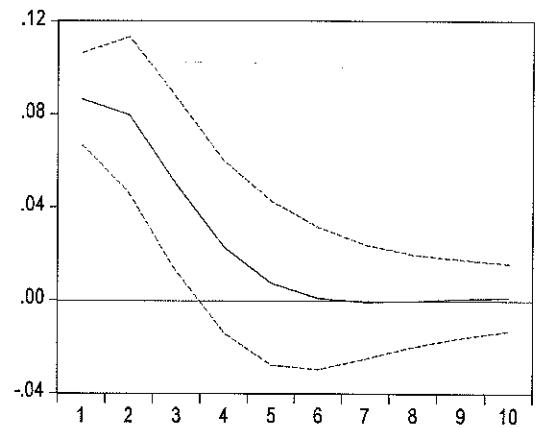
Response of LNTKIMSA to LNTRGDPSA

Response of LNTRGDPSA to LNTKIMSA

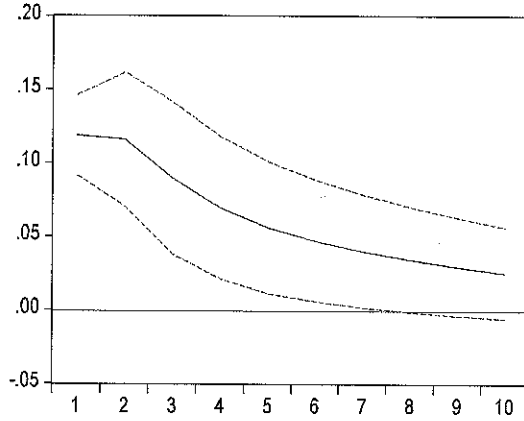
Response of LNTRGDPSA to LNTRGDPSA

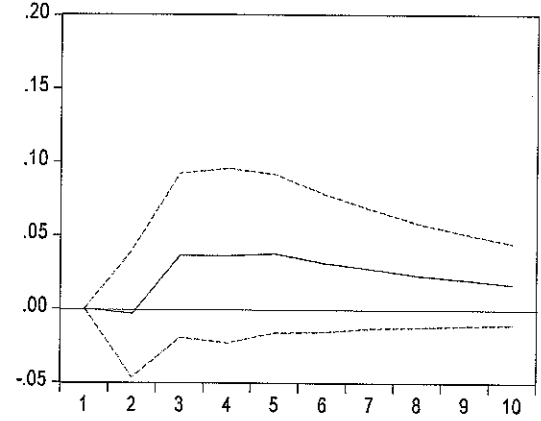
EK 4.12: Türkiye'nin Kosova'ya Gerçekleştirdiği İhracat (LNTEXSA) Şoku Karşısında Diğer Değişkenin Gösterdiği Tepkiler

Response to Cholesky One S.D. Innovations ± 2 S.E.

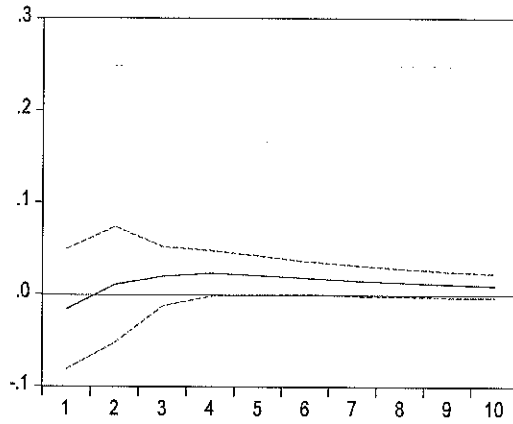
Response of LNTEXSA to LNTEXSA

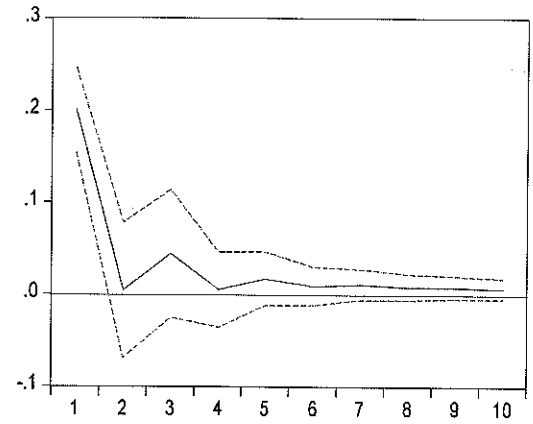
Response of LNTEXSA to LNKGDPSA

Response of LNKGDPSA to LNTEXSA

Response of LNKGDPSA to LNKGDPSA

EK 4.13: Türkiye'nin Kosova'dan İthalatı (LNTKIMSA) ve Türkiye GSYİH (LNTRGDPSA)'nin Varyans Ayrıştırma Sonuçları

Perid:	S.E.	LNTKIMSA	LNTRGDPSA
1	0.285366	100.0000	0.000000
2	0.307947	99.76228	0.237723
3	0.344458	99.80892	0.191083
4	0.359419	99.81942	0.180575
5	0.373133	99.79275	0.207245
6	0.381720	99.76186	0.238137
7	0.388563	99.73438	0.265621
8	0.393451	99.71661	0.283386
9	0.397184	99.70519	0.294812
10	0.399944	99.69801	0.301993
11	0.402022	99.69316	0.306839
12	0.403572	99.68974	0.310262
13	0.404735	99.68721	0.312793
14	0.405606	99.68530	0.314697
15	0.406260	99.68386	0.316138
16	0.406750	99.68277	0.317226
17	0.407118	99.68196	0.318044
18	0.407395	99.68134	0.318659
19	0.407603	99.68088	0.319119
20	0.407759	99.68054	0.319465

Perid:	S.E.	LNTKIMSA	LNTRGDPSA
1	0.086773	0.589577	99.41042
2	0.117891	0.593876	99.40612
3	0.130615	4.633006	95.36699
4	0.136356	9.740475	90.25952
5	0.140817	15.10822	84.89178
6	0.144215	19.05991	80.94009
7	0.146757	21.83716	78.16284
8	0.148533	23.69480	76.30520
9	0.149795	24.97368	75.02632
10	0.150704	25.87075	74.12925
11	0.151375	26.51974	73.48026
12	0.151876	26.99739	73.00261
13	0.152252	27.35339	72.64661
14	0.152536	27.61984	72.38016
15	0.152749	27.81964	72.18036
16	0.152910	27.96942	72.03058
17	0.153030	28.08169	71.91831
18	0.153121	28.16586	71.83414
19	0.153189	28.22897	71.77103
20	0.153240	28.27631	71.72369

EK 4.14: Türkiye'nin Kosova'ya İhracatı (LNTEXSA) ve . Kosova GSYİH (LNKGDPSA)'nın Varyans Ayrıştırma Sonuçları

Period	S.E.	LNTKEXSA	LNKGDPSA
1	0.118823	100.0000	0.000000
2	0.166091	99.96271	0.037286
3	0.192165	96.39642	3.603578
4	0.207475	93.88295	6.117048
5	0.218154	91.49252	8.507484
6	0.225327	90.10202	9.897980
7	0.230471	89.13858	10.86142
8	0.234123	88.52545	11.47455
9	0.236771	88.09656	11.90344
10	0.238687	87.80026	12.19974
11	0.240081	87.58809	12.41191
12	0.241095	87.43652	12.56348
13	0.241835	87.32691	12.67309
14	0.242375	87.24764	12.75236
15	0.242770	87.19002	12.80998
16	0.243058	87.14811	12.85189
17	0.243268	87.11757	12.88243
18	0.243422	87.09528	12.90472
19	0.243535	87.07901	12.92099
20	0.243618	87.06712	12.93288

Period	S.E.	LNTKEXSA	LNKGDPSA
1	0.201472	0.652872	99.34713
2	0.201792	0.921039	99.07896
3	0.207476	1.751979	98.24802
4	0.208790	2.929837	97.07016
5	0.210459	3.819440	96.18056
6	0.211381	4.491276	95.50872
7	0.212175	4.952931	95.04707
8	0.212701	5.286812	94.71319
9	0.213106	5.524869	94.47513
10	0.213392	5.698483	94.30152
11	0.213605	5.824516	94.17548
12	0.213759	5.916615	94.08339
13	0.213872	5.983793	94.01621
14	0.213955	6.032894	93.96711
15	0.214015	6.068767	93.93123
16	0.214059	6.094996	93.90500
17	0.214092	6.114173	93.88583
18	0.214116	6.128200	93.87180
19	0.214133	6.138460	93.86154
20	0.214146	6.145966	93.85403